TÜRKLERDE DEVLET VE SİVİL TEŞKİLATLAR

Editör
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

İKSAD
Publishing House

TÜRKLERDE DEVLET
VE
SİVİL TEŞKİLATLAR

Editör

Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

İKSAD
Publishing House

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.
Institution of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules. The first degree responsibility of the works in the book belongs to the authors.
Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-474-8
Cover Design: İbrahim KAYA
December / 2023
Ankara / Türkiye
Size: 16x24cm

TÜRKLERDE DEVLET VE SİVİL TEŞKİLATLAR

EDİTÖR

Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

YAZARLAR

Dr. Öğr. Üyesi Nazım KURUCA

Öğr. Görevlisi Hüseyin KARA

Vedat MERAL

Dr. Öğr. Üyesi Bekir SARIYILDIZ

Dr. Emrah AKAR

Öğr. Görevlisi Gökhan HAMZAÇEBİ

Sultan GÜRSOY

Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ

ÖN SÖZ

"Türklerde Devlet ve Sivil Teşkilatlar" adlı bu eser, Türk tarihine dair derinlemesine bir bakış sunan önemli bir kaynaktır. Kitap, Türk milletinin tarihsel sürecinde devlet olma yolundaki adımlarını ve sivil toplum örgütlerinin evrimini anlamamıza yardımcı olacak zengin bir içerik sunmaktadır.

Türk milletinin tarih boyunca sahip olduğu büyük medeniyetlerin izlerini sürerken, bu kitap sayesinde, Türk devletlerinin kuruluşlarından itibaren nasıl bir yönetim anlayışına sahip oldukları ve sivil toplumun nasıl şekillendiği, farklı Türk Devletlerinden verilen örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Eserin zengin yazar kadrosu, editörün titiz çalışması, eserin kıymetini daha da arttıran etken olmuştur. Bu sayede eser, Türklerin devlet ve sivil teşkilatlar konusundaki zengin mirasını daha iyi anlamak isteyenler için çok önemli kaynaklardan gelecektir.

Kitabın, sadece tarih meraklıları için değil, aynı zamanda siyaset bilimcileri, sosyologlar ve kültürel antropologlar için de önemli bir başvuru kaynağı olacağı görüşündeyiz. Türklerin devlet ve sivil teşkilatlar alanındaki gelişimini anlamak, hem Türk milletinin kimliğini hem de dünya tarihine katkılarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Son olarak, eseri hazırlayan yazarlara ve editöre özverili çalışmalarından dolayı teşekkür ederiz. Ayırca kitabı okuyuculara sunarak Türk kültür, tarih ve bilim hayatına katkı sağlayan yayınevine de teşekkürü borç biliriz.

Prof. Dr. Osman Kubilay GÜL

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ……i

Nazım KURUCA – Hüseyin KARA

Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Düyûn-I Umûmiyye İdaresi'nin Kurulması..... 5

Vedat MERAL

Bâbürlülerde Câgîr Sistemi 51

Bekir SARIYILDIZ

Selçuklulardan Osmanlılara Doğu Karadeniz Kıyılarında Türk İdari Teşkilatının Gelişimi 73

Emrah AKAR

Mehmed Ali Nüzhet Paşa'nın Kirmanşah Şehbenderliği Sırasındaki İran Ordusuna Dair Raporları 95

Gökhan HAMZAÇEBİ

Türk Teşkilatlarında Halk Oyunları İzi 115

Sultan GÜRSOY

Dünyanın İlk Kadın Teşkilatı: Bacıyan-ı Rum 139

Mehmet ÖZMENLİ

Hazarlar, Askeri Teşkilatları ve Savaşları 151

BÖLÜM 1

OSMANLI DEVLETİ'NİN DIŞ BORÇLARI VE DÜYÛN-I UMÛMİYYE İDARESİ'NİN KURULMASI

Nazım KURUCA[1]

Hüseyin KARA[2]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303189

[1] Dr. Öğr. Üyesi., Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, nazim.kuruca@giresun.edu.tr, ORCID : 0000-0003-2411

[2] Öğr. Gör. Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, huseyin.kara@giresun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9696-5776.

Giriş

Klasik Osmanlı ekonomisi, bürokratik kurallar çerçevesinde düzenlenmekte olup, bu kurallar dâhilinde bir denetime tabi tutuluyordu. Devlet, toprak üzerindeki her türlü iktisadî faaliyetin sayımını ve denetimini yaparak yıllık planlamasını buna göre gerçekleştiriyordu. Devlete ait olan arazilerin önemli bir kısmı tımar araziler olup bu arazilerin çiftçiler tarafından işlenmesi ve elde edilen ürünlerin pazarlanması belli hukukî esaslara göre düzlenmekteydi. Ömer Lütfi Barkan, eserlerinde Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi ve bu sistemin hukukî dayanakları hakkında teferruatlıca bilgi vermektedir. Toprak sistemindeki bozulmalar ve bunun zaman içinde maliyeye getirdiği külfet konusunda birçok araştırmanın yapıldığı da bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nin mali yapısının bozulmasında yaşanan ekonomik nedenlerin yanı sıra, merkezi yönetimin taşradaki geleneksel gücünü kaybetmesi sonucu tarımdan kopan halk, zaman zaman toplumun huzurunu bozucu davranışlar içerisine girmiştir. Tımar düzeninin bozulması, köylerini terk edenlerin boşalttıkları bölgelerde güvenliğin ortadan kalkması ile yol kesicilerin transit geçitlere darbe vurması, hazine gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Devletin "kapı halkı" adıyla hem her an savaşa hazır asker hem de halkı eşkıyaya karşı koruyan muhafızlar olarak oluşturduğu gruplar, yağma ve eşkıyalık hareketlerine katılmışlar, otoritenin zayıfladığı zamanlarda eylemlerini arttırmışlardır (Tabakoğlu, 1985: 220-2; Yılmaz,2002:189). Devleti idare edenlerin gerekli değişiklikleri zamanında yapmaması sonucu devlette aksaklıklar artmıştır. Cevdet Paşa'ya göre reformdan uzak kalmak Allah'a mahsustur. İnsanlık kanunları zamanını hükmü ile değişmektir. Devletin değişme sorununu anlayacak ve gerekli tedbirleri alacak nitelikte kadroları yetiştirmek Cevdet Paşa'nın özlemi olmuştur (Bıçak, 1997:41).Osmanlı Devleti'nin mali yapısının bozulmasında birinci derece etken olan hadiselerin başında dış etkenler gelmektedir. "*Osmanlı sultanları 16. yüzyılda Fransa ve İngiltere'ye kapitülasyonlar verdi; bunu 17. yüzyıl başlarında Hollanda Cumhuriyeti takip etti. Bu gelişmeler ışığında 18. yüzyılda kendi uyrukları için ticarî imtiyaz isteyen devletlerin sayısında olağanüstü bir artışa tanıklık edilmektedir.*" (Boogert, 2014:7).

Klasik Osmanlı sisteminde, iktisadî olay, iktisadî fonksiyonlar ve bu fonksiyonları görmekle görevli uzmanlaşmış organlar henüz teşekkül etmemiş olmakla beraber, toplumun bir iktisadî hayatı mevcut olup, devletin iktisadî faaliyetlerinin, bu hayatı az veya çok etkileyen çeşitli yönleri vardı (Genç,

2000: 44). Özellikle Batı'daki gelişmeler ve ardından Osmanlı ekonomisinde 16. yüzyılın sonundan itibaren görülmeye başlayan olumsuzlukları etkileyen unsurlar olarak; gittikçe artan askeri harcamalar, mevâcip ve cülus bahşişleri, savaş giderleri, devlet kadrolarındaki şişme, toprak kayıplarının sebep olduğu gelir düşüklüğü, üretimde yeni teknolojiyi uygulayamama, isyanlar, eşkıyalık hareketleri, ayanların güçlenmesi, devlet teşkilatlarında görülen yolsuzluklar, köylerden şehre doğru başlayan büyük göçler olarak sıralamak mümkündür (Özsoy, 1999: 15). Özellikle kırsalda meydana gelen değişimin merkezi otorite tarafından doğru anlaşılamaması mali yapı üzerinde olumsuz etkilerini göstermeye başlamış ve devletin organizasyon becerisi zamanla sekteye uğramıştır. Halbuki Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar güçlü kılan temel unsurların başında her şeyin inceden inceye planlandığı "devletin organizasyon yapabilme yeteneği" olduğunu söylemek gerekir. Bu organizasyonun temel amacı ise, ülkede var olan kaynakların tespitinin, sayımının yapılması, kayıt altına alınması ve hangi şartlarda kullanılacağını ortaya koymaktı. Özellikle toplumun temel ihtiyaçlarının temini ve üretimin teşviki devletin asli vazifeleri yanında olmakla beraber, temel politikası olarak da kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu gelişmeler yaşanırken Batı ülkeleri özellikle de denizci milletler ticarî faaliyetlerini Avrupa'nın dışına taşıma çalışmalarını başlatmışlardır. Avrupa ülkeleri özellikle, Uzak Doğu, Çin ve Hindistan gibi ülkelerin zengin mallarını Venedikli tüccarların tasarrufundan kurtarıp, kendi tüccarlarıyla zengin mallara ulaşmanın, Doğu'nun bu zenginliklerine bizzat sahip olmanın yollarını arıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin mali bunalımının derinleşmesinde dış ekonomik şartlar da rol oynamıştır. Amerika'nın keşfi, doğu sınırlarının İran savaşları sonucunda kapanması, Akdeniz egemenliğinin kaybedilmesi, Avusturya seferlerindeki başarısızlık gibi olumsuz gelişmeler sonucunda doğu-batı ticaret yollarının Osmanlı devlet adamlarının kontrolü dışına çıkması, Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan dış aleme açılmasını ve yayılmasını engellemiş, bu şekilde değişen ticaret yolları da Devletin mali, ekonomik ve sosyal yaşantısında önemli yankılar uyandırmıştır (Yalçın, 1979: 416).

İngilizler için Doğu'da kendi bayrakları altında ticaret yapma imkânı doğunca, Edward Osborne ve Richard Staper, Muscovy Company faaliyetlerinin müsbet neticesini göz önünde tutarak Osmanlı memleketlerindeki ticareti idare bir kumpanyanın kurulması için harekete geçip diğer bazı Londralı tüccarlarla da iş birliği ederek Kraliçeye bir dilekçe gönderdiler. Kraliçe I. Elizabeth 11 Eylül 1581'de E. Osborne, R. Staper,

Thomas Smith ve William Garret de dahil olmak üzere 12 tüccara yedi yıl süreyle Türkiye ile ticaret yapma imtiyazını verdi. Bu suretle Turkey Company (Türkiye Kumpanyası) kurulmuş oldu (Kütükoğlu, 2013: 18). Kraliçe tarafından geniş yetkilerle donatılan Harborne 1583 yılında Harvey Millers'i Kahire, İskenderiye, Mısır ve buralara ait diğer yerlere ve Trabluşam'da oturmasını şart koşarak Richard Forster'i Halep, Şam, Amman, Trablusşam, Kudüs ve Suriye, Filistin ve Judaea'nın eyaletlerinin diğer tüm limanlarına konsolos olarak atamıştır. Mart 1585 tarihinde John Tipton'ı Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'a konsolos olarak atamıştır (Wood, 2013: 36-37). Gelişmeler ışığında 1740 yılında Bab-ı Âli, o tarihe kadar her padişah değişikliğinde yenilenmesi gereken ayrıcalık anlaşmalarının süresiz olarak geçerli olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Avrupalılara önemli ayrıcalıklar sağlandı, ithalatta değer üstünden %5 olan gümrük resmi %3'e indirildi. Bu arada İngilizler, 1697 yılında Mısır ve İstanbul arasında ticarî taşımacılık tekelini de ele geçirmişlerdi (Tezel, 2002:60).

18. yüzyıl boyunca devlet yönetiminde söz sahibi olan ayanlar, hukukî ve sosyal özelliklerini ve topraklarını genişletmeye yöneldiler. Aşırı vergilendirme ya da borç dolayısıyla terk edilmiş toprakları işgal ederek, otlakları, ormanları ve geleneksel olarak köylüler tarafından kullanılan diğer toprakları gasp ederek, borçlanmak üzerine arazilerini ipotekleyen ama borçlarını ödeyemeyen köylülerin arazilerine el koydular, gerekli gördükleri zamanlarda kaba kuvvet uygulayarak geniş toprakları ele geçirdiler (Kıray,1995: 61). Devlet masraflarını ödemek için kullanılan havalenameler de suistimale uğramaya başlamıştı. Bazı nezaretlerin hususu varidatı vardı ve nazırlar bunlardan dolayı Maliye Nazırına hesap vermeğe mecbur değillerdi. Böylece devletin mecmu muhammen masraflarını bilmek imkânı da yoktu (Blaısdell: 1940: 28). Mehmet Genç'e göre, klasik dönem Osmanlı iktisadî hayatının merkezinde iaşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve gelircilik (fiskalizm) olduğunu açıklarken çağdaşı olan merkantalist Batı'dan ve aynı Batı'nın ürünü olan çağımızdaki yaygın anlayıştan oldukça değişik özellikler taşımaktadır (Mehmet Genç, 2000: 45-52.) .

18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca hız kazanan ve şimdi Batı dünyasının olağan karşıladığı reel gelirlerin kendi kendini besler şekilde yukarı doğru itilmesini başlatan sanayileşme süreci, ekonominin yapısında ve organizasyonunda radikal değişmeleri içeriyordu (Deane, 1994: 104). Devletin içinde bulunduğu olumsuz mali durumu, diğer kurumlar üzerinde de doğrudan etki yaratmaya başlamış ve bundan ilk etkilenen kurum da devletin

iç ve dış güvenliğinden sorumlu olan ordu teşkilatı olmuştur. 18. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, mali sorunlarının yanı sıra askeri sorunlarla da baş başa kalmıştı. Orduyu meydana getiren birliklerin niteliği artık, yeni fetihler yapmak şöyle dursun, Devleti ayakta tutabilecek varlığa ve güce sahip değildi (Cezar, 1986: 244). Osmanlı Devleti'nce yabancı ülkelere başlangıçta gelir elde etme amacıyla verilen kapitülasyonlar, 1740 yılından sonra süreklilik kazanmış; verilen bu tavizler Devletin gerileme döneminde giderek ağırlaşmıştır (Kazgan, 1999: 26 -27).

Dünya ticaretinde ve İngiltere'de 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında tarım hala başlıca sektör durumundaydı ve aktif olarak gelişmeye dönük çiftçi hala istisna idi. Sanayi devrimi öncesinde İngiltere'de ticaret diğer ana sektör olarak karşımıza çıkmaktadır (Güran, 1994:108). Sanayi devrimi üretime cansız, mekanize enerjiyi (makineyi) getirmiş, sınaî üretim artık zanaat ile değil, makine ile yapılmaya başlanmıştı. Sanayi üretimin seri üretim şeklinde gerçekleştirilmesi ise 18.yüzyıl boyunca gerçekleştirilen bir dizi teknik keşif sayesinde gerçekleşmişti. Bu keşiflerden en önemlileri; uçan mekik (1733), iplik eğirme makinesi (1765), su gücü ile işleyen iplik çekme makinesi (1779), bükme ve sarma makinesi (1769) ve buharla işleyen dokuma tezgâhı (1785) idi (Eşiyok, 2010: 70). Sınaî inkılap, İngiltere'de 18. asrın sonlarında ve 19. asrın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu devirde bükme makinaları, dokuma makinaları, buhar makinaları ve maden izabe usulleri gibi mühim ihtiralar yapılmıştır (Blaısdell, 1940:33). Devlet borçlanması hakkında fikir beyan eden iktisatçıları kronolojik açıdan ele aldığımızda Merkantilist iktisatçıların ilk sırada yer aldığı görülmekte ve bu iktisadi akımına mensup Jean Bodin'in bu konuda görüş bildiren ilk iktisatçı olduğu görülmektedir. Bodin (1529-1596, Fransız), Kral I. François'in geride bıraktığı ağır borç yükünü ve II. Henri'nin borç ödeme yükümlülüğünü yerine getirememesini hesaba katarak, faiz içeren borçlanmanın prenslerin ve onların maliyesinin yıkımı anlamına geleceğini ifade etmiş ve borçlanmaya sıcak bakmamıştır (Akdemir, Yeşilyurt, 2018: 291).

Padişah I. Abdülhamit (1774-1789), mali bunalım karşısında devlet büyüklerinden para toplanmasını ve bir çeşit iç borçlanmaya gidilmesini düşünmektedir. Ancak bu yolda da başarı sağlanamamış ve zenginlerden ümidini kesen Padişah, Şeyhülislam'dan fetva alarak Osmanlı tarihinde ilk kez dış borçlanmayı deneyecektir. İlk teşebbüs Felemenk'ten borç para istenmesi şeklindedir. Alınacak borç karşılığında bazı ürünler verilecek daha sonrada borcun tamamı ödenecektir. Fakat bu borçlanma gerçekleşmemiştir

(Aysal, 2013:3). Mali bunalımlar dönemlerinde devletin başvurduğu önlemlerden bir tanesi de iç borçlanma olmuştur. Başlangıçta devlet, mukataaları kullanarak bir tür iç borçlanmaya gittiyse de bu uygulamadan beklenilen neticeler elde edilememiştir. 1775 yılında Osmanlı maliyesi esham adı verilen yeni bir iç borç sürecini başlatmıştır. Bu sayede elde edilen fonlar da gerekli nakit ihtiyacını karşılayamamıştır. Bunun devamında bazı varlıklı kişilerden borç alma yoluna gidilmiş olup, bunun ilk örneği Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dan 1787 Osmanlı-Rus savaşı başlarken alınan paradır (Önsoy, 1999:29). Arnavutluk, Mezopotamya ve Filistin'de isyan çıktığı dönemde büyük mali darlık içerisine giren Osmanlı Devleti'nde, dış borç alma fikri ile Müslüman ülkelere başvurma fikri eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Fas elçisine 1783 yılında mali darlığı ileten sadrazam, 14.000.000 kuruşluk veya diğer bir deyişle 30.000 kiselik bir yardım istemiştir. Fas hâkimi, karşılıklı yazışmalar ve hediye alıp-vermelerle Osmanlı Devleti'ni uzun süre oyalamış idi (Cezar, 1986: 91).

19. yüzyılın en büyük emperyal gücü (güneşin batmadığı imparatorluk) olan Büyük Britanya, yüzyılın başından itibaren Avrupa pazarları dışında fethedilmemiş yeni bakir pazarlara yönelmiştir. Büyük Britanyalı tüccarlar 1820-1840 yılları arasında Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok çevre ekonomilerinde söz sahibi olmaya başlamıştır. Yeni bölgeleri fethe başlayan tüccarlar yerel idarecilerle yaptıkları kazançlı anlaşmalar sayesinde servetlerine servet katmaya başlamışlardır. Anlaşma tekliflerine yaklaşmayan yerel idarecilere zor kullanma suretiyle onları da kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru para tağşişi ile sağlanan ek gelirler ve ticaret sözleşmeleri bütçe açıklarını kapatmada yeterli olmayınca 1839 yılında "*Kaime-i Nakdiye-i Mutebere*" çıkarılmasına karar verilmiştir. İlk çıkarıldığında bütçe üzerinde olumlu etkileri olacağı zannedilen ve kâğıt para ile tahvil arası bir niteliğe sahip olan kaimeler, ekonomide yine enflasyonist etki yaratmıştır. Mali bunalımın aşılabilmesi için, 1840 yılında belirli bir faiz karşılığında tasarruf sahiplerinin ellerindeki fonları hazineye transfer etmek amacıyla, "*Eshâm Kavâimi*" çıkarılması kararlaştırılmıştır. Fakat kısa süre içerisinde dolaşımdaki kavâim miktarının artması ile eshâm faizleri de bütçe üzerinde yük oluşturmaya başlamıştır (Aysal, 2013: 4-5). 1841 yılından itibaren bütçe açıkları artmaya başlamış, daha sonrası yıllarda ise giderek büyüyen bütçe açıkları dış borç almayı zorunlu kılmıştır. 1845 yılına kadar geçen yedi sene zarfında Osmanlı ithalatı beş katı artmış, buna karılık ihracat

da iki misli artı olmasına rağmen büyük bir tediye açığı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak henüz merkez bankasına sahip olmayan Osmanlı Devleti'ndeki bütün altın, gümüş ve hatta bakır paralar dahi tediye açığını kapatmak için dış ülkelere gitmiştir (Kazgan, 1995: 1).

Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçen ilk banka, 1844 yılında Londra'da bir grup İngiliz tüccar tarafından kurulan İzmir Ticaret Bankası'ydı (Commercial Bank of Smyrna). 200 bin sterlinlik sermaye ile kurulan banka, İzmir bölgesindeki Avrupalı ve diğer tüccarların artan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmuş ve yaşanan mali bunalım sonucunda 1847 yılında kapanmıştır (Pamuk, 1999: 229).

Kırım Savaşı, savaş giderlerinin karşılanması için Osmanlı Devleti'nin ilk dış borcu almasına neden oldu. 24 Ağustos 1854 tarihinde Osmanlı Hükûmeti Dent, Palmer ve Ortakları (Londra) ile Baron Goldschmidt ve Ortakları (Paris) ile bir sözleşme imzalayarak İngiliz ve Fransız piyasalarına tahvil ihraç etmek üzere ilk kez borçlanmıştır (Adiloğlu, Yücel, 2021: 70). 1854-1874 döneminde 15 borç sözleşmesine imza atan Osmanlı Devleti, bu borçlardan 127 milyon lira elde etmiş, toplam borcu 239 milyon liraya çıkmıştır. Bu durum, aracıların almış olduğu komisyon tutarının yüksekliğini ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ne derece kötü şartlarda borçlandığını göstermektedir. Parvus Efendi'ye göre Osmanlı Devleti bir kez borçlanma yoluna girince, önceleri borçlanmaktan kaçınmakta ve geciktirmekte gösterdiği aşırılığı, hesapsız ve ihtiyatsızca borçlanmak suretiyle yine göstermiştir. Durum, her para verenin ileri süreceği her koşulu kabullenmeye kadar varmıştır (Yılmaz, 2002: 195).

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, günümüzün Türkçesi ile "Devlet Borçları İdaresi" anlamındadır, dönemin ön planda olan yabancı dilleri olan Fransızca ile "Administration de la Dette Publique Ottomane – ADPO", İngilizce olarak ise "Ottoman Public Debt Administration - OPDA" şeklinde ifade edilmiştir. Tam ismiyle "Düyûnu Umumiye-ı Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi" olan bu kurum 1881 yılında kurulmuş ve 1928 yılında varlığına son verilmiştir (Adiloğlu, Yücel, 2021: 68).

Mali kaynaklarını geliştirememiş olan Osmanlı Devleti, bir süre sonra bu borçların faiz ve anapara ödemelerini yapamaz duruma düşmüştür. Sonunda, 1875'de Moratoryum ilan etmiş, yani kendi iflasını kabul etmiştir (Gürsoy, 1984:27). 1875 yılında Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemeyi durdurması üzerine sömürgeci Avrupa devletlerini harekete geçirmiştir. Berlin

Barış Antlaşmasında varılan uzlaşmaya dayanılarak Osmanlı başkentinde Düyûn-ı Umûmiyye İdaresini kurdurmuşlar ve böylece Osmanlı Devletindeki çıkarları için yeni bir Karakol tesis etmişlerdir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresinden sonra iktisadi alandaki nüfuz politikası yeni bir canlılık kazanmış, Fransızlar Rumeli'de, Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da yeni yeni imtiyazlar alarak demiryolları, limanlar, bankalar, sigorta şirketleri, telefon ve elektrik santraları, maden işletmeleri kurmuşlardır (Gürsoy, 1984:28). Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasını konu edinen çalışmalarda, dış borçlar üç döneme ayrılarak analiz edilmektedir. Bu çalışmalar kapsamında, değerlendirme yapılan dönemlerden ilki 1854-1877 yıllarını kapsayan "hızlı borçlanma dönemi", ikincisi 1886-1903 yıllarını kapsayan "ılımlı borçlanma dönemi" ve üçüncüsü 1904-1914 yıllarını kapsayan "borçlanmada yeniden hızlanma dönemi" şeklinde sıralanmaktadır (Akdemir, Yeşilyurt, 2017: 394).

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulma süreci içinde Rüsum-u Sitte İdaresi ile Reji Şirketi'nin kurulması devletin mali kontrolü nasıl kaybettiğini de göstermektedir. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi bir nevi devlet içinde devlet şeklinde hareket etmesi yanında, üretim kaynaklarının sayımının yapılması ve istatistiksel verilere özen gösterilmesi konusunda oldukça faydalı işler de yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin mali açıdan başlayan çöküşü 1875 yılındaki iflas ve ardından 1881 yılındaki Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasına kadar devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Bütçesinde Yaşanan Bozulmalar

Devletlerin iktisadî politik hedeflerine yönelik örgütlenme ve gerekli kurumları inşa etme çabaları sayesinde devletlerin kurumsal anlamda güçlendiği ifade edilmektedir. Devletlerin iktisat politikalarını belirleyen temel unsurun o politikayı sürdüren kurumların olduğunu ve o kurumların sahip oldukları hukukî haklar olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti de bulunduğu geniş coğrafyada kendine has teşkilatlanmasını gerçekleştirmiş ve bu teşkilatlara dair hukukî düzenlemeleri de gerçekleştirmiştir. Devlet, iktisadî hayatın düzenlenmesinde yabancı tüccarlarla olan ilişkilerine özen göstermiş ve onların kendi sınırları içinde ticaret yapmalarına müsaade etmiştir. Özellikle İngiltere'ye ait tüccarların ülkede ticaret yapması için farklı zamanlarda imtiyazlar verilmiştir.

Levant Company, faaliyetlere başladıktan sonra, Akdeniz'e gönderilecek İngiliz malları, gerekse Akdeniz ülkelerine ait mallar veya Kızıldeniz ve Halep yoluyla gelen Uzak Doğu malları İngiliz gemileriyle

taşınmaya başlanmıştır (Kütükoğlu, 2013:21). 17. yüzyıl boyunca Osmanlı-Avrupa ticaretine İngilizler hâkim oldu. Osmanlı ülkelerinde genellikle ham ipek, tiftik, pamuk ve meyan kökü gibi ham maddeler alıp, yünlü kumaşlar ve madeni eşyalar gibi mamul maddeler satan Levant Company tüccarlarının büyük karları, İngiltere'deki sermaye birikimine ve İngiliz merkantilizminin gelişmesine önemli katkılarda bulundu (Tezel, 2002: 60). 1838 anlaşmasıyla "dünyadaki en serbest rejimlerden" biri haline gelen Osmanlı Türkiye'sinde, arkasından gelen malî istikrarsızlık, hazine açıkları ve zarar eden imalatçıların şikayetleri yüzünden, bir önceki uygulamalara karşı derin bir şüphe uyanmaya başlamıştı. 1861-1862 antlaşmalarıyla ihraç mallarına uygulanan vergi oranlarının %12'den %1'e düşürülmesi ve 1894'te İstanbul ticaret Odası'nın baskısıyla en önemli hububat maddelerine deniz yolu nakliyesi üzerinden alınan dahili vergilerin kaldırılması türünden uygulamalar; 1838 Balta Limanı anlaşmasına da damgasını vuran "geleneksel provisyonist-fiskalist" zihniyet çizgisindeki tereddüdün tezahürleri olarak değerlendirilebilir (İlgen, 2021: 145).

Malikâne sistemi, toprağın iltizamının kişinin ömrü boyunca kendisine ait olduğu bir sistemdir. Bu sistem önceleri birkaç yıl ile sınırlı iken sonraları isteyene ömür boyu şekline çevrildi. Merkezi yönetim bu yolla önemli ölçüde gelir elde etti. Elde mukataa olarak satılacak düzeyde toprak kalmayınca gündeme yeni gelir kaynakları gelmiştir. 1775 yılında 'esham' uygulaması ile ilk iç borçlanma başlamıştır. Bu sistemde eshamın kişiler arası tedavülü serbest olmakla birlikte vergiye tabi idi (Çandır, 2010:2). Fetihlerin durması, savaş gelirlerinin azalıp giderlerinin artması, merkezi devlete aktarılamayan vergi gelirleri, üretim düşüşü ve çeşitli ayaklanmalar ile artan bütçe açıkları, "1841'de 4.163.000 kuruşa, 1847'de 15.263.404 kuruşa, 1848'de 38.586.642 kuruşa ve 1849'da da 88.998.000 kuruşa yükselmiştir." (Güran, 1998: 82). Arnavutluk, Mezopotamya ve Filistin'de isyan çıktığı dönemde büyük mali darlık içerisine giren Osmanlı Devleti'nde, dış borç alma fikri ile Müslüman ülkelere başvurma fikri eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır. "Fas elçisine 1783 yılında mali darlığı ileten sadrazam, 14.000.000 kuruşluk veya diğer bir deyişle 30.000 kiselik bir yardım istemiştir. Fas hâkimi, karşılıklı yazışmalar ve hediye alıp-vermelerle Osmanlı Devleti'ni oyalamış ve ilk dış borçlanma girişiminde İmparatorluğun eli boş kalmıştır. Beş yıl sonra 1788'de, Fas gibi Müslüman bir ülke olan Cezayir ve Tunus'tan da borç alma girişimleri sonuçsuz kalmıştır (Yılmaz, 2002: 194).

Piyasaya ilk olarak sunulan kaime miktarı 12.000 kese idi (1 kese 500 kuruş). Kaimeler elle doldurulduğundan basit yapısı ve seri numaralarının olmamasından dolayı kısa süre içinde kalpazanlar tarafından taklit edilmişlerdir. Kısa zaman zarfı içinde piyasayı ele geçiren sahte kaimelerine karşı kâğıt parayı tedavüle sokan maliye aynı hataları tekrarlayınca bu kez de sahte paraların önüne geçememiştir. Piyasa sahte para ve kaimeler ile dolarken altın, gümüş gibi değerli paralar yurtdışına çıkmaya başlamıştır (Yerasimos, 1975:67).

1844 yılında çıkarılan Tashih-i Ayar Fermanıyla, altın lira ile gümüş kuruştan oluşan çift metalli para düzenine geçildi. Bu fermana göre 1 altın lira, 100 gümüş kuruşa eşitlendi. Bir altın liralık sikke 7,216 gram ağırlığında ve 22/24 ya da yüzde 91,67 ayarındaydı. Bir gümüş kuruş ise 1,2027 gram ağırlığında ve yüzde 83 ayarındaydı. Buna göre bir altın liralık sikke 6,6 gram saf altın; bir gümüş kuruş ise 1 gram saf gümüş içermekteydi. 1922 yılına kadar, Osmanlı Devleti'nin piyasaya sürdüğü tüm gümüş ve altın sikkeler 1844'te belirlenen standartlara sadık kaldı (Pamuk, 2000:225-226; Tunçel, Yıldırım, 2016:7).

Farklı para birimlerinin hakiki kıymetlerinin tespiti ciddi bir mesele haline gelmiştir. Bu karışıklığa bir son vermek için 1844 yılında "tashihi ayar" denilen ıslahata tevessül edilmiştir. O tarihte altının gümüşe nispeti 15.1 olduğundan, gümüş paranın kıymeti bir esas üzerinden tespit edilmiştir. Darp edilen yeni altın liranın sıkleti 7.216 g. ve ayarı 0,916 2/3'dır (Eldem, 1994:155).

Tablo I: Tashih-i Ayar Kararından Sonra Döviz Kurları

Yabancı Paralar	Osmanlı Lirasının Muadili Ecnebi Paralar	Ecnebi Paraların Muadili Kuruş
İngiliz Lirası	0,903	110,69
Frank	22,80	4,39
Mark	18,44	5,42
Mısır Lirası	0,88	113,42
Avusturya Kronu	21,69	4,61
Florin	10,94	9,14
Ruble	8,54	11,70
Dolar	4,39	22,75

Kaynak: Eldem, 1994: 155.

Tablo I'de Osmanlı lirasının muadili olan ve piyasada sıkça kullanılan ecnebi paraların değerleri verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıla kadar

Balkanlar'da ve Anadolu'da altın sultani ve gümüş akçeye dayalı bir para düzeni vardı. Hiyerarşini en alt başmağında ise günlük küçük işlerde kullanılan ve itibari değerlerle tedavül eden bakır mangır ya da pul vardı. Osmanlı lirası altın bir para olduğu için, uluslararası kıymeti ağırlığının ihtiva ettiği saf altına göre ölçülmekteydi.

Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'ndeki Avrupalıların çoğu için "mübarek"ti; büyükelçiler, konsoloslar ve tüccarlar hakları olarak gördükleri ayrıcalıklara arka çıkmak ve devam ettirebilmek için ellerinden geleni yaptılar (Boogert, 2014: 24). Emperyalist ülkeler ekonomilerinin pazar arama ve yayılma isteklerinden, o amaçla Osmanlı Ülkesine girmeye çalışmalarından söz etmek istiyoruz. Emperyalist devletlerin hemen hepsi kapitüler rejimden de yararlandıkları için, kendi iktisadi, mali, ticari nüfuzlarını Osmanlı Devleti içine sokmada bir zorluk çekmemişlerdir. Bu gelişmenin bir önemli yönü de şudur: Artan üretimi Osmanlı ülkesinde pazarlama olanakları yanında Avrupalı Emperyalist ülkeler çoğalan nakdi sermayelerini de Osmanlı ülkesinde değerlendirme fırsatı bulmuşlardır (Gürsoy, 1984: 26). Yabancı ithalat ve ihracat şirketleri, sigorta kumpanyaları, demiryollarının temsilcileri, bankaların yönetim merkezleri, yabancı misyonlar gibi kurumlar başta olmak üzere liman kentlerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu kurumlar Türkiye'de faaliyetlerini sürdürmekle beraber, menfaat bakımından tamamen dışarıya bağlı ve kendi ülkelerinin çıkarlarını korumak için çalışıyorlardı (Kuruca, Kara, 2009:970).

1830'lu yılların sonunda para tağşişi ile sağlanan ek gelirler bütçe açıklarını kapatmada yeterli olmayınca ve bu politika piyasalarda belirsizlik yaratınca, 1839 yılında "kaime" çıkarılmasına karar verilmiştir. Kaimeye ayrıca, Yunan isyanı ve Rus Savaşının giderleri ve ödenmek zorunda kalınan ağır savaş tazminatı nedeniyle de başvurulmuştur (du Velay, 1978: 70). Osmanlı Devleti'nde gelir bütçelerinin güneş yılı (365 gün) gider bütçelerinin ise ay yılına (364 gün) göre düzenlenmesi, 32 yıllık geliri 33 yıllık gidere dağıtmak zorunluluğu yarattığından, 33 yılda bir mevaciplerin ödenmemesi, söz konusu hicri yılın sıvıştığı yılda büyük sosyal patlamalar yaşanmasına neden olmuştur. Hicri yılın sıvıştığı bu yılda (1677-78, 1709-10, 1741-42) yaşanan bunalıma "sıvış yılı bunalımı" denmiştir (Tabakoğlu, 1981:151-152).

Mali, politik ve toplumsal bir çöküşe çare olarak yabancı bir devletten veya ona onun sermaye sahiplerinden borç alarak (toparlanma) gerçekleştirilebileceği fikri devlet adamları tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Avrupa'da sermaye piyasasının henüz daha tam güven ve azamî

kâr koşulları içinde geri kalmış ülkelere yayılma gücüne gelmemiş aşamada bulunuşu, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmalara girmesi hadisesini bir süre daha geciktirmişti (Berkes,2018: 386). 1850'lerde devlet dış borçlanmaya başladığında, uzun vadeli borçlanmanın cazip göründüğünü tahmin edebiliriz. Bürokrasinin ilk aşamalarda isteksizliğine karşın, Avrupa piyasalarında yirmi yıl veya daha uzun vadeyle tahvil satarak mali sorunu ertelemek, yüzyılın başlarından beri tüm hükümetleri zorlayan, onların ağır siyasal ve iktisadî sorunlarla karşı karşıya getiren tağşişler ve kâğıt para deneyimleriyle karşılaştırıldığında kolay bir çözüm gibi görünmüş olmalıdır (Pamuk, 1999:

232-233). Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaya gittiği 1854 tarihinden 1914 tarihine kadar yabancı devletlere toplam 402.000.000 liralık bir borçlanmaya gidilmiş bu paranın 243.000.000 lirası ancak ele geçmiştir. Tablo II'de yabancı ülkelerden alınana borçların hangi hükümdar zamanında alındığına dair bilgiler verilmiştir.

Tablo II. Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları (1854-1914)

Dönemler	Borçlanılan Miktar	Ele Geçen
Abdülmecit (1854-1861)	16.000.000	8.000.000
Abdülaziz (1861-1875)	227.000.000	121.000.000
II. Abdülhamit (1876-1909)	113.000.000	77.000.000
Mehmet Reşat (1909-1914)	46.000.000	37.000.000
Toplam	402.000.000	243.000.000

Kaynak: Cem, 1977:242; Kahraman, Şişmanoğlu, 2019:47.

Tablo II'deki verilere göre 1854-1861 döneminde borçların miktarı 16.000.000 lira olup ele geçen para 8.000.000 liradır ve borçlanılan paranın %50'lik bir kısmı kullanılabilmiştir. 1861-1875 yılları arasındaki borçlanma tutarı 227.000.000 lira ile en fazla borçlanılan dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan borçlanma karşılığında ele geçen miktar ise 121.000.000 lira ile yine borçlanılan paranın yaklaşık %50'sine tesadüf etmektedir. 1876-1909 yılları arasında toplam 113.000.000 lira borçlanılmış ancak bu borcun da 77.000.000 lirası yani yaklaşık %30'luk bir kısmı kullanılabilmiştir. 1909-1914 yılları arasındaki borç toplamı 46.000.000 lira olup kullanılan 37.000.000 lira yani yaklaşık %80'lik bir kısmı kullanılmıştır.

Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşması (1838 Balta Limanı)

Osmanlı Devleti'nde mamûl İngiliz mallarına fazla ihtiyaç olması ve sanayi ham maddesinin Osmanlı ülkesinden kolay ve ucuza temin edilebilmesi imkânı, İngilizlerin ilgisini Doğu Akdeniz' çevrilmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti hem hazine kaybını hem de Batılı tüccarların yoğun talebini maruz kalan kaliteli ham maddelerinin yurt dışına çıkışını kontrol etmek için yed-i vahid uygulamasını yaygınlaştırmış olsa da yabancı tüccarların imtiyazlı olma özelliği ortadan kaldırılamamış yani tedbirler pek faydalı olmamıştır (Kütükoğlu, 2013:100). Osmanlı-İngiliz ticareti hukukî anlamda 1580 yılında, Osmanlı padişahı III. Murat tarafından İngiltere'ye verilen ahitname ile resmen başlamış ve ardından Osmanlı-İngiliz diplomatik ve ticarî ilişkileri ahitnamenin 1583 yılında uygulamaya girmesiyle de fiili olarak da hayata geçirilmiştir. İngilizlere verilen bu ahitname uyarınca İngilizler, kendi bayrakları altında Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapma, Osmanlı başkentinde bir elçi ile liman ve şehirlerde konsoloslar ve ticarî misyonlar bulundurma hakkını elde etmişlerdir (Türkhan, 2019: 119-120).

İngiliz sanayisindeki gelişme süreci tüm sektörlerde eşit ve dengeli bir gelişme çizgisi izlememiş, başta pamuklu ve sonra da demir sanayi olmak üzere, az sayıdaki öncü sektörün hızlı gelişmesi şeklinde gerçeklemişti. Başka bir anlatımla, İngiltere'de, sanayi devriminin birinci evresinde (1780-1830), pamuklu sanayi diğer hiçbir sektörle kıyaslanmayacak kadar önem kazanmış, İngiltere'nin kalkınmasında sürükleyici sektör olmuştu. Waterloo Savaşı'ndan sonra pamuklu sanayi yılda ortalama %6-7 gibi oldukça yüksek oranda büyüme gösterirken, bu gelişme 25 yıl boyunca İngiliz sanayinin büyümesine en büyük katkıyı yapmıştı. Bu durum dış ticarete de yansımış, 1820 yılına gelindiğinde, pamuklu tekstil ihracatı üretimin %60'na ulaşarak en büyük ihraç kalemi haline gelmişti (Eşiyok, 2010: 71). 16 Ağustos 1838'de Balta Limanı'nda taraflar murahhaslarınca imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi, 8 Ekim 1838'de Kraliçe Victoria bir ay sonra da Sultan Mahmud tarafından tasdik olunmuştur. Muahede esas ve zeyl olmak üzere iki kısım halinde düzenlenmiş olup birinci kısım (esas) dahili ticarete ait maddeleri, ikinci kısım (zeyl) ise İngiltere'den ithal edilecek mallarla transit eşyalarının gümrüklendirilme şekillerini tespit etmektedir (Kütükoğlu, 2013:138). 1838'de, İngiltere ile yapılan ticaret muahedesi hükümleri gereğince, bozuk-düzen dönemini tutan, yürüten ve iç-kapitülasyon denilen usullerin tasfiyesi başladı. Batı Avrupa kapitalist ekonomisi hızla, ilk önce endüstri ürünleriyle,

yirmi yıl içinde finans kapitali ile Osmanlı ekonomisi üzerinde üç çeyrek yüzyıl sürecek olan yarı kolonileştirme sürecini başlatmış oldu (Berkes, 2018:376).

Osmanlı Devleti, yabancı tüccar topluluklarına oldukça geniş imtiyaz hakkı tanıyarak bir nevi onları kendi ülkesinde ayrıcalıklı sınıf haline getirmiştir. Bu verilen imtiyazların ayrıcalıkların, Levant'taki yabancıların günlük yaşamlarına ilişkin temel koşullarla ilgili bir dizi düzenleme, ticarî hayata dair ayrıcalıklar ve düzenlemeler ile Osmanlı hukuk sistemi karşısında Batılıların ve onların himayesinde bulunanların kendi hukuk sistemlerini tercih edebilmeleri şeklinde sayılabilir (Boogert, 2014: 30). Avrupa devletinin vatandaşlığına geçmiş olan bu bankerler, bazı önemli Avrupa şehirlerine yerleşmiş akrabaları aracılığıyla, Avrupa'nın ticaret, deniz taşımacılığı ve para-kredi piyasalarıyla yakın ilişkiler vardı (Kuruca, Kara, 2009:961).

Eflak ve Buğdan'da ticari ayrıcalıklara sahip bulunan Avusturya da bu furyaya dâhil oldu. İngiliz ve Fransızlara uygulanan imtiyazları kapsayan bir anlaşma yapıldı. 1840 yılında Norveç, İsveç, Hollanda, İspanya, Belçika, Zolverin Hükümetlerine (Prusya, Baviyera, Saksonya, Wuntenburg, Baden, Hasen Elektörlüğü, Grand Dukalığı, Thuringen, Nassau Birliği, Serbest Frankfurt Şehri) yayıldı. 1841 yılında Danimarka ve 1843 yılında Portekiz'le aynı şartları taşıyan anlaşmalar imzalandı. Süreci tamamlayan hadise ise 1846 yılında Rusya ile Balta Limanında imza edilen ticaret anlaşması oldu (Açba, 2004: 39). Tanzimat, mirî topraklarda ferdî tasarrufu kabul etmiş, özel mülkiyete güvence getirmişti, ama hala dahili gümrükler varlığını sürdürmekte idi. Ayrıca özel mülkiyete getirilen güvenceyi, yani müsaderenin kaldırılmasını, piyasa güçlerine getiren bir imtiyazdan ziyade, ayan ve yüksek rütbeli devlet bürokrasisinin çıkarlarını koruyan bir düzenleme olarak görmek gerekir (İlgen, 2021:136).

Diğer taraftan yed-i vâhid (tekel) usulü Avrupalı tüccarın gelirini azaltan bir uygulama idi. Önce Afyon üzerine konan tekel, daha sonra ipek, zahire, zeytinyağı 22, pamuk, tiftik, yapağı gibi diğer önemli ürünlere de uygulamaya başlanmış, bu durum, İngiliz elçisinin şikâyetine neden olmuştu. Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerinden biri piyasada kıtlığa ve karaborsaya neden olmadan, halkın iaşesini sağlamaktı. Hububat, yün, pamuk, kereste, ipek gibi temel ürünlerin ihracatı, ancak üretimin bol olduğu yıllarda devletin izniyle mümkündü (Eşiyok, 2010:78). Osmanlı Devleti'nin Büyük Britanya'ya yönelik ihracatının neredeyse tamamına yakını tarımsal ürünler ve hammaddelerden oluşmakta idi. İngiltere, 1840 ve 1850 yılları arasında

toplam kök boya ithalatının %65'ni, toplam palamut ithalatının %85,5'ni, 1817'den 1850'ye kadar ham ipek ithalatının %8,9'unu Osmanlı Devleti'nden sağlıyordu (Kurmuş, 2007:87). Osmanlı maliye sistemi bozulup hazine boşalınca hükümet çareyi Galata bankerlerine başvurmakta buldu. 1845 yılında Fransız Y. Alteon ve İtalyan Manolaki Baltazzi'yle görüşüldü. Londra ve Paris'ten poliçe toplama yetkisi bu bankerlere verilerek ilk dış borç teşebbüsleri başlatılmış oldu. Alteon ve Baltazzi Osmanlı Hükümeti himayesinde ilk banka teşebbüsü olan Dersaadet'i kurdular (Akyıldız, 2003: 60).

1844 yılında Londra'da bir grup İngiliz tüccar tarafından kurulan İzmir Ticaret Bankası (Commercial Bank of Smyrna), 200 bin sterlinlik sermaye ile kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk kurulan banka 1847 yılında Galata bankerleri tarafından 200 bin sterlinlik bir sermaye ile ve devlet desteği ile kurulan Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople) olup, yaşanan iktisadî kriz neticesinde iflas etmiştir. 1852 yılında ciddi manada bir borç bırakmış olup, bu borcu devlet karşılamak zorunda kalmıştır (Kuruca, 2011: 83).

Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanma Süreci

İlk zamanlarda kati bir suretle karşı çıkılan dış borçlanmaya 1850 yılında müsaade edilmiş ve Meclis-i Vala'nın bu tarihteki kararı neticesinde "olağanüstü hallerde veya bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere" dış borç alınmasının uygun olduğu ifade edilmiştir. Bir nevi fetva niteliğinde kabul gören bu yetki çerçevesinde, Sadrazam Mustafa Reşit Paşa Paris ve Londra'daki bankalarla borç anlaşması yapmıştır. Bu borcun yürürlüğe girmesi için padişah tarafından tasdik zorunluluğu bulunmuş olsa da borç anlaşmaları tasdik işlemi yapılmadan yürürlüğe sokulmuştur (Akdemir, Yeşilyurt, 2017: 395). Bu tarihi borçlanmanın tutarı 3,3 milyon Osmanlı Altın Lirasıdır (kısaca Osmanlı Lirası), eşdeğeri 3 milyon İngiliz Sterlini'dir (Belin, 1999, s. 472). Borcun itfa süresi 33 yıl, yıllık faiz oranı % 6 ve ödeme biçimi her yıl ana paranın %1'inin geri ödenmesi (itfa) şeklinde olacaktır. Tahvillerin ihraç fiyatı ise nominal değerin yüzde sekseni olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla bu borçlanmadan Osmanlı Devleti'nin eline 2.640.000 Osmanlı Lirası geçmiştir (Adiloğlu, Yücel, 2021: 70). Sultan Abdülmecit (1839-1861) döneminde ilk dış borçlanmanın hangi ülkeden ve şirketten gerçekleştirildiğini, borç tutarının toplamı ile ele geçen miktarın toplamı aşağıdaki tablo II'de verilmiştir.

Tablo III: Abdülmecid Dönemi (1839-1861) Dış Borçları

Yıl	Borç Tutarı (1000 Osmanlı Lirası	Ortalama İhraç Oranı %	Sağlanan Net Borç (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı %	Aracı Kuruluş veya Banker
1854	3.300	80	2.574	6	Dent Palmer (Londra) ve Goldscmidt (Paris)
1855	5.500	102,6	5.644	4	Rothschild (Londra)
1858	5.500	76	3.784	6	Dent Palmer (Londra)
1860	2.241	62,5	1.356	6	Mires (Paris)
Toplam	16.541		13.358		

Kaynak: Pür, 2006:253; Uğur, Karabulut, 2022: 29.

Tablo III'ye bakıldığında bu dönemde 4 dış borçlanma yapıldığı ve zamanla ortalama ihraç fiyatını düştüğü görülmektedir. Bu dönemde yapılan dış borçlanmaların ortalama ihraç oranı %80,3, ortalama faiz oranı %5,5'tir (Uğur, Karabulut, 2022: 29). 4 Ağustos 1854 yılında Sultan Abdülmecid ikna edilerek 5.000.000 İngiliz liralık istikraz için irade çıkarması sağlanır. Londra'dan Dent Palmer and Company ve ortağı Paris'ten Goldschmith Company ile 3.000.000 İngiliz Sterlini bedel ile istikrazda bulunulur. Bu dönemde 10 Osmanlı Lirası, 11 İngiliz Sterlini olduğundan 3.300.000 lira borca tekabül ediyordu (Çandır, 2010: 20). 1854 yılında Mısır vergisi karşılık gösterilerek ihraç fiyatı %80, faiz oranı %6 ve vadesi 33 yıl olan 5 milyon Sterlinlik bir borçlanma sağlanmıştır. Bu paranın 2 milyon Sterlinlik kısmı daha sonra kullanılmak suretiyle 3 milyonluk bölümü beş taksit halinde Osmanlı Hükümetine teslim edildi. 1854 borçlanmasından komisyon, sigorta, havale, faiz vs. masraflar indirildikten sonra Osmanlı hazinesine giren para 2.018.845 Sterlin olmuştur (Akyıldız, 2007:17). İlki 29 Nisan 1861 tarihinde Fransızlarla hemen arkasından diğer devletlerle de imzalanan Kanlıca Ticaret antlaşmaları ile yabancılara önceki antlaşmalarla verilen ticari imtiyazlar temelde korunmuş, sadece tuz ve tütünün ticaretine sınırlamalar getirilmiş, her türlü savaş araç ve gereçlerinin Osmanlı topraklarına sokulması yasaklanmıştır (Tunçel, Yıldırım, 2016:6). Tablo IV'de 1862-1874 yılları arasındaki borçlanmalar ve borçlanmalardaki faiz miktarıyla aracı kurumlar hakkında bilgi verilmiştir.

Tablo IV: Abdülaziz Dönemi (1862-1876) Dış Borçları

Yıl	Borç Tutarı (1000 Osmanlı Lirası	Ortalama İhraç Oranı %	Sağlanan Net Borç (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı %	Aracı Kuruluş veya Banker
1862	8.800	68	5.665	6	Deveaux ve Ottoman Bank (Londra)
1863	8.800	71	5.480	6	Osmanlı Bankası (Paris ve Londra) ve Credit Mobilier (Paris)
1865	6.600	66	4.069	6	Osmanlı Bankası, Credit Mobilier ve Societe Generale (Paris)
1865	36.200	60	21.720	5	Erlanger (Paris) ve Credit General (Londra)
1869	24.444	54	12.711	6	Comptoir d'Escompte (Paris)
1870	34.348	32,1	10.498	3	Baron Hirsch (Brüksel)
1871	6.270	73	4.452	6	Credit General Ottoman (İstanbul) ve Louis Cohen and Sons (Londra)
1872	5.302	98,5	5.116	9	Credit General Ottoman ve Bangue AustroOttomane
1873	12.612	55	6.939	5	
1873	40.556	54	15.889	6	Credit General Ottoman, Credit Mobilier ve İstanbul Bankası
1874	41.000	40	16.600	5	Osmanlı Bankası
Toplam	214.932		109.139		

Kaynak: Pür, 2006:254; Uğur, Karabulut, 2022: 30.

Bu dönemde 11 adet dış borçlanma gerçekleştirilmiş olup bu borçlanmalar çoğunlukla %6 faiz oranından yapılmıştır. Borçlanmaların en pahalısı %9 ile 1872 borçlanmasıdır, ancak bu borçlanmanın ihraç oranı diğer borçlanmalara göre çok yüksektir. Ortalama ihraç oranı bakımından en kötü borçlanma ise 1870 Baron Hirsch borçlanmasıdır. Bu dönemde yapılan dış borçlanmaların ortalama ihraç oranı %61, ortalama faiz oranı ise %5,73'tür (

Uğur, Karabulut, 2022:29). 1865 yılında Osmanlı Devleti iki borçlanma yapmıştır. Bunlardan birincisi ağnam borçlanmasıdır. Bu borçlanmaya karşılık olarak ağnam vergisi gösterildiğinden borçlanmanın adı "Ağnam Aorçlanması" olarak ifade edilmiştir. Bu borçlanmanın tutarı 150 milyon frank (6,6 milyon Osmanlı lirası), faiz oranı %6, itfa oranı %2,44, vadesi 21 yıl ve ihraç oranı ise %66 olmuştur. Borçlanma başta Osmanlı Bankası olmak üzere Fransız bankalarından Credit Mobilier ve Societe Generale ile yapılmıştır (Açba, 2004: 75; Uğur, Karabulut, 2022:21). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında savaşın finansmanı için çıkarılan tahviller halka arz edilmiş ancak bu tahviller satılamamıştır. Bu nedenle, bu tahviller Osmanlı Bankasına %52 ihraç oranından satılmıştır. Bu borçlanmanın faiz oranı %5 ve tutarı ise 5 milyon Sterlin (borç tutarı 5.500.000 Osmanlı lirası) olup Osmanlı hazinesine 2.860.000 Osmanlı lirası geçmiştir (Özdemir, 2009: 71; Uğur Karabulut, 2022: 23).

Osmanlı Devleti'nin 1875 Yılında İflas İlanı

Mali kaynaklarını geliştirememiş olan Osmanlı Devleti, bir süre sonra bu borçların faiz ve anapara ödemelerini yapamaz duruma düşmüştür. Sonunda, 1875'de Moratoryum ilan etmiş, yani kendi iflasını kabul etmiştir (Gürsoy, 1984: 27). Osmanlı Devleti 1875'te borçlarını ödeyemeyeceğini açıkladı ve tahvil sahibi ülkelerin (İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Hollanda) temsilcileri resmen Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ni kurdular. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin idare meclisi, alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası'nın ve Galata bankerlerinin temsilcilerinden oluşuyordu (Kıray, 1995: 12).

Düşük ihraç bedelleri, ağır faiz şartları ile alınan ve kaynak yaratıcı alanlara yöneltilemeyen borçların sonucunda Devletin bütçe dengesinin de kontrol edilemez düzeyde bozulması üzerine 30 Ekim 1875 tarihinde Ramazan Kanunnamesi ile maliyenin iflası ve borçların ödenmesi ile ilgili bir plan ilan edilmiştir. Mali iflas veya moratoryum olarak isimlendirilebilecek bu açıklamanın akabinde Nisan 1876 tarihinden sonra ise borç geri ödemeleri tamamen durdurulmuştur. Kanunname 'ye Avrupa'da tepkiler büyük olmuştur (Adiloğlu, Yücel:2021: 72). 1875 yılında Osmanlıların borçlarını ödemeyi durdurmaları sömürgeci Avrupa devletlerim harekete geçirmiştir. Berlin Barış Antlaşmasında varılan uzlaşmaya dayanılarak Osmanlı başkentinde Duyun-u Umumiye İdaresini kurdurmuşlar ve böylece Osmanlı Devletindeki çıkarları için yeni bir Karakol tesis etmişlerdir. Duyun-u Umumiye İdaresinden sonra iktisadi alandaki nüfuz politikası yeni bir canlılık kazanmış, Fransızlar

Rumeli'de, Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan'da yeni yeni imtiyazlar alarak demiryolları, limanlar, bankalar, sigorta şirketleri, telefon ve elektrik santraları, maden işletmeleri kurmuşlardır (Gürsoy, 1984: 28).

1876'da hükümet nerede ise bütün nakit ödemelerini durdurmuş ve bu sırada ödenmemiş dış borçlar 200 milyon sterline ulaşmış; dış borcun yıllık ödemesi 12.5 milyon sterline çıkmıştı. 1874'te hükümetin gelirleri 22 milyon sterlin, ihracatı da 19 milyon sterlindi. Borç ihracat oranı %10.5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın %66'sına, hükümetin gelirlerinin ise %57'sine ulaşmıştı. (Issawi, 1980: 360, Kıray, 1995: 145).

Osmanlı Devleti 1875 yılında borçlarının yarısını nakit yarısını da %5 faizli tahviller ile ödeyeceğini yabancı devletlerin tepkilerine rağmen ilan edip 30 Ekim 1875 tarihinde kanunlaştırdı. Osmanlı Devleti'nin 1878 Berlin Antlaşmasıyla borçlarını ödeyeceğini beyan etmesine rağmen yabancı ülkeler bu durumdan rahatsız olmuştu. Osmanlı Devleti de yabancı devletlerin iç işlerine müdahale etmesini önlemek adına bir komisyon kurarak, devlete ait Tuz İnhisarı, tütün gelirleri, damga resmi, alkollü içeceklerden alınan vergiler, İstanbul ve çevresi balık resmi ve bazı bölgelerden sağlana ipek öşrü kalemlerinden elde edilen gelirle iç borçların ödenmesine, eğer fazla oluşursa dış borçların ödenmesine karar verilmiştir. Böylece tütün vergisi borçlara karşılık inhisar edilmiştir (Kazgan, 1985: 707; Öztürk, 2023: 59).

Muharrem Kararnamesinin getirdiği yabancı mali denetimi açıklamaya çalışırken 1875'de Osmanlı Devleti'nin iflas etmiş olduğunu, 1877'de Rusların Bakırköy'e kadar dayanmış olduklarını, aynı yıllarda 4-5 sene elverişsiz hava şartlarından dolayı iyi mahsul alınamamış olduğunu ve bütün bu sebeplerden dolayı da Osmanlıların uluslararası platformda eski müttefikleri Avrupalı devletleri yeniden kazanma stratejisi güttüklerini akıldan çıkarmamak gerekir (Gürsoy, 1984: 55).

Borçlar İdaresi: Düyûn-ı Umumiye İdaresinin Kurulması

Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyetin içinde ikisi Türk asıllı olmak üzere altı temsilci bulunmaktadır. Bu temsilcilerden dört tanesi Ermeni, Rum ve Musevi kökenli vatandaşlardan teşekkül ettirilmiştir. Heyet ilk toplantısını 1880 yılı Eylül ayında ilk toplantısını İstanbul'da yapmış ve bu komisyonun çalışması bir buçuk yıl kadar sürmüştür. Taraflar inceledikleri her konuda anlaşmaya varmış olup, varılan karar ise oy birliği ile alınmıştır. Komisyon tarafından kabul edilen kara Osmanlı Kabinesi vasıtasıyla Padişahın onayına sunulmuştur. Padişahın komisyon tarafında gönderdiği kararı Muharrem ayında fermanla onaylamıştır (Gürsoy, 1984:20). 1881 yılın sonlarında

İngiliz, Fransız, İtalyan, Avusturyalı ve Alman alacaklılar ile Osmanlı Devleti arasında yapılan görüşmeler sonucunda 20 Kasım 1881 tarihinde (28 Muharrem 1299) yapılan anlaşma ile Düyunu Umumiye İdaresi kurulmuştur. Muharrem ayına isabet etmesi nedeniyle tarihimizde "Muharrem Kararnamesi" olarak yerini almıştır (Adiloğlu, Yücel, 2021: 73). Duyun-u Umumiye İdaresinin gelir ve gider toplamı, o dönem Osmanlı bütçelerinin toplam gelir ve harcamalarının 1/3'den daha azdı. Yani, Osmanlı Devleti, gelir ve giderlerinin 2/3'sini kendi egemen kararı ile toplamakta ve sarf etmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bütçe toplamından 1/3'ni kapsayan Duyun-u Umumiye Bütçesinin yapılış, hazırlanış, uygulanış ve denetleniş biçimleri, Osmanlı uygulamasından alınmıştı (Gürsoy, 1984: 32). Düyûn-ı Umûmiyye aynı zamanda Türkiye'de demiryolu, bayındırlık işlerinde, bazı tarım kollarında yatırım yapıyor, yabancı sermayeye yatırım yapmak için aracılık ediyordu. Türkiye'de demiryolu, liman, maden, telefon, bankacılık gibi işler, birçok ticaret, tarım ve toprak kaynağı işletmeleri hep yabancı sermaye ile finanse ediyordu; bunlar Düyûn-ı Umûmiyye'nin himaye ve teşviki altında gelişiyordu (Berkes, 1975: 43-44). Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, tuz, tütün, ipekçilik başta olmak üzere çeşitli sektörlerde kurduğu işletmelerle ülkemize modern tesisler kazandırmıştır. Bu sayede üretim artmış, yeni istihdam alanları açılmıştır. Ayın zamanda kurduğu numune çiftliklerde, köylüye modern üretim usullerini ve makinaların kullanımını öğretmişlerdir (Önsoy, 1999: 309).

Miladi olarak 20 Kasım 1881 tarihinde çıkarılan bir kararname ile kurulan İdare'nin, yedi kişiden oluşan bir meclis tarafından yönetilmesi planlanmıştır. Yedi üyeden sadece biri Osmanlı tahvil sahipleri temsilcisiyken geri kalan altı üyenin her biri ayrı bir alacaklının temsilcisidir. Bir üye Fransız, bir üye Avusturyalı, bir üye Alman, bir üye İtalyan, bir üye ise hem İngiliz hem de Hollandalı alacaklıları temsil etmekteydi. Yedinci üye de Osmanlı Devleti'nin borç için sık sık kapısını çaldığı Galata Bankerlerinin temsilcisiydi (Varol, 2007: 92). 1881 yılına kadar geçen sürede ikisi akim kalan 19 istikrazdan, konsolidasyon için yapılan istikrazlar da hesaba katılmak sureti ile 244.273.158 altın lira borçlanılmış ve buna mukabil 128.079.151 lira elde edilmiştir. Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesi hükmü gereğince, tahvil sahiplerini temsil etmek ve onların menfaatlerini korumak amacıyla Düyun-u Umumiye meclisi kurulmuştur. Meclisin merkezi İstanbul olup yedi üyeden oluşmaktadır. Bu komisyon kamu gelirlerinin tahakkuk ve tahsili ile

ilgili kararlar alıp, tüzükler çıkarıyor, kendine bağlı örgütler kurup memurlar çalıştırabiliyordu (Açba, 1995:107-109; Kopar, Yolun, 2012: 348).

Tablo V: Muharrem Kararnamesiyle Osmanlı Dış Borçlarının Tasnifi ve Miktarı

Tertibi	İstikrazın Adı	20.12.1881 tarihinde tedavüldeki miktarı	Muharrem Kararnâmesi ile kabul edilen miktar	Kesin olarak kabul edilen miktar
1 A	1858 1662	4.053.225 5.407.490	3.789.848 4.112.411	7.831 870
2 B	1860 1863/64 1872	1.808.730 5.618.250 5.302.220	1.148.621 4.371.050 5.745.482	11.049.307
3 C	1865 1869 1873 1865/73/74	4.437.950 22.715.000 29.916.414 95.917.096	3.212.784 14.174.160 16.528.818 48.365.235	33.604.176 48.017.162
4 D	Rumeli demiryolu tahvilleri	34.652.640	15.632.548	15 632.548
	Ramazan tahvilleri	1.939.558		
	1881 tahvilleri mümtâze	8.169.986	8.169.986	8.169.986
Toplam		219.938.559	125.250.943	124.305.049
Muharrem Kararnamesi'nde bulunmayan borçlar:				
1854 istikrazının tahvil olunduğu 1877 istikrazı		1.925.660		1.925.660
1855 istikrazı		4.196.720		4.196.720
1871 istikrazının tahvil olunduğu 1877 istikrazı		5.783.140		5.783.140
1877 Müdâfaa-i Milliyye istikrazı		5.294.740		5.294.740
Genel Toplam		237.138.819		141.505.309

Kaynak: (Küçük, Ertüzün, 1994:60)

Tablo V'de Osmanlı dış borçlarının alacaklı devletlere/kurumlara hangi şartlarda ödeneceği ve bu borçların nerelerde harcandığı ifade

edilmiştir. Tabloda borcun tarihi, 1881 yılında tedavüldeki miktarı, Muharrem Kararnamesiyle kabul edilen miktarı ve ödemesi kesinleştirilen miktarlar verilmiştir.

Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdare Meclisi veya kısaca Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi adı verilen bir meclis kuruldu. Meclisin başkanlığı Fransız ve İngiliz temsilcilerine aitti. Bu üyeler her beş yılda bir nöbetleşe başkanlığı yürüteceklerdi. Beş yıl için seçilen bütün üyeler Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan birer memur sayılacaktı. Dış ülkelerden gelenlere 2000, İstanbul'da oturanlara ise 1200 sterlin maaş verilecekti. Osmanlı hükümeti bir komiser ve çok sayıda müfettişle meclisin çalışmalarını denetleyecekti. Maaşı meclis tarafından verilen komiser toplantılara istişari oyla katılacaktı (Küçük, Ertüzün,1994: 60).

Düyun-i Umûmiyye İdaresi'ni tesis eden Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile devlet borçlarının itfasına karşılık olarak gösterilen varidat arasında "rüsum-i sitte" denilen altı gelir kaynağı (damga, müskirat, balık avı, tuz ve tütün resimleri ile ipek öşrü) bu idareye bırakılmıştı (Eldem, 1994: 76). Latin alfabesi ile doğru yazımı Düyûn-ı Umûmiyye olmakla birlikte yaygın kullanımı Düyunu Umumiye şeklindedir. Bu nedenle bu incelemede yaygın kullanımı tercih edilmiştir. Dış borçlanmalardan biriken borçlar, devlet hazinesinden ödenemeyecek kadar çoğalınca, bunlar birleştirilip Avrupa devletlerinin nezareti altında bir Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştu ve devletin birçok gelir kaynaklarının işletilmesi bu borçların karşılığı olarak haciz altına alınmıştı (Berkes, 2018: 345). Duyunu Umumiye İdaresi'nin ayrı bir bütçesi vardı. Bu bütçe, sonunda Osmanlı bütçesi ile birleştirilip aynı tür hesap kontrolüne tabi tutulsa bile, tahsis edilmiş gelirleri, yabancıların çoğunluk oyuna sahip oldukları, bir yönetim kurulu kullandığı için bir çeşit «devlet içinde ayrı devlet» gibi idi (Gürsoy, 1984:21).

Düyun-u Umumiye idaresi çalışmalarını 1890 yılına kadar İstanbul Bahçekapı'da bulunan Köprülü Hanın üst katındaki kiralık dairede sürdürmüştür. Zamanla bu binanın ihtiyaçları karşılayamaması üzerine İstanbul Çifte Saraylar mahallesinde deniz kenarında geniş bir arsaya Osmanlı Bankası ve Reji Şirketi binalarının mimarı M. Valauri'ye geniş ve lüks bir bina ettirilerek oraya taşınmıştır (Özsoy, 1999:172).

Tablo VI: 1854-1874 Yılları Arasındaki Osmanlı Dış Borçları

İstikrazlar	Borçlanılan ana para (Osmanlı Lirası	Ele geçen miktar (Osmanlı Lirası)	Faiz %	Borçlanılan Aracı Kurum
1854	3.300.000	2.640.000	6	Dent, Palmer (Londra) ve Goldschmidt (Paris)
1855	5.500.000	5.644.375	4	Rotschild (Paris ve Londra)
1858	5.500.000	4.180.000	6	Dent, Palmer (Londra)
1960	2.240.942	4.180.000	6	Mires (Paris)
1862	8.800.000	5.984.000	6	Deveaux (Londra)
1863	8.800.000	6.248.000	6	Osmanlı Bankası (Londra ve Paris), Credit Mobilier (Paris)
1865	6.600.000	4.356.000	6	Credit Mobilier (Paris), Societe General (Paris)
	40.000.000	20.000.000	5	Erlange (Paris), General Credit and Finance (Londra)
1869	24.444.442	13.200.000	6	Comptoir d'Ecompte (Paris)
1870	34.848.000	11.194.920	3	Hirsch (Brüksel)
1871	6.270.000	4.477.100	6	Credit General Ottoman ve Lois Kohen Sons (Londra)
1872	5.302.	5.222.686	9	Credit General Ottoman ve Austo Ottoman (Avuturya)
1873	12.612.110	6.832.551	5	Credit General Ottomam, Credit Mobilier (Fransa)
	30.555.558	16.500.000	6	
1874	44.000.000	16.500.000	6	Comptoir d'Escompte (Paris), Osmanlı Bankası, Austro Ottoman
Toplam	238.773.272	127.120.220		

Kaynak*:* (Küçük, Ertüzün, 1994; Çetin, 2018, :246-247, Adiloğlu, Yücel:2021: 71)

Tablo VI'da, Osmanlı Devleti tarafından 1854-1874 yılları arasında borçlanılan ana para ve ele geçen miktarlar verilmiştir. Aynı şekilde borçlanılan paranın faiz miktarı ile borçlanılan aracı kurumlar gösterilmiştir. 1874'te yani borçlanmanın 20. yılında devletin o yıl ödemek zorunda kaldığı borç ve faizleri, devletin toplam gelirlerinin %80'ine ulaşmış idi. Düyûn-u Umûmiyye İdaresi ile birlikte, Osmanlı Devlet'i gelirlerini, adeta devlet içinde devlet olan bu kurum ile paylaşmak zorunda kalmış, devletin yıkılışına kadar bu durum böylece devam etmiştir (Yılmaz, 2010: 373)

Duyun-u Umumiye ile getirilen müdahale rejimi, Kapitülasyonların bir devamı gibidir. O itibarla kısaca Kapitülasyonlar üzerinde bilgi vermek isteriz. «Capitulation» savaşan taraflardan birinin diğerine teslim olması anlamına gelir. Kayıtsız şartsız teslime de Kapitülasyon denir. Kelimenin asıl kullanım alanı ve anlamı budur. Ancak, Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyu yaşatılmış, sonunda bir hukuki rejim haline gelmiş bir uygulamaya da Kapitülasyon denildiği bilinmektedir. Bu anlamı ile Kapitülasyon, Devletler arasındaki anlaşmalara dayalı olarak Kapitüler rejimi rızası ile kabul etmiş ülkede yaşayan yabancıların, tabiyetini taşıdığı ülke yasalarına bağlı kalabilmeleri ve o ülkenin kanunlarına göre muhakeme edilip hüküm giymeleri anlamına gelir. Osmanlı padişahları tarafından imzalanmış ilk Kapitüler anlaşma Fransızlarla yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı ülkesinde yaşayan Fransızlar kendi aralarında davalı, ihtilaflı, nizalı bir duruma düşer, suç işlerlerse; Osmanlı yasalarına tabi olmazlar, Osmanlı Mahkemelerine gitmezler, Osmanlı ülkesinde Fransız yasalarını uygulamaya yetkili merciler önüne çıkarıp, orada muhakeme edilip hükme bağlanırlar. Bir yabancı ülkede, anlaşmaya dayalı olarak, kendi hükümetinin koruyucu kanadı altında yaşayan, vatandaşlığını taşıdığı ülke kanunlarına tabi olan yabancıların bu imtiyazlı rejimine «Kapitülasyon Rejimi» denir (Gürsoy, 1984:22).

Devlet borçlarını ödeyebilmek için 1 Ekim 1878'de bir irade ile mali bir komisyon kurdu. Komisyonun, alacaklıların bir kısmı (başta Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri) ile yaptığı görüşmeler yaklaşık bir yıl devam etti ve 22 Kasım 1879'da bir anlaşmaya varıldı. Buna göre küçük bir miktarı tenzil edildikten sonra 8.725.000 lira tutmakta olan alacaklıların borçları 10 senede faiz ve re'sülmâl (anapara) itfa akçesi olmak üzere 1.100.000 lira taksitlerle ödenecek ve bu senelik taksitler üçer aylık parçalara ayrılarak tediye edilecekti (Semiz, Kodaz, 2018: 200).

Bu arada faiz oranlarındaki düşüş ile beraber borç alınan ülkelerin de değiştikleri görülmektedir. Borç alınan ülkeler önceleri İngiltere ile Fransa

iken daha sonraları Avusturya ve Almanya olmuştur. Bu durumun temel sebebi Sultan II. Abdülhamit Han'ın İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarına karşılık olarak Alman nüfuzunu kullanma düşüncesi gelmektedir. Dış sebebi olarak da Almanların endüstri devrimi ile milli birliklerini geç tamamlamalarından ötürü dünya siyasi yapısında kendi nüfuz bölgesini teşkil etme isteği gelmektedir (Çandır, 2010: 72).

Tablo: VII. Abdülhamit Dönemi (1876-1909) Dış Borçları

Yıl	Borç Tutarı 1000 Osmanlı Lirası	Ortalama İhraç Oranı %	Sağlanan Net Borç (1000 Osmanlı Lirası)	Faiz Oranı %	Aracı Kuruluş veya Banker
1877	5.500	52	2.860	5	Osmanlı Bankası
1879	8.725	100	8.725	5	Osmanlı Bankası
1886	6.500	100	6.370	5	Osmanlı Bankası
1888	1.650	70	1.122	5	Deutsche Bank
1890	1.961	75	14.361	4	Osmanlı Bankası
1891	2.663	90	2.397	4	Osmanlı Bankası ve Rothschild (Londra ve Paris)
1893	1.000	70	680	4	Bir grup banker adına Tömbeki Şirketi
1894	1.762	73,5	1.260	4	Deutsche Bank ve Bangue Inretnationale
1894	631	91	577	3,5	Osmanlı Bankası ve Rothschild (Londra ve Paris)
1896	3.272	85	2.717	5	Osmanlı Bankası
1902	3.467	80	2.713	4	Osmanlı Bankası
1903	2.376	81,5	1.889	4	Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolu Şirketi
1903	1.701	81,5	1.361	4	Deutsche Bank
1903	2.668	81	1.792	4	Osmanlı Bankası
1904	2.750	80	2.159	4	Osmanlı Bankası ve Comptoir National d'Escompte (Paris)
1905	3.630	81	2.590	4	Osmanlı Bankası

1905	2.640	81	2.098	4	Deutsche Bank
1906	2.751	87	1.368	4	Osmanlı Bankası
1908	9.988	100	9.788		Deutsche Bank
1908	4.711	85	3.910	4	Osmanlı Bankası
1909	7.000	86	5.845	4	Osmanlı Bankası
Toplam	82.347		80.882		

Kaynak: (Pür, 2006:255; Uğur, Karabulut, 2022: 31)

Tablo VII'de II. Abdülhamit devrindeki borçlanma tarihleri ve bu borçların faizleri yanında aracı kurumlar hakkında bilgi verilmiştir. Bu dönemde toplam 22 adet dış borçlanma yapılmıştır. Bu borçlanmalar çoğunlukla %4 faiz oranından yapılmış olup en düşük ihraç oranı ise %52 ile 1877 borçlanmasıdır. II. Abdülhamit döneminde alınan dış borçların Abdülaziz dönemine göre hem faiz oranı daha düşük hem de ihraç oranı daha yüksektir. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde dış borçlanmalar daha uygun şartlarda yapılmıştır. II. Abdülhamit döneminde yapılan dış borçlanmaların ortalama ihraç oranı %82,6, ortalama faiz oranı ise %4,2'dir (Uğur, Karabulut, 2022: 30). 1880 yılı sonlarına doğru dış borçlar, faizleri dâhil, 252 milyon Osmanlı altını gibi uzun vadede bile ödenmesi pek kolay olmayan bir rakama ulaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin dış borçları karşısında alacaklılar, işi siyasi bir müdahaleye doğru götürmeye kalkınca, Osmanlı Hükûmeti 3 Ekim 1880'de yayınladığı bir nota ile geri kalan dış borçların yeniden ödenmesine başlanması için bir çözüm bulmak üzere, alacaklı kupon sahiplerine, seçecekleri birer temsilciyi hükûmetle doğrudan görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul'a göndermeleri çağrısında bulunmuştu (Semiz, Kodaz, 2018: 201).

Borçlanmanın bu olumlu yönlerine karşın, pek çok dezavantajı bünyesinde barındırmasından ötürü, Montesquieu gibi, David Hume da devlet borçlarının üretken olmayan sınıfları teşvik edeceğini ifade ederek borçlanmaya temelde karşı çıkmıştır. Hume'a göre borçlanma, sermaye sahiplerine faiz ödenmesine neden olarak onların daha da zenginleşmesine yol açar (Akdemir, Yeşilyurt, 2018: 294).

1881'den sonraki yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne önemli çapta dolaysız yabancı yatırımlar da geldi. Bunların arasında banka-sigorta, iç ve dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği, lotaryacılık, tiyatro, demiryolu, sulama projesi gibi bir dizi hizmetlere, bir miktar da madencilikle basit sınai

ve tarım alanındaki işlemlere dayalı yatırımlar ön plandaydı. Gelen dolaysız yatırımlar içinde en büyük pay 1890'da %37,3; 1914'te %52 ile Fransız şirketlerine aitti. 1890'lı yıllarda, yatırımlarda %26,9 pay sahibi olan İngiltere'nin payı 1914'te %14,4'e düşerken İngiltere'den boşalan yeri Almanlar dolduruyordu. 1890'ların başında bu alandaki yatırımlarda %11,5 olan Almanların payı 1914'te yüzde 23,2 yükseliyordu (Semiz, Kodaz, 2018: 205).

II. Meşrutiyet Dönemi Borçlanmaları

Bütçe açıkları, borçların vadesinin dolması ve alacaklıların baskısı neticesinde Osmanlı Devleti Batı ülkelerinden yeniden borç alma yoluna gitmiştir. Hükümet gerekli olan borçlanmanın gerçekleştirilmesi için Osmanlı Bankası'na müracaat etmiştir. 16 Mart 1909 tarihinde yürürlüğe giren borçlanma ise 4.711.124 lira borçlanma gerçekleştirilmiş olup, faizi tutarı %4, amortismanı %0,5 olarak belirlenmiştir. Karşılık olarak 180.000 gümrük gelirleri ile bazı öşür ve ağnam gelirleri gösterilmiştir. Alınan borçlar ihtiyacı karşılayamadığından ikinci bir olarak 7.000.004 lira tutarındaki yeni borçlanmaya gidilmiş ve bunun karşılığı olarak da Konya, Kastamonu, Bolu, Sivas, Adana vilayetlerinin öşür gelirleri ile Halep vilayetinden elde edilecek 350.000 liralık ağnam vergisi karşılık gösterilmiştir (Özsoy, 1999:274-275).

Osmanlı Devleti'nin 1910 yılı borçlanması, demiryolları yapımı için alınan borç olduğundan Soma-Bandırma Demiryolu Borçlanması olarak da bilinir. Bandırma Demiryolunun yapımını üstlenen şirketin Alaşehir-Afyonkarahisar hattı yapımı için Osmanlı Devleti ile imzaladığı anlaşmadır. Borçlanılan miktar 1.712.304 Osmanlı lirası olurken ele geçen miktar 1.523.950 Osmanlı lirası olmuştur. Faiz oranı olarak belirlenen miktar ise %4 tür. Amortisman bedeli %0,167 olmuştur (Çandır, 2010: 67). 30 Temmuz 1910 tarihli anlaşma gereği Babıâli, her biri 22 lira değerinde 77.832 adet tahvili şirkete vermeyi taahhüt etmiştir. Aynı zamanda demiryolu gelirlerinin yetmemesi halinde ise tütün gelirlerinden tamamlanması gösterilmiştir. Karşılık olarak gösterilen çeşitli gelirlerin tahsili Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'ne bırakılmıştır (Özsoy, 1999: 276).

9 Kasım 1911 tarihinde hükümetle Deutsche Bank arasında imzalanan sözleşme gereğince banka hazineye 7.040.000 liralık, %4 faizli, itfası %1 olan yeni bir borç aktarımı gerçekleştirilmiştir. Yapılan borçlanma karşılığında piyasaya sürülen tahvillerin her biri 22 lira (20 İngiliz lirası veya 500 frank veya 476 Avusturya Kronu veya 240 Hollanda florini) kıymetindedir. Bütün

tahviller ihraç bedeli olan %84 üzerinden borcu veren kuruluşlarca satın alınmıştır. Alınan bu borca karşılık olarak ise İstanbul gümrük gelirlerinden 550.000 liralık gelir taahhüt edilmiştir (Kopar, Yolun, 2012: 352).

1911 yılındaki ilk borçlanma Hüdeyde-Sana Demiryolu borçlanması olarak bilinmekte olup, Hüdeyde-Sana Şirketi adına hareket eden Jack Menaşe Efendi ile Maliye Bakanı Cavit Bey arasında 9 Mart 1911 tarihinde imzalanmıştır (Özsoy, 1999:276). Bu borçlanma ile Demiryolunun yapımını üstlenen şirketle 1.090.010. Osmanlı lirası borçlanılmıştır. Faiz oranı %4 olan anlaşma gereği vade 95 yıl amortisman bedeli ise %0,098 olmuştur. Osmanlı Hazinesine borçlanma karşılığı olarak gelir irat olunan para 840.008 lira olmuştur. Borçlanmaya karşılık olarak gösterilen gelirler ise Hudeyde ve Cebena gümrük gelirleridir. İkinci borçlanmaya yaklaşık 8.000.000 Osmanlı lirasına ulaşan bütçe açığını kapatmak amacıyla 332 Alman ve Avusturya finans kuruluşu adına hareket eden Alman Deutche Bank arasında imzalanmıştır. İstikrazın biri 7.040.000 ve diğeri 3.960.000 liralık iki kısımdan meydana gelmektedir. İstanbul gümrük gelirlerinden 550.000 lira bu istikraza karşılık olarak ayrılmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Deutche Bank Osmanlı Devleti'nde Düyûn-u Umûmiyye'nin görevini üstlenebilecek bir alternatif kuruluş haline gelmiştir (Özsoy, 1999:277; Çandır, 2010: 67). Düyun-u Umumiye İdaresinin kontrolüne geçen vergilerin tutarı yıllar içinde devlet gelirlerinin dörtte biri tutarına yükselmiştir. Veri bulunan 1912 yılında Osmanlı Maliye İdaresinde çalışanların sayısı 5.500 kişi iken, Düyunu Umumiye İdaresinin istihdam ettiği personel sayısı 3.200 geçici ve 5.700 devamlı statü olarak 8.900'e ulaşmıştır (Adiloğlu, Yücel, 2021: 74).

1913 yılında birincisi Konya Ovası Sulama projesidir ki, karşımıza ilk defa üretime dayalı bir borçlanma çıkmaktadır. Osmanlı Devleti tarafından Anadolu Demiryolu şirketine ödenmesi gereken 818.970 Osmanlı lirası Konya Ovası Sulama projesinin finansmanına ayrılmıştır. Karşılığında %5 faiz kabul edilmiştir. Vadesi 35 yıl olarak belirlenmiş ve amortisman bedeli de % 1,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu borçlanmaya karşılık olarak da aşar gelirleri gösterilmiştir. 1913 yılı içinde ikinci borçlanma tersanelerin ıslahı için gerçekleştirilmiş olan borçlanmadır. Bu amaçla Osmanlı Devleti ve Armstorng Whit Worths and Company şirketinin iştirakiyle kurulan anonim şirket 1.485.000 Osmanlı lirası tutarındaki sermayeyi oluşturabilmek adına faiz oranı % 5,5 olan ve itfa bedeli olarak da % 1,5 belirlenmiştir. Tahvillerin vadesi olarak 30 yıl süre belirlenmiştir (Özsoy, 1999: 277-279; Çandır, 2010: 68).

Osmanlı Devleti, 1914 yılına kadar yüksek faizlerle 41 adet dış borçlanma gerçekleştirmiş ve dış borçlar toplamı 104 milyon 212 bin Osmanlı lirasına ulaşmıştır. Bu borcun önemli bir kısmı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimi altında olup yıllık borç servisi 13 milyon Osmanlı lirasına ulaşmaktadır. Aynı yıl Osmanlı bütçesinin ise 30 milyon olduğu düşünülürse, borç servisinin bütçe gelirlerinin %43'ünü oluşturduğu açıkça görülmektedir. Bu borçlanmalar ağırlıklı olarak Fransa, İngiltere Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleştirilmiştir (Aysal, 2013: 8).

1914 borçlanması, olağanüstü giderlerin karşılanması için yerli bankalardan alınan 33.000.000 Osmanlı lirasını ödeyebilmek ve bütçeyi toparlayabilmek için Hükümet 22.000.000 lira ve 13.000.000 lira olmak üzere toplam 35.000.000 liralık borçlanmaya gitmiştir. 22.000.000 Osmanlı lirası tutarındaki borçlanma için Osmanlı Bankasına yetki verilmiştir. Osmanlı Bankası da Fransız şirketleri ile anlaşmaya varmıştır. % 88 ihraç bedeline sahip olan tahviller Osmanlı Bankasına devredilmiştir. Borçlanma karşılığı ele geçen miktar ise 19.525.000 Osmanlı lirası olmuştur. Vadesi 48 yıldır. Faiz oranı ise % 5'tir (Çandır, 2010: 69).

Osmanlı Devleti, 1914 yılına kadar yüksek faizlerle 41 adet dış borçlanma gerçekleştirmiş ve dış borçlar toplamı 104 milyon 212 bin Osmanlı lirasına ulaşmıştır. Bu borcun önemli bir kısmı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimi altında olup yıllık borç servisi 13 milyon Osmanlı lirasına ulaşmaktaydı. Aynı yıl Osmanlı bütçesinin ise 30 milyon olduğu düşünülürse, borç servisinin bütçe gelirlerinin %43'ünü oluşturduğu açıkça görülmektedir. Bu borçlanmalar ağırlıklı olarak Fransa, İngiltere Almanya, Belçika, Hollanda, İtalya ve Avusturya-Macaristan'dan gerçekleştirilmiştir (Aysal, 2013: 8).

Düyunu Umumiye İdaresinin kurulmasından 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet'e kadar 16 farklı borçlanma ile 63 milyon Osmanlı Lirası, akabinde 1914 yılında Birinci Dünya Savaşına kadar 8 farklı borçlanmada 46 milyon Osmanlı Lirası daha borç alındı. Bununla birlikte vadesi gelen borçların ana para ve faizleri düzenli biçimde ödeniyordu. 63 milyon lira tutarındaki borçlanmaların bir bölümü Şark Demiryollarının yapımı, bir bölümü askeri harcamalarda, bir bölümü eski borçların yapılandırılmasında, bir kısmı da bütçe açıklarının kapatılmasında kullanılmıştı. Keza II. Meşrutiyet sonrası sekiz adet borçlanma da özellikle askeri harcamalarda kullanılmıştır (Adiloğlu*, Yücel 2021:* 75).

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımları bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş sınai tesisleri, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 sair dokuma fabrikası 35 matbaa, 8 sigara kağıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğunu ortaya koymaktadır (Boratav, 2005: 20).

Bab-ı Âli, bütçesinde yer alan gelirlerle yaşanan Birinci Dünya savaşının ihtiyaçlarını finanse etmesi mümkün değildi. Savaşın başında, 34 milyon altın lirayı bulan 1914-1915 mali yılı bütçesinin 14 milyonu Düyûn-ı Umûmiyye'ye kalan 20 milyonu da devletin payına düşüyordu. Devlet gelirleri içinde Harbiye Nezareti'nin payına düşen bütçe 6 milyon lira idi. Aynı şekilde bütçeden Jandarmaya 2 milyon, Bahriye Nezareti'ne 1 milyon 300 bin lira dolayında bütçe ayrılmıştı. Bu üç güvenlik kurumuna bütçeden düşen toplam pay ise 9.5 milyon liraya yaklaşıyordu. Bu para ile büyük bir seferberliğe girişmek, 800 bin kişilik bir orduyu beslemek ve askeri cepheye sevk etmek imkânsızdı (Yılmaz, 2010:8; Kopar, Yolun, 2012: 353).

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının yarattığı yüksek maliyet nedeniyle 1914 yılında Osmanlı Bankası'ndan alınan 22 milyon Osmanlı Lirası borç, bu uzun borçlanma macerasının son istikrazı olmuştur. Düyunu Umumiye İdaresi Birinci Dünya Savaşı sırasında faaliyetlerine devam etmiş, hukuki yapısı ise 1928 yılına kadar yaşamıştır. Bu da yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönemi ifade etmektedir (Adiloğlu, Yücel,2021: 75).

Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 yıllarında aldığı dış borçları toplamının %33,91'inin emisyon farkı ve komisyon olarak ödendiği, %44,77'si ile eski borçların ödendiği, %5'i ile bütçe açıklarının kapatıldığı, askeri harcamalara %5,58'inin ayrıldığı, %4,53'ü ile yatırımların finanse edildiği, %5,81'inin hazineye giren net tutar olduğu, diğer harcamalara ise %0,40'ının ayrıldığı görülmektedir (Tunçel, Yıldırım, 2016: 15).

Tütün Reji İdaresinin Kurulması

Reji yöntemi 19. yüzyılda batılı devletlerin görece bağımsız çevre ülkelerinde uyguladıkları bir yöntemdir. Osmanlı Devleti, İran ve Mısır başta olmak üzere bu ülkelerde merkezi bir bürokrasinin ve yönetimin varlığı, sömürgeci güçlerin ülkede yaratılan artık değere doğrudan el koymalarını engelliyordu. Bu duruma çözüm olarak ülkenin kaynaklarının görünürde yine o ülke adına emaneten yönetilmesi ve elde edilen gelirden hükümete sabit bir

kira ödenmesi, kalan karın da değişen oranlarda paylaşılmasıdır. Reji sözcüğünü 19.yüzyılda bu amaçla kurulan örgütlerin genel adı olup emaneten ya da vekaleten yönetme anlamına gelmektedir (Öztürk, 2023:59). 1861 yılında ülkeye tütün ithali yasaklanmış, 1862 yılında tütün gelirlerini yönetmesi amacıyla Duhan İdaresi kurulmuştur. Devletin vergi gelirlerini artırmak amacıyla tütünün kıyyesinden 12 kuruş müruriye vergisi alınmıştır. 1872 yılında İstanbul ve çevresindeki tütün inhisarı 2 bankere verilmiş ve bu şirket İstanbul'a gelen tütünü alan tek alıcı konumundaki inhisar şirketi haline gelmiştir. Ancak şirketin kötü yönetimi iflas edilmesine yol açmıştır. Özel tütün tekeli Rüsumat Emanetine bağlanmıştır (Öztürk, 2023: 58).

1879 yılında borçları ödemek ve ekonomiyi tekrar ayağa kaldırmak adına Rüsum-ı Sitte İdaresi kurulmuştur. Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan bu idarenin en temel özelliği bazı gelir kaynaklarının bu idareye verilerek alacaklılara somut bir teminat gösterilmiş olmasıdır. Borçların yönetimini, bazı devlet gelirlerinin tahsis edildiği bir idare üzerinden gerçekleştirme yöntemi başarılı olunca iki yıl sonra aynı modelde fakat çok daha geniş kapsamlı bir teşkilat vücuda getirilmiştir (Aybudak, 2022: 677). Duyun-u Umumiye ile Reji İdaresi kurulmasını isteyen şirketler arasında 27 Mayıs 1883 yılında uzlaşı sağlanarak şirket kurulmuştur. Reji Şirketinin ortakları Viyana'dan Credit Anstalt, Berlin'den S.Bleichröder ve Osmanlı Bankası ile ortaklarından oluşmuştur. Kuruluş nizamnamesindeki adı Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji İdaresi'nin resmi adı Societe de la Regie Co-interessee des Tabacs de I'Empire Ottoman olan idare 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyetlerine başlamıştır (Öztürk, 2023: 59).

Tütün Osmanlı devletinin en önemli gelir kaynağı olması nedeniyle Duyun-u Umumiye İdaresi bu geliri doğrudan yönetmek istemiş ve bu doğrultuda 1884 senesinde Reji Şirketi'ni kurmuştur. Bu şirket Duyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı devleti, yabancı şirketler tarafından kurulan bir şirkettir. Şirketin kurulmasıyla ülkede bandrol sisteminin uyguladığı tüm bölgelerde tütün ekimi, ticareti ve imali bu şirkete devredilmiş ve bu şirketin izni olmadan ülkede tütün ekimi yasaklanmıştır (Demir, 2019: 421). Mezkûr kararnameye müsteniden 1883 yılında, İstanbul'da Osmanlı Bankası, Viyana'da Kreditanstalt ve Berlin'de Bleichröder müesseseleri tarafından "Müşterek'ül Menfaa İnhisarı Duhanı Devleti Aliye-i Osmaniye" veya kısaca Tütün Rejisi namıyla devlete ortak, yarısı ödenmiş 100 milyon frank veya 440 milyon kuruş sermayeli, imtiyazlı bir şirket kurulmuştur (Eldem, 1994: 77).

Tütün Osmanlı devletinin en önemli gelir kaynağı olması nedeniyle Duyun-u Umumiye İdaresi bu geliri doğrudan yönetmek istemiş ve bu doğrultuda 1884 senesinde Reji Şirketi'ni kurmuştur. Bu şirket Duyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı devleti, yabancı şirketler tarafından kurulan bir şirkettir. Şirketin kurulmasıyla ülkede bandrol sisteminin uyguladığı tüm

bölgelerde tütün ekimi, ticareti ve imali bu şirkete devredilmiş ve bu şirketin izni olmadan ülkede tütün ekimi yasaklanmıştır (Demir, 2019:421).

Reji, Osmanlı devletinde daha önce bandrol yönteminin uygulandığı bölgelerde, ülkede tütün üretim, alım-satım, depolama, işletme ve ayrıca sigara imali ve satış aşamalarını Osmanlı devleti adına 30 sene boyunca gerçekleştirme yetkisi doğrultusunda kurulmuştur (Oktar 1992: 44).

Reji, sözleşme gereği tütün inhisarı imtiyazı karşılığı olarak Duyun-u Umumiye İdaresine senede 750.000 Osmanlı lirası ödemeyi ve sermayesine %8 faiz ödemesi gerçekleştirdikten sonra artakalan karı Osmanlı devleti, Duyun-u Umumiye İdaresi ve şirket ortakları arasında sözleşmeye göre belirlenen oranlarda taksim etmeyi kabul etmiştir (Demir, 2019: 424). Reji'nin yönetimi altında ülke dahilinde tütün tüketimi artmasına karşın kişi başına tütün tüketimi düşük seviyede olmuştur. 1885'te toplam tütün tüketimi 5.380 ton iken 1913'te bu miktar 7.290 tona çıkmış; kişi baştı tütün tüketimi ise 1885'te 256 kg iken 1913'te bu miktar 351 kg'a yükselmiştir (Eldem, 1994: 77).

Köylüden 20 kuruşa alınan tütünün müthiş bir kâr marjıyla Avrupa'ya 500 liradan satıldığı yönünde haberler yayınlanmıştır. Bu kâr marjı köylünün sömürüldüğünü açıkça göstermektedir. Üstelik Reji resmi evraklarda karını düşük gösterdiği için Osmanlı Devleti'ne yapması gereken ödemeyi de eksik yapmıştır. Reji İdaresi'nin temel amacı yalnızca karını artırmak olmuştur. Tütün üretimini daha verimli hale getirmek ya da çiftçinin ihtiyaçlarını zamanında ve eksiksiz temin etmek gibi amaçları hiçbir zaman olmamıştır. Üstelik tütünün tek alıcısı olması nedeniyle sahip olduğu tekel konumu karşısında üreticiler çaresiz kalmış ve Reji'ye boyun eğmiştir (Öztürk, 2023: 60).

Avrupalı alacaklılar, Rüsûm-ı Sitte Mukavelesi 'ne büyük tepki gösterdiler. Batı basını, düşmanca ve alaycı ifadelerle mukaveleyi ve Galata bankerlerinin bu işi millî bir dava haline getirmesini şiddetle eleştiriyordu. Bütün bu tepkilere rağmen Galata bankerleri Rüsûm-ı Sitte İdaresi'ni kurarak başına da Romanya tütün idaresinin kuruluşunda başarı gösteren R. Hamilton Long'ı getirdiler ve derhal çalışmalara başladılar. Teşkilâtta 5714 kişi görev aldı; bunların sadece 130'u gayri müslimdi.

Rüsûm-ı Sitte İdaresi Kurulması ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde alınan dış borçların geri ödenmesi aşamasında ciddi sorunlar gündeme gelmiştir. Sonuç itibariyle Osmanlı Devleti ödeme imkânlarının kalmadığını açıklamak zorunda kalmıştır. Bu gelişme çerçevesinde iç borçların ödenmesi için Rüsum-ı Sitte idaresi kurmuştur. Rüsûm-ı Sitte İdaresi 1879 – 1882 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Bu süre içerisinde devamlı surette baskılar gelmesi sebebiyle idare kapatılmış olup; yerine 1881 yılında Düyûn-u Umûmiye idaresi kurulmuştur. 1881

yılında kurulmuş olan Düyûn-u Umûmiye Osmanlı ve yabancı temsilcilerden meydana gelmekteydi ve dış borcunda anapara ve faizlerinin karşılanması için bazı vergilerin gelirlerine el konulmasına izin verilmiştir (Kahraman, Şişmanoğlu, 2019:47).

1879 yılında borçları ödemek ve ekonomiyi tekrar ayağa kaldırmak adına Rüsum-ı Sitte İdaresi kurulmuştur. Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan bu idarenin en temel özelliği bazı gelir kaynaklarının bu idareye verilerek alacaklılara somut bir teminat gösterilmiş olmasıdır (Küçük, Ertüzün, 1994: 59). Devletin Galata bankerlerine olan 8,72 milyon liralık borcun faizi ve amortisman karşılığı olarak damga, müskirat, İstanbul bölgesi balık avı resimleri, tuz ve tütün inhisarları ile bazı vilayetlerin ipek öşrü on sene müddetle 1879 yılında kurulan "Rüsûm-ı sitte" idaresine terkedilmiştir (Eldem, 1994: 184). Rüsumu Sitte İdaresi başında Hamilton Lang'ın olduğu, H. Foster, Emile Deveaux, Von Has, Georges Zarifi, Salamon Fernandez, A. Vlasto, A. Barker, Paul Stefanovich, Leonidas Zarifi, Georges Coronie , Ulysse Nekroponte ve Z. Stefanovich adlı Galata Bankerlerinden oluşan bir yönetim kurulu tarafından idare edilmiştir (Oktar, 1992: 17-18).

Osmanlı Hükümeti nezdinde öncelikle Osmanlı Bankası olmak üzere Hükümete kısa vadeli avanslar veren Galata Bankerlerinin, alacaklarını sağlama bağlamak için yaptıkları girişimler olumlu neticelenmiştir.10 Kasım 1879 tarihinde "Rüsumu Sitte" sözleşmesi imzalanmıştır. Yapılan anlaşmanın maddeleri şu şekildedir. Osmanlı Hükümeti 10 yıl süresince gelirlerinden tuz ve tütün tekeli, damga resmi, alkol vergisi, balıkçılık vergisi ve ipek böceği kozasından dört ayrı dolaylı verginin net gelirlerinin idaresi Osmanlı Bankerleri ve Galata Bankerlerine bırakılmıştır. Söz konusu gelirlerin yıllık 1.100.000 liralık kısmı alacaklılara verilirken arta kalanı Osmanlı Hazinesine gelir kaydedilecektir.10 sene sonunda 8.720.000 lira tahsilâta ulaşılırsa anlaşma feshedilmiş sayılacaktır (Çandır, 2010: 45).

Cumhuriyet Dönemi Osmanlı Devleti'ne Ait Dış Borçlar Meselesi

Üçüncü Komisyonun Düyun-u Umumiye konusuyla ilgilenen I Alt Komisyon Başkanı Fransa Büyükelçisi M. Bompart'ın 13 Ocak 1923 tarihinde komisyona sunduğu raporda, borçların Türkiye'den toprak almış devletlerarasında paylaştırılması hususunda ittifakla karar verildiğini ancak paylaştırılacak borçların başlangıç tarihi hususunda Türkiye'nin Mondros Mütarekesi tarihini esas almak istediğini, ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin de sorumlu olmasından dolayı, ayrılan devletlere, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında yaptığı borçların ödettirilmesinin doğru olmayacağını dile getirmiştir (Aysal, 2013: 17). 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının Dünya'ya ilanı olan Lozan Antlaşmasında da Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından yönetilen Osmanlı dış borçları görüşülmüştür. Mevcut borçların bir bölümünün 1923 tarihinde Osmanlı'dan ayrılmış olan ülkelere ait olması nedeniyle borçların

bölüştürülmesi gündeme gelmiş, antlaşmanın parasal hükümler ile ilgili kısmındaki 46-57.maddeleri bu konuya tahsis edilmiştir. 6 Ağustos 1924'te yürürlüğe giren maddeleri uyarınca Osmanlı dış borçları Lozan'da 129,6 milyon lira olarak belirlenmiş, ancak ödenmemiş anapara ve faizlerin eklenmesi ile keza 161,3 milyon lira olarak saptanmıştır. Lozan Antlaşmasında Türk tarafı kendisine isabet eden rakamların ülkelere pay edilmesinde uzayan tartışmalar nedeniyle borçların bölüştürülmesi 1928'de Paris'te düzenlenen toplantıya kadar uzamıştır (Adiloğlu, Yücel,2021: 75-76).

Lozan Anlaşması uyarınca Paris'te kurulan "*Türkiye Dış Borçları Komisyonu*"nda ödemelerin hangi şekilde yapılacağı konusunda bir sözleşme imzalanmıştır. Sözleşme ile alacaklıların haklarının korunması konusu kurulan bir karma meclise terk edilmiştir. Ayrıca 10 yılda ödenmesi öngörülen hazine bonolarının ödeme süresi 20 yıla, yine 20 yılda ödenmesi öngörülen borçların ödeme süresi ise 30 yıla çıkarılmıştır. Bu sözleşme ile aynı tarihte Paris'te, Türk Heyeti Başkanı Paris Büyükelçisi Fethi (Okyar) Bey ile Osmanlı Düyun-u Umumiye Meclisi temsilcisi arasında Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tasfiyesiyle ilgili olarak bir sözleşme daha imzalanmıştır (Aysal, 2013: 21).1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üzerindeki yükü, 15 milyon civarındaydı. Bu rakam, o yılki ihracatın yaklaşık %10'luk bir bölümüne denk gelmektedir (Boratav, 2005:49).

1929 Dünya Ekonomik Bunalımından birçok ülke gibi Türkiye de kendi çapında olumsuz etkilenmiştir. Borçları geri ödemekte güçlük çekmeye başlayan Türkiye, borç ödeme takviminde bir düzenleme yapılmasını istemiş ve görüşmeler yeniden başlamıştır. 22 Nisan 1933'te Paris'te Osmanlı borçlarının geri ödenmesi konusunda, yeni bir takvim belirlenmiştir. Yapılan bu antlaşmaya göre Türkiye, bir önceki döneme kıyasla kendi isteklerine çok daha uygun bir ödeme planına sahip olmuştur (Yılmaz, 1995:193).

Tablo VIII: Lozan Barış Anlaşması Hükümlerine Göre 13.06. 1928 Tarihinde Osmanlı Borçlarının Ülkelere Göre Dağılımı

Ülkeler	Borç Tutarı	Yüzdelik Payı (%)
Türkiye	84.587.495	65,27
Suriye-Lübnan	11.108.858	8,57
Yunanistan	11.054.534	8,53
Irak	6.772.142	5,23
Yugoslavya	5.435.597	4,19
Filistin	3.284.429	2,53
Bulgaristan	1.776.354	1,37
Arnavutluk	1.633.233	1,26
Hicaz (Suudi Arabistan	1.499.518	1,16
Yemen	1.182.104	0,91
Mavera (Ürdün)	733.610	0,57
İtalya (Trablusgarp)	243.200	0,19
Necit (Suudi Arabistan)	129.150	0,10
Maan (Ürdün)	128.728	0,10
Asir (Suudi Arabistan)	26.138	0,02
Toplam	129.605.090	100,00

Kaynak: Dikmen, 2005:152; Adiloğlu, Yücel, 2021:76.

Tablo VIII'deki bilgilere göre, Paris'te yapılan toplantıya göre Osmanlı Devleti'nden kalan ve tahsil edilmesi talep edilen borçların toplamı 129.605.090 lira olarak kararlaştırılmıştır. Tespiti yapılan bu borç içinde Türkiye'ye düşen borçların toplamı 84.598.495 lira olup tahsil edilecek olan borçların tamamının %65,27'sine denk gelmektedir.

1933 tarihinden itibaren on yıl içinde eskileriyle değiştirilmesi istendi. Birleştirilen borca "yüzde yedi buçuk faizli Türk borcu" adı verildi. Türkiye anlaşmadan doğan yükümlülüklerini 1933, 1934 ve 1935'te yerine getirdi. Fakat bu sırada bütün ülkeler gibi Türkiye'nin de döviz darboğazına sürüklenmesi yüzünden ödemeler güçleşti. 29 Nisan 1936'da imzalanan yeni bir anlaşma ile ödemelerin yarısının Fransız frangı, yarısının da Türk lirası üzerinden yapılması kabul edildi. Fakat döviz sıkıntısı devam ettiğinden 18 Temmuz 1938'de yapılan ikinci bir anlaşma ile bütün taksitlerin Türk lirası olarak ödenmesi benimsendi (Küçük, Ertüzün, 1994: 62).

25 Nisan 1944'ten itibaren on yıl içinde borcun tasfiyesi için alacaklıların elinde bulunan tahviller daha yüksek fiyattan satın alındı.

Hükümet ödemeler için 25 Mayıs 1954 tarihini son müracaat günü olarak tespit etti. Borcunu 1933'te vaat ettiği süreden yirmi dokuz yıl önce ödediği için Türkiye'nin malî itibarı arttı. 1854'te başlayan dış borçlanma tam 100 yıllık bir maceradan sonra böylece kapanmış oldu (Küçük, Ertüzün, 1994: 62).

Dış Borçların Tarihsel Süreci Hakkında Değerlendirme

Toplum, ziraat, ticaret, memuriyet ve askerlik gibi hizmetleri yapan sınıflara ayrılır. İlim ve sanayide gelişme toplumlar zaruri ihtiyaç maddelerini kısa sürede ürettiklerinden, geriye kalan boş zamanlarını ilim ve sanata ayırarak gelişmelerinin sürdürürler. Bununla birlikte o toplumlar basitlik içinde kalmayıp, süslenme ve külfete büyük yer vermeye başlamalarından bu tür ihtiyaçlar giderek artar. Şahsi menfaatler ve amaçları çoğalır. Böylece toplumun idaresi güçleşir (Bıçak, 1997: 27). *"Ayrıca, altın ve gümüşün ticaretten çekilmesine yol açarak onların ticari alandaki kullanımını azaltır. Faiz ödemek için yürürlüğe konulan vergiler ya emeğin maliyetini yükseltir ya da yoksullar üzerinde baskı meydana getirir. Yabancıların borçlanma senetlerinin büyük bir bölümüne sahip olması durumunda ulusal ticaret ve sanayi yabancıların eline geçebilir ve bu kesimler devleti kendilerine vergi/haraç verir hale getirebilir. Son olarak borçlanma senetlerinin büyük bir kısmı, devlete verdikleri borcun faiz geliri ile geçinen aylak sınıfın elindedir. Devlet borcunun artması toplumu yararsızlığa ve aylaklığa teşvik eder."* (akt. Akdemir, Yeşilyurt, 2018: 294).

Merkantilist düşüncenin hâkim olduğu yıllarda, devlet borcu sağ elin sol ele ödünç vermesi olarak görülmüştür. Bu düşünceye mensup iktisatçılar, ekonomide fon arzı yeterli olur ve fonlar dengeli bir şekilde dağıtılırsa, borçlanmanın herhangi bir zararlı ekonomik etkiye neden olmayacağını ifade etmiştir (Akdemir, Yeşilyurt, 2018: 291). Sanayi devriminde geri kalması, özellikle 19.yüzyıldan itibaren devleti ekonomik sıkıntıların içerine sokmuş, ülke tarihinde ilk kez 1854 yılında dış borçlanmaya gidilmiş, ancak bu borçların iyi yönetilememesi sonucunda sadece yirmi yıl sonra, 1876'da moratoryum ilan etmek zorunda kalınmıştı. Borçların tahsisi için yabancı alacaklıların hakimiyetinde 1881 yılında kurulan Düyunu Umumiye İdaresi binasından yetkilerine kadar Osmanlı Devleti'ne adeta meydan okuyan bir kurumdu (Adiloğlu*, Yücel, 2021:* 77). Borçlar İdaresi Türk geleneklerine doğrusu hiç karışmadı. Padişah, kılıç alayları, cülus şenlikleri havaya ayrıca letafet veren, çok enteresan şeylerdi. Türkler tezekten yapılma köylerinde oturabilirler, isteyenler kasaba ve şehirlerde kahvecilik, hamallık, suculuk gibi

işlerde çalışabilirlerdi. Devlet eline geçen parayı istediği gibi harcayabilirdi; camilere, ziyaretgahlara, türbelere, tekkelere, İslâm âlemindeki kutsal ve önemli yerlere hediyelere gönderebilir, paşaların sırmalarına, kordon ve madalyalarına, polis merkezlerine, vilayet konaklarına, hafiyelere ve zararlı şeyler yayınlamamaları için gazetecilere gidiyordu (Berkes, 1975: 44).

Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin statüsü incelendiğinde ise son derece istisnai bir konumda olduğu görülmektedir. Çalışanları memurdur ve emeklilik hakkı vardır. Ancak personel alım sürecinde Bâb-ı Âli'nin herhangi bir müdahale hakkı söz konusu değildir (Aybudak, 2022: 678). 1880'lerde ve 1890'larda dış ticaret açıklarının ortadan kalktığını Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'nin bu erken döneminde Osmanlı Devleti'nin dış ticaret fazlası vererek dış borç ödediğini gösterir (Pamuk, 1999: 239). Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşunu takip eden yıllarda Osmanlıların itibarı yeniden yükselince, devrin yöneticileri bu durumu, Avrupa'nın güçlü para ve sermaye piyasaları ile mali ilişkiler kurmak açısından değerlendirmek istediler. Borçlarını zamanında ödeyen Osmanlılara karşı güvence arttığı için, demiryolu, liman, tramvay, elektrik santralı, telgraf ve telefon tesisleri kurmak amacıyla dış piyasalardan yeni yeni krediler aldılar (Gürsoy, 1984: 37). Osmanlı Devleti, Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin katkısı ile hazineye ödeme külfeti getiren, çoğu Galata bankerleri veya Osmanlı Bankası'nın aracılığı ile yapılmış kısa vadeli ya da vadesi dolmuş borçları uzun vadeli düşük faizli muntazam borçlara dönüştürdü (Önsoy, 1999: 308).

Düyun-u Umumiye İdaresinin kontrolüne geçen vergilerin tutarı yıllar içinde devlet gelirlerinin dörtte biri tutarına yükselmiştir. Veri bulunan 1912 yılında Osmanlı Maliye İdaresinde çalışanların sayısı 5.500 kişi iken, Düyun-u Umumiye İdaresinin istihdam ettiği personel sayısı 3.200 geçici ve 5.700 devamlı statü olarak 8.900'e ulaşmıştır (Adiloğlu, Yücel, 2021:74). İpekten alınan aşarı artırmak için Bursa'da parasız bilgi veren ve dut ağaçları dağıtan İpekböcekçiliği Enstitüsü kuruldu. 1888-1905 yılları arasında 15-20 milyon dolayında dut ağacı dikildi. İpeğe olan talebin yüksek olması üretim ve ihracatı büyük artış oldu (Kıray, 1995:173).

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en iyi öğrendiği şeyin "dış borçlanma" olması da söz konusu hızlı ve olumsuz gidişin devamını sağlamıştır. Devletin içine düştüğü bunalımdan "dış borçlanma" ile kurtulabileceği düşüncesi ve kapitalist ülkelerin aşırı sermaye birikiminin yarattığı baskı karşısında borçlanan Osmanlı, Avrupa sermayesi için karlı bir yatırım alanı olmuştur. Dış borçlar çok ağır şartlarda elde edilmiş, üretimi

arttıracak alanlarda kullanılmayarak israf edilmişti. 1876 yılına dek 15 ayrı borç sözleşmesine imza atan Osmanlı Devleti, 1876 yılında moratoryum ilan ettikten ve 1881 yılında Osmanlı maliyesini denetim altına alan Düyûn-u Umûmiyye'nin sonra da borçlanmaya devam etmiş, toplam dış borç sözleşmesi sayısı 41'e çıkmıştır (Yılmaz, 2002:196).

Düyun-u Umumiye İdaresinin kontrolüne geçen vergilerin tutarı yıllar içinde devlet gelirlerinin dörtte biri tutarına yükselmiştir. Veri bulunan 1912 yılında Osmanlı Maliye İdaresinde çalışanların sayısı 5.500 kişi iken, Düyunu Umumiye İdaresinin istihdam ettiği personel sayısı 3.200 geçici ve 5.700 devamlı statü olarak 8.900'e ulaşmıştır (Adiloğlu, Yücel, 2021: 74). Hiç tereddütsüz Devlet gelirlerinin tahsilatının yabancıların kontrolüne bırakılması, ülke bağımsızlığı açısından çok büyük bir sakınca olmakla birlikte Düyûn-ı Umûmiyye'nin olumlu yönlerinden de söz edilebilir. Bunların başında mevcut borçların yarıya yakın bir kısmının indirimlerle ortadan kaldırılmasıdır. Mevcut borç tutarına uygulanan %45 civarındaki indirimle borçlar 142 milyon Osmanlı Lirasına düşürülmüştür. Bir diğer olumlu yön mevcut borçların ve ileride doğan yeni borçların düzenli ödenmesinin sağlanması ile ülke itibarının yükseltilmesidir. Diğer bir müsbet durum ise yeni borçlanmaların daha düşük faizlerle ve daha iyi ilk ihraç iskontoları ile yapılmasının sağlanmasıdır. Altılar civarındaki faizler yüzde 3-4 civarına düşürülmüş, yüzde 60'larda olan ilk ihraç tutarları yüzde seksenlerin üstüne çıkarılmıştır. Keza iyi bir mali yönetim ve disiplin örneği oluşturduğu ve vasıflı eleman yetiştirdiği de olumlu yönlere eklenebilir (Adiloğlu, Yücel, 2021: 74).

Yapılan borçlanmalarda garanti olarak devletin bir ya da birkaç kalem geliri karşılık olarak gösterilmiştir. Tabidir ki borçlara karşılık olarak gösterildiklerinden gelirler Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşu ile birlikte devletin gelirlerinde önemli ölçüde azalmalar olmuştur. Yapılan borç akitleriyle hemen her devlete ticari ayrıcalıklar sağlanmıştır (Çandır, 2010:78). Türkiye Cumhuriyeti Devleti, ibraz edilen borç tahvillerini 1944'den itibaren yılda 1,8 milyon liralık taksitlerle ödemeye başlamış ve 25 Mayıs 1954 tarihinde 100 yıllık dış borçlanma dönemi acı tecrübelerle kapanmıştır. Yine aynı tarihte Düyun-u Umumiye İdaresi'nin, Türkiye ile ilgili muhasebe arşivleri imha edilmiştir (Aysal, 2013: 23).

Sonuç

Devletlerin borçlanma ile yaşanan ekonomik problemleri çözme uygulamaları çok eski çağlardan itibaren uygulanmış bir yöntemdir. Ülke yöneticileri maliyedeki bozulma ve buna bağlı olarak yaşanabilecek

olumsuzluklar karşısında her zaman endişe duymuşlardır. Dünyanın nerede ise her yerinde mali yapıdaki bozulma bunun çözümü için devletin borçlanmaya gidişine dair örnekleri görmek mümkündür. Özellikle sanayi devrimi ile ortaya çıkan sermaye ve hammadde ihtiyacını karşılamak için devletlerin ve şirketlerin borçlanmaya yöneldikleri görülmektedir. İktisat tarihçisi, gelecekte neler olabileceğini anlamak için geçmişte yaşanan iktisadi olaylar üzerinde analizler yapar. Özellikle iktisat tarihçisi sadece iktisadî hadiseleri değil, aynı zamanda çalışmalarında iktisadî hayatı yakından etkileyen sosyal ve siyasî olaylara da temas eder. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma süreci üzerine değerlendirme yapılırken 19. yüzyıl ile bu sürecin devamı olan 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgemizde ve dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmek gerekir. Borç veren ülkeler ya da kurumlar bunun karşılığında borç verdiği ülkelerde ciddi bir imtiyaz elde ederler ve kendilerine geniş bir hareket sahası yaratırlar.

Modern anlamada, iktisadî büyüme Batı dünyasında 18. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkıyor olsa da bu büyüme zihnî ve fikrî bakımdan çok daha eski tarihlere dayanmaktadır. Batı dünyasında başlayan bu fikrî ve zihnî büyüme sadece ticarî hayata değil, bütün toplumsal hayata bir şekilde nüfuz etmiş ve bu değişim zaman içinde bireysel özgürlüğün ve zenginliğin de dayanağı haline gelmiştir. Modern iktisadî büyüme kavramı, genellikle sanayi devriminin başlangıcı sayılan yıllara atfedilmekle beraber, büyük değişimlerin yaşandığı 18. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyılın başına kadar geçen süre için kullanılmaktadır.

Avrupa'da bu büyük değişim ve gelişim yaşanırken, Osmanlı Devleti klasik iktisadî yapısından, problemlerin yaşanacağı bir iktisadî yapıya doğru evrilen bir ülke durumunda idi. Osmanlı Devleti'nin mali yapısındaki bozulmalar 17. yüzyıldan itibaren idarecileri ciddi manada sıkıntıya düşürmüştür. Devletin gelir kalemlerindeki azalmayı, gider kalemlerindeki artış takip etmiş ve devlet kurumları ihtiyaç duydukları kaynaklara ulaşamaz duruma gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk otuz yılına doğrudan etki eden hadiselerin başında dış borçlar ve buna bağlı olarak kurulan Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'nin olduğunu söylemek gerekir. Devlet içinde bulunduğu iktisadî buhran neticesinde sadece borç almakla kalmamış, aynı zamanda borç aldığı ülke ve kurumlara karşı siyasî ve iktisadî imtiyazlar da vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin borç talebine olumlu cevap veren ülkelerin ve buna bağlı banka/bankerlerin esas gayesi devletin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmasına yardım etmek değil, aksine kendilerine ait mamul hale getirilmiş ticarî malların pazarlanabileceği imtiyazlı bir pazar elde etmektir.

Alacaklı ülke ve kurumların menfaatini korumak ve borçların en kısa zamanda ödenmesini bir plan dahilinde yürütmek üzere İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalyan, Hollanda devletlerini temsilen birer üyeden

oluşsan idari yapı oluşturulmuştur. Bu kurum aynı zamanda Osmanlı devletinin vatandaşı olan devlete borç veren alacaklıların da borçlarının tahsili için hizmet vermiştir. 1880'li yıllara Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı maliyesinde denetim ve yönetime dair uygulamalarda iki başlı bir uygulama başlamış ve bu durum devletin bağımsızlığını zedelediği gibi güvenirliliği üzerinde de olumsuz etki yaratmıştır. Yabancı sermaye, beraberinde hem ülke içinde hem de ülke ekonomisinin uluslararası konumunda iktisadi sıkıntıları ve yapısal değişiklikleri de beraberinde getirmektedir. Osmanlı Devleti, siyasî ve iktisadî alanda destek aldığı ülkelere kendi kaynaklarını kullanma konusunda ciddi imtiyazlar vermiş ve durum iç bünyedeki iktisadî hayatı derinden olumsuz etkilemiştir. İktisadî ve sosyal tarih üzerine araştırma yapan ilim adamlarının bir şekilde "Osmanlı Dış Borçları" konusuna temas ettiklerini ve bu borçlanmanın sebeplerini ortaya koymaya çalıştıklarını görmekteyiz. Yerli ve yabancı araştırmacıların bu süreci değerlendirirken ittifak ettikleri konu Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimi sonrasında Batılı devletler karşısında zayıf düşmesi ve ülkesinin Batılı tüccarlar için bir nevi "açık azar" haline gelmesi olduğu söylenebilir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslararası anlaşmalarda Osmanlı Devleti'nin borçlarını reddetmemiş, borçların zamana yayılarak ödenmesi için gayret göstermiştir. 1929-1933 yıllarında dünyayı sarsan iktisadî bunalım dönemi hariç, Türkiye dış borçları ödemede ciddi sıkıntılar çekmemiştir. Devlet yetkilileri, uluslararası hukuka bağlı olarak 1940'lı yıllarda ödemelerin erkene çekilmesi teklifini yaparak borçların erken ödenmesi yolunu da tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin iflasına zemin hazırlayan dış borçlanma süreci, borçlanmanın yüzüncü yılında Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından bütün borçların ödenmesiyle tarihe karışmıştır.

Kaynakça

Açba, Sait. (1995). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.

Açba, Sait. (2004). Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması. Ankara, Vadi Yayınevi.

Adiloğlu Burcu, Göksel Yücel. (2021). Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi", Muhasebe ve Finans Tarihi Financial Araştırmaları Dergisi Sayı: 21 – Temmuz 2021 No: 21, (67-78).

Akdemir, Tekin, Şahin Yeşilyurt. (2017). Borç Etiği ve Borç Etiği Perspektifinden Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y.2017, C.22, S.2, (379-405).

Akdemir, Tekin, Şahin Yeşilyurt. (2018)." Devlet Borçlarının Kökeni, Gelişimi ve İktisadî Temelleri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 8 Sayı: 16 / Aralık 2018, 279-305.*

Akyıldız, Ali. (2003). *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Akyıldız, Ali. (2007). Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, İstanbul, Eren Yayınları.

Al, Hüseyin, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2003, (147-169).

Aybudak, U. (2022). "Kapitalist Jeokültürün Taşıyıcısı Olarak Düyun-u Umumiye", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 13* (2), 668-689.

Aysal, Necdet, (2013). "Kırım Savaşı'ndan Lozan Barış Antlaşması'na Osmanlı Dış Borçlarının Tarihsel Gelişim Süreci (1854-1923), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S. 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı), 2013, (1-28).

Berkes, Niyazi. (1975). Türk Düşününde Batı Sorunu, Ankara, Bilgi Yayınevi.

Berkes, Niyazi. (2018). Türkiye İktisat Tarihi, 3. Baskı, İstanbul, İstanbul, YKY.

Bıçak. Ayhan. (1997).“Cevdet Paşa’nın Tarih Bilinci”, Ahmet Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 17-57

Blaısdell, Donald C. (1940)., Osmanlı İmparatorluğunsa Avrupa Mali Kontrolü, Çev. Hazım Atıf Kuyucak, İstanbul, Arkadaş Matbaası.

Boogert, Maurits H.van den. (2014), Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi, 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar, Çev. Ali Coşkun Tuncer, İstanbul, İş Bankası Yayınları.

Boratav, Korkut. (2005). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, 9. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi.

Cem, İsmail. (1977). Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, (6.baskı), İstanbul: Cem Yayınevi.

Cezar, Yavuz. (1986). Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih), İstanbul, Alan Yayınları.

Çandır, Murat. (2010). Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Demir, Kenan. (2019). “II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ OSMANLI BASININDA TÜTÜN TARIMI VE REJİ ŞİRKETİ”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 22, Sayı 21, Haziran 2019.(419-445).

Dikmen, N. (2005). Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 19(2), (137 – 159).

DU VELAY, A. (1978) Türkiye Maliye Tarihi, (Der. Maliye Tetkik Kurulu), M.B. Tetkik Kurulu Yayınları No: 178-1978, Ankara.

Eldem, Vedat. (1994). Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, TTK. Yay.

Eşiyok, B. Ali. (2010). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, mülkiye 2010 Cilt: XXXIV Sayı:266. (67-107).

Genç, Mehmet. (2000). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. İstanbul, Ötüken Yayınları.

Güran, Tevfik. (1994). İlk Sanayi İnkılabı, Ankara, TTK Yayınları.

Güran, Tevfik (1998) Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 49, 60. Yıl Özel Sayısı, 79-95.

Gürsoy, Bedri. (1984). 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan İstanbul, 1984. (17-59).

Issawi, Charles. (1966). The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago : The University of Chicago Press.

İlgen, Abdülkadir. (2021). Türk Modernleşmesi İktisadî Zihniyet, Eskişehir, Kırmızılar Yayıncılık.

Kahraman, Serpil, Gizem Şişmanoğlu. (2019).” Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Devralınan İktisadi Yapı”, USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, Aralık 2019, 40-52

Kazgan, Gülten. (1999), Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Girerken Türkiye Ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları.

Kazgan, Haydar (1995), “Borçlarına Sadık Ülke Türkiye”, Sosyal Bilimler Dergisi, 2, (13-15).

Kıray, Emine. (1995). Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, İletişim Yayınları.

Kopar, Metin, Murat Yolun. (2012). “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, History Studies Volume 4/1 2012, (335-358).

Kurmuş, Orhan (2007), Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, İstanbul, Yordam Kitap.

Kuruca, Nazım, Hüseyin Kara. (2009). “Osmanlı Devleti’nin Çöküşünü Hızlandıran Mali Hadiseler”, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı, II, Cilt 29, Ankara, (951-979).

Kuruca, Nazım. (2011). Osmanlı Devleti’ni Çöküşe Götüren Süreç. “İstikrazlar ve Düyûn-ı Umumiye İdaresinin Kurulması”, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Ayrı Basım, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yıl 3, Sayı 4, (79-100)

Küçük, Cevdet. Tevfik Ertüzün. (1994). "Düyûn-ı Umûmiyye", TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 10, s. 58-62). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kütükoğlu, Mübahat S. (2013). Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850), Ankara, TTK. Yayınları.

Oktar, Tiğinçe. (1992). Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi.

Önsoy, Rıfat. (1999). Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914, Ankara, Turhan Kitapevi.

Özdemir, B. (2009). Osmanlı Devleti Dış Borçları, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayını.

Öztürk, R. H. (2023). Osmanlı Dış Borçları, Tütün ve Reji İdaresinin Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi, 22 (1), 54-71.

Pamuk, Şevket. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Semiz, Yaşar, Yusuf Kodaz. (2018). Düyûn-ı Umumiye İdaresinin Kuruluşu ve Osmanlı Ekonomisine Etkileri", OSMANLI ARAŞTIRMALARI – 2 Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihî Devirleri ve Münasebetleri TOPLUM - EKONOMİ. Konya, Kasım 2018. (199-210).

Tabakoğlu, Ahmet. (1981). 1680-1750 Osmanlı Mali Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.

Tezel, Yahya, S. (2002). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tunçel, Ahmet Kâmil, Murat Yıldırım. (2016). 1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına neden Oldu?" Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1 Haziran 2014 Cilt 16 Sayı 1 (1-26).

Türkhan, M. Sait. (2019). "Doğu Akdeniz'de İngiliz Ticareti: İskenderun-Londra Hattında İngiliz Ticaret Filosu (1704-1706), Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi, Editör: Arif Bilgin, Burhan Çağlar, İstanbul, Kronik Yayınları.

Uğur, Ahmet, Recep Karabulut. (2022). "Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar ve Tasnifi (1854-1914)", Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi Sayı: 23 – Temmuz 2022 No: 23, 17-36.

Varol, Ö. (2007). II. Abdülhamid döneminde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu ve İşleyişi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Wood, Alfrd C. (2013). Levant Kumpanyası Tarihi, Çev. Çiğdem Erkal İpek. Ankara, Doğubatı Yayınları.

Yalçın, Aydın (1979) Türkiye İktisat Tarihi, Ankara, Ayyıldız Matbaası.

Yerasimos, Stefanos. (1975). *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* c. 2- *Tazminattan I. Dünya Savaşına*, İstanbul, Gözlem Yayınları.

Yılmaz, Faruk. (1995). Hukuki İktisadî-Malî Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Düyun-u Umumiye-i Osmaniye'nin) Tasfiye Meselesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Yılmaz, Faruk. (2010). Cumhuriyet Döneminde Osmanlı Dış Borçları (Düyûn-u Umumiye), Ankara, Berikan Yayınları.

Yılmaz, Faruk. (2011). Osmanlının Borç Batağı Düyun-ı Umûmiyye, İstanbul, İz Yayıncılık.

Yılmaz, Binhan Elif. (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Borç", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (4), 2002, (186-198).

BÖLÜM 2

BÂBÜRLÜLERDE CÂGÎR SİSTEMİ

Vedat MERAL[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303209

[1] Doktora Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Giresun/TÜRKİYE. vedatmeral2928@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8949-163X.

Giriş

Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun ömürlü ikinci Türk devleti olarak tarihteki yerini almış olan Bâbürlüler (1526-1858), üç asırdan fazla hüküm sürmüştür. Hindistan coğrafyasında varlık göstermiş Türk hanedanlarının sonuncusunu teşkil eden bu Türk devleti 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ayakta kalmış ve gerek askeri gücü gerekse devlet teşkilatlanması ile Hindistan tarihine yön vermiştir.

Bâbür İmparatorluğu'nun kurucusu Zahirüddin Muhammed Bâbür Şah (1526-1530), Asya'nın son büyük fatihlerinden Emir Timur'un beşinci batından torunudur. Bâbür Şah henüz Hindistan'a yönelmeden önce bugünkü Özbekistan sınırları içinde yer alan Fergana'da (Endican) küçük bir ülkenin padişahı idi. O, Fergana hâkimi babası Ömer Şeyh'in vefatı üzerine 9 Haziran 1494'te on iki yaşında tahta oturmuş ve ilk gaye olarak bir zamanlar atalarının hüküm sürdüğü Semerkant'ı ele geçirmeyi planlamıştı. Ancak 1497 ve 1501'de Semerkant'ı almaya iki defa muvaffak olduysa da Mâverâünnehir'in kuzeyinde güçlenen Şeybanîlere (1500-1599) mağlup oldu ve diğer Timurlu mirzalar karşısında da tutunamayınca yönünü Afganistan'a çevirdi. Emrindeki az sayıdaki askerle Hindukuş dağlarını aşan Bâbür Şah, herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan 1504'te Kâbil şehrine girdi. Burada 22 yıl boyunca hüküm süren Bâbür Şah, bu süre zarfında 1398'de Delhi'yi alan atası Timur'un mirasçısı olarak hak iddia ettiği[2] Hindistan'a beş kez sefer düzenledi. Bâbür, nihayet Nisan 1526'da on iki bin kişilik kuvvetiyle Hindistan'da ilk defa ateşli silahların kullanıldığı Panipet Savaşı'nda[3] Delhi Sultanlığının son temsilcileri olan Lûdîlerin (1451-1526) yüz bin kişilik ordusunu bozguna uğrattı ve bu savaşta "Gazi" unvanı da alarak Hindistan'da yeni bir Türk devletini kurmaya muktedir oldu (Duğlat, 2019: 342-348; Barthold, 2020: 84-445; Roux, 2008: 328-331; Meral, 2023: 56; Bhavan, 1960: 116-148; Jackson, 1999: 18-263-322; Bâbür, 1970: 1). Fakat devleti kurduktan sonra 4 yıl gibi kısa bir saltanat sürebilen Bâbür Şah, 26 Aralık 1530'da Agra'da hayatını kaybetmiş ve oğullarına geride üç asırdan fazla hüküm sürecek bir devlet bırakmıştır.

---

[2] Emir Timur (Timurlenk) 1398'de Kuzey Hindistan'ı zapt etmiş, ancak burada yalnızca 1 yıl kaldıktan sonra Delhi ve Pencap bölgelerini kendine tâbi olan Seyyidler'e bırakarak 1399'da buradan ayrılmıştır. Dolayısıyla Bâbür Şah'ın bir zamanlar atası Timur tarafından alınan Hindistan'da hak iddia etmesi ve yönünü buraya çevirmesinin sebebi de bu hususturdur (Timur, İstanbul: 59-61-62-118; Bâbür 1970: 145-441).

[3] Osmanlı etkisi, Hindistan'a, özellikle Dekken'e ve alt kıtanın batı kıyısına Bâbürlülerden önce gelmişti. Osmanlı maceraperestleri ve paralı askerleri Hindistan'da çoktu. Bunlar, uzman topçular ve silahşörler olarak tanınırlardı ve genellikle topçu olarak istihdam edilirlerdi. Bâbür Şah da Panipet Savaşı'ndan 10 yıl önce Osmanlı Devleti'nde yetişen yüksek ücretli ateşli silah uzmanlarını ordusunda istihdam etmeye başlamış ve bu savaşta İstanbul'dan getirttiği topçu ustaları Üstad Ali Kulu ve Mustafa Rûmî Han'ın büyük desteğini görmüştür. Savaşın kazanılmasından sonra ise bu ustalara büyük ihsanlarda bulunmuştur (Farooqi, 2023: 32; Fisher, 2020: 88; Grenard, 2022: 147; Özcan, 2020: 143).

Bâbür Şah'ın vefat etmesiyle yerine oğlu Hümâyun Şah (1530-1540, 1555-1556) geçti. Babasının aksine zayıf bir iradeye sahip olan ve zamanının çoğunu eğlence ile geçiren Hümâyun Şah, Afgan kabilelerinden Sûrîlerin şefi Şîr Şah Sûr'a karşı verdiği savaşı kaybedince 1540'da devletin on beş yıl sürecek bir fetret dönemine girmesine neden oldu. Çareyi İran'daki dönemin bir diğer Türk devleti Safevilere sığınmakta bulan Hümâyun Şah, Safevi şahı I. Tahmasb'dan aldığı destekle 1555'de Hindistan'a girdi ve Delhi'yi Sûrîlerden temizleyerek Bâbür İmparatorluğu'nun kuruluşunu ikinci defa sağladı (Âftâbecî, 1832: 13-26; Gülbeden, 1987: 91-110; Prasad, 1955: 59-136). Fakat ömrü burada uzun bir saltanat sürmeye yetmeyen Hümâyun Şah, devletini kurtardıktan sonra ertesi yıl Dinpenah Kalesi'nde bulunan kütüphanesinin merdivenlerinden düşmesi sonucu hayatını kaybetti. O sırada Delhi'de bulunan Osmanlı Amirali Seydi Ali Reis'in tavsiyesi üzerine ülkede karışıklık çıkmaması amacıyla Hümâyun Şah'ın ölümü bir müddet gizli tutuldu ve daha sonra tahta oğlu Ekber Şah (1556-1605) oturdu (Reis, 1999: 55-56; Allâmî, 1907: 654-657; Ray, 1948: 43-61; Öztuna, 2005: 862-863).

Ekber Şah'ın takip ettiği genişleme siyaseti ile birlikte yükseliş devrine giren Bâbürlüler hem sınırlarını genişletmeye hem de daha teşkilatlı bir devlet biçimi almaya başladı. Zira onun oluşturduğu sistemler sayesinde merkeze uzak bölgeler kontrol altında tutulabilirken, diğer taraftan devam eden askeri harekatlardan elde edilen ganimetler ve hazineye akan düzenli vergilerle beraber ülkedeki içtimai hayat standartları her alanda daha da yükseldi (Allâmî, 2011: 260; Roux, 2013: 389; Şahin, 2020: 129; Şahin, 2015: 114; Allâmî, 1907: 155-413). Bâbürlülerin izlediği bu yayılmacı siyaset 18. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve Âlemgîr Evrengzîb (1658-1707) dönemine gelindiğinde en geniş sınırlara ulaşılmıştır.[4] Fakat Evrengzîb'in 1707'de hayatını kaybetmesi ile gerileme dönemine giren Bâbürlüler, iç ve dış birçok etkenden dolayı hâkimiyet sahalarını kaybetmeye başlamıştır (Merçil, 2021: 324-325; Findley, 2012: 209-211; Konukçu, 1991: 400-40). Öte yandan Bâbürlülerin 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyıl başlarına kadar yaşadığı zirve yıllar, Hindistan'da farklı alanlarda pek çok reformun hayata geçirilmesinin de yolunu açmıştır. Özellikle Ekber Şah döneminde hayata geçirilen bu reformlardan bir tanesi de ülke topraklarının sistematik biçimde dağıtılması ve bu topraklardan elde edilen gelir vergilerinin düzenli olarak toplatılmasında kullanılan câgîr sisteminin yeniden revize edilmesi olmuştur. Bu sistemin diğer Türk devletlerindeki karşılığı örneğin; Büyük Selçuklu Devleti'nde ki *iktâ*, Osmanlı Devleti'ndeki *tımar* usulleridir.

[4] Bâbürlülerin son güçlü imparatoru Evrengzîb'in başarılı fetihleri sonucunda imparatorluğun sınırları 3,2 milyon km'lik bir sahaya yayılmış ve bu dönemde Bâbürlüler yaklaşık yüz elli milyonluk kalabalık bir nüfusu idare etmiştir (Meral, 2023: 76).

Câgîr Sisteminin Tanımı ve Kökeni

Farsça bir kelime olan câgîr, "câ (yer) ve gîr (tutan)" kelimelerinin birleşiminden meydana gelir ve sözlükte "sahip olunan, bir yeri işgal eden" anlamında kullanılır (Irvine, 1903: 14; Kanar, 2016: 206-208). Câgîr'in genel tanımı, *"Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinde geliri maaş yerine veya belli bir hizmet karşılığında memur ve kumandanlara tahsis edilen topraklara verilen ad"*[5] şeklinde ifade edilirken, kendisine bu usul ile toprak tahsis edilen kimseye ise *Câgîrdar* denmekteydi (Bedâûnî, 1990: 23; Moreland, 1920: 67; Özcan, 1993: 11-12; Bayur, 1987: 455; Bayur, 1937: 137-138). Câgîrdarlar kendilerine verilmiş topraklarda mutlak hâkim gibi olup, yalnız hükümdara karşı sorumlu bulunurlardı. Câgîr arazileri babadan oğula kalmaz, değiştirilebilirdi.[6] Câgîrdarlara tahsis edilen topraklar büyüklük olarak farklılıklar gösterir ve büyüklüklerine göre himaye edilecek asker (süvari) sayısı da artardı. Câgîrdarlar emrinde bulunan askerleri barış zamanında teftiş etmek, yoklamalarını yapmak, hükümdarın huzurunda yapılan büyük geçit törenlerinde askerlerini hazır bulundurmak ve savaş zamanlarında ise askerleri ile birlikte savaşa katılmakla yükümlü idiler. Öte yandan bir câgîrdâr, arazisinin mülkiyet, iskân veya ikamet haklarına değil, sadece o araziyi işletme hakkına sahipti. Ancak bu husus iktâ ile tamamen aynı şey değildi. Son derece spesifik şekilde tanımlanmış ve ihtiyaçlara yönelik tasarlanmış mali bir araçtı. Bu yolla sadece Racput mansabdârlara Racastan'daki anavatanlarında daha geniş bir ikamet ve yerel idare hakkı tanındı. Kendilerine tanınan özel muafiyetle (*vatan* olarak tanımlanan) câgîr arazileri üzerinde ayrıyeten patrimonyal haklara da sahip oldular (Bıyıktay, 2021: 132; Richards, 2021: 97; Hardy, 1972: 15-278; Allâmî, 2011: 328-329).

Bâbürlü câgîr sisteminin kökenleri Orta Çağ Hindistan'ında uygulanan İslami yurtluk ve İktâ sistemine dayanır. Ancak câgîr sisteminin Hindistan'dan başka Orta Asya'da Türkler ve Moğollar[7] tarafından da

---

[5] Fransız seyyah Bernier ise câgîri Osmanlı Devleti'ndeki tımar ile eş tutarak bu tanımı şöyle yapar, *"Toprağın sahibi olarak imparator, askerlere maaşlarına eşdeğer olarak belirli bir miktar toprağı hibe verir ve bu hibeye* câgîr *veya Türkiye'de olduğu gibi tımar denir. 'Cagir' kelimesi, para alınacak yeri veya maaş yerini belirtir. Valilere maaşları yerine ve ayrıca, arazinin verebileceği fazla gelirden imparatora her yıl belirli bir miktar ödemeleri şartıyla birliklerinin desteği için benzer bağışlar yapılır."* (Bernier, 1916: 224).

[6] Francisco Pelsaert *Cihangir'in Hindistan'ı* adlı seyahatnamesinde, *"Büyük ya da küçük herhangi bir istisna olmaksızın, câgîri olan bir emir öldükten sonra, hatta daha nefesi vücudunu terk etmeden, hükümdarın memurları hemen oracıkta bitiverirler. Bu memurlar bütün mirası ve gizlenmedikleri sürece kadınların elbise ve mücevherleri dahil olmak üzere değeri bir rupi olan en küçük şeyi ile kayıtlara geçerler"* diyerek bu hususa Bâbürlüler döneminde de özellikle dikkat edildiğine vurgu yapmıştır (Pelsaert, 2022: 83).

[7] Moğollarda ülke toprakları hanedana yani han soyuna aitti. Han, bu toprakları (tımar) askeri görev karşılığında kendi hanedanından olanlara vermekte idi. Dolayısıyla Selçuklularda *ikta*, Osmanlılarda *tımar* ve Bâbürlülerde *câgîr* sisteminin oluşmasında Moğolların bu toprak sisteminin veya düzeninin etkili olduğu kaydedilir (Vladimirtsov, 1995: 206-209).

kullanıldığı ve Emir Timur ile Cengiz Han'ın komutanlarına belirlenen sayıda asker bakmaları karşılığında câgîr dağıttıkları bilinmektedir (Bedi, 1985: 82; Özcan, 1993: 11-12). Alt kıtada fetihler yapan Türk hükümdarlar, fetihlerin ardından ihtiyaç hasıl oldukça kumandanlarına ve emirlerine bazen bir eyalet büyüklüğüne varan ebatlarda toprakları taksim ederlerdi. Bu iktâdârlar [muktâ'], kendi arazilerinde düzeni sağlamaktan ve vergileri toplamaktan sorumluydu. Gerekli masrafları karşıladıktan sonra artan gelir, merkezi hazineye gönderilirdi. Teoride iktâdarların üzerindeki tasarruf hükümdarların iradesine bağlıydı. Pratikte ise hanedan değişiklikleri ve siyasi kargaşalar, sahiplerinin iktâlarını nesiller boyunca elinde tutabilmesine yol açmıştır. Afgan emirler, Lûdîler ve Sûrîler döneminde sabit yerel otoriteler kurup kaynaklarını kullanmalarına müsaade eden iktâlara sahip olmuşlardı (Richards, 2021: 96).

Diğer taraftan uygulama da bazı farklılıklar olsa da Bâbürlü yönetim mekanizmasının temel unsurlarının, belki de en meşhuru olan *câgîr* sisteminin Osmanlı Devleti'ndeki *tımar*[8] usulü de dahil, Büyük Selçuklu döneminde uygulanan *iktâ*[9] sistemi ile ortak köklere sahip olduğu muhtelif kaynaklarda ifade edilmektedir (Sood, 2020: 52; Karadağ ve Şit, 2016: 59; Solmaz, 2022: 1). Dolayısıyla Osmanlılardaki tımar gibi Bâbürlülerin de kendi köklerinden yola çıkarak geliştirdikleri câgîr sisteminin Selçuklulardaki iktâ usulü ile hemen hemen aynı olması, bu Müslüman Türk devletlerinin farklı coğrafyalara rağmen aynı yönetimsel kodlara sahip olduklarını göstermesi bakımından da önem arz eder. Nitekim Selçuklulardaki iktâ sistemi, Delhi Sultanlığı (1206-1526) döneminde Hindistan'da da uygulamaya konulmuş ve bu sultanlığın mirası üzerine kurulmuş olan Bâbür İmparatorluğu'nun câgîr sistemini geliştirmesinde etkili olmuştur.

Câgîr sistemiyle esasta aynı olan iktâ sisteminin Hindistan'da da ilk defa uygulanmasına ise 11. yüzyıldan 13. yüzyılın başlarına kadar Afganistan, Horasan ve Kuzey Hindistan'da hakimiyet kuran İslam hanedanı Gurlular (1000-1215) zamanında başlanmıştır. Nitekim Gurlu Sultanı Muizzüddin Muhammed, sarayına köle[10] olarak satılan, ancak yetenekleri ve 1192'deki

[8] Osmanlı Devleti'nde toprak düzenini ifade etmek için kullanılan bu kavram Farsça kökenli bir kelime olup sözlükte "bakım, hizmet; fikir, düşünce" anlamlarında kullanılır (Kanar, 2016: 202; Şahin, 2013: 59-68).

[9] Arapça kökenli bir kelime olup, sözlükte "tımar, zeamet, derebeylik, toprak ağası" gibi anlamlarda kullanılırn(Mutçalı, 1995: 718). Bu sistemin İslâm tarihindeki ilk örneklerine peygamber Hz. Muhammed döneminde rastlanılır. Örneğin Hz. Muhammed, el-Füru' tarafındaki madenleri Bilâl b. el-Hâris'e ikta olarak vermiştir. Hz. Muhammed'den sonra Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde de uygulanan bu sistem zamanla Endülüs'ten Hindistan'a kadar bütün İslâm devletlerinin ortak bir özelliği haline gelmiştir (Belâzurî, 2013: 13; Göksu, 2009: 138).

[10] Gurlu Sultanı Muizzüddin Muhammed hayatını kaybedince Gaznin bölgesi ve Hindistan, onun "Muizzi Melikleri" diye tanınan Türk kölelerine kaldı. Nitekim sultanın sağlığında en önemli meşguliyetlerinden biri de Türk köleler satın alıp, onları yetiştirmekti. Bir gün cesur

Tarain Savaşı'ndaki üstün başarısı sayesinde nâibliğe tayin edilen Türk kumandanı Kutbüddin Aybeg'e Hindistan'da önce Samana ve Kuhram bölgelerini, daha sonrada Delhi, Ecmir, Nehrevâle, Bedâûn, Kannevc, Meerut, Thankir, Kol ve Gevâliyâr'ı (Gwalior) iktâ olarak vermiştir (Cûzcânî, 2020: 116-117; Konukçu, 1991: 231-232).

Hindistan'da iktâ sisteminin uygulanışına Kutbüddin Aybeg'in (1206-1210) Gurlu Sultanı Muizzüddin Muhammed'i öldürüp bağımsızlığını ilan ederek Delhi Sultanlığı'nı kurmasından sonrada devam edilmiştir. Zira Hindistan'ın bu Türk fatihleri, Gurlu (1000-1215) memleketlerinde alışkın oldukları kurumları da beraberlerinde getirdiler. Bunların başında, 1200 yılına gelindiğinde doğu İslam topraklarında zaten uzun bir geçmişe sahip olan, Gazneliler tarafından benimsenen ve Selçuklular döneminde en yüksek ifadesine ulaşan, hizmet (genellikle askeri hizmet) karşılığında maaş yerine devredilebilir gelir tahsisi olan iktâ geliyordu. Dolayısıyla Gurlular tarafından Hindistan'a ithal edilen iktâ, böylece hem erken Delhi Sultanlığı'nın karakteristik kurumlarından birini teşkil etti hem de esasta aynı, fakat ismen farklı olan câgîr sisteminin de temelini oluşturdu (Jackson, 1999: 24).

Bu sistem, Delhi'nin ilk sultanları tarafından var olan bir tarım sisteminin uyarlamasıydı. Kutbüddin Aybeg'in ardından Delhi tahtına oturan damadı ve halefi Şemseddin İltutmuş (1210-1236) ülkede merkezi otoriteyi güçlendirmek ve merkeze uzak bölgelerin bağlılığını kuvvetlendirmek için iktâ sistemini uygulamaya devam etti (Kortel, 2006: 330-333; Farooqi, 1994: 130-132; Majumdar, Raychaudhuri ve Datta, 1973: 306-322-327-334). Uygulama Sultan Gıyâseddin Balaban (1266-87) tarafından yavaşlatılmış ve Sultan Alâeddin Halacî (1296-1316) tarafından kaldırılmış, ancak Sultan Fîrûz Şah Tuğluk (1351-88) tarafından yeniden canlandırılmıştır.

Bâbürlülerin Câgîr Sistemini Geliştirmeleri ve Uygulamaları

Asya'nın bütün kara devletleri gibi Bâbür İmparatorluğu'da temelde toprak gelirlerine dayalı bir tarım devletiydi. Böyle bir devlette merkezi yönetimin ağırlığı doğrudan bu gelirlerin hatasız olarak değerlendirilip paraya çevrilmiş şekilde merkeze transfer edilmesine bağlıydı. Bunun için de istikrarlı para önkoşuldu. 1540'da Bâbür imparatoru Hümâyun'u

---

nedimelerinden biri, bir kızından başka evladı bulunmayan sultana, *"Sizin gibi bir imparatora, ölümünden sonra ülkeleri yönetecek oğullar gerektir"* demiş, sultan ise bu sözlere, *"Diğer hükümdarların sadece bir çocukları var. Benim ise oğullarımın sayısı birkaç bine ulaşır. Ölümümden sonra ülkemi benim adıma onlar idare edecekler!"* ifadesiyle cevap vermişti. Sultan bu sözlerinde yanılmamış, ölümünün ardından 1206 yılında Türk köleleri Tâceddin Yıldız Afgan Dağları'nda, Nâsırüddin Kabâca İndus'da ve Kutbeddin Aybeg de Delhi'de bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Dolayısıyla bu köleler olmasaydı belki de Hindistan coğrafyasında hiçbir zaman Türk hâkimiyetinden söz edilemeyecekti (Anadol, 2006: 840; Ahmet, 1949: 24).

Hindistan'dan kovup Sûrî hanedanını kuran Afganlı Şîr Şah Sûrî bu açıdan gelir yönetimini sağlam bir temele oturtmuştu. Tarlaların doğru ölçümüne (*zabt*) dayalı bir değerleme (*cama*) getirmiş, dolaşıma iyi bir gümüş para sokmuş ve gelir toplatılmasını da yıllık fiyat düzeyine göre ayarlamıştı. Dolayısıyla bu fiyat verisine dayalı yıllık vergi talebi o kadar önemliydi ki yalnızca yöneticinin kendisi tarafından alınıyordu (Kulke ve Rothermund, 2001: 290; Habib, 1963: 1-61-90; Özcan, 2009: 541-542; Özcan, 2010: 179).

Şîr Şah, henüz Hindistan'da idareyi ele geçirmeden önce Bihar'da yerel bir yöneticiyken Agra[11] civarında mükemmelleştirmiş olduğu bir dizi gelir reformunu başlatmış, devletin tarımsal üretimden daha fazlasını elde edebilmesini sağlayacak temel yaklaşımı ortaya koymuştu. Lûdîler döneminde pergene (*nahiye*) defterdarlığı da yapan bu Afgan hükümdar, kişisel tecrübeleriyle Kuzey Hindistan'daki kırsal toplumun yoğun dokusuyla iştigal eden Hint-Müslüman vergi tahsildarı nesillerin deneyimlerinden yararlanmıştı. Kendisinin kısa ömürlü gelir reformu paketinin içeriği şunları içeriyordu: Köylülerden üretime bağlı olmayan nakdi ödeme talebi, tarım arazilerinin kadastro ölçümleri, yetiştirilen mahsullerin denetimleri, arazi gelirinin öngörülen mahsul miktarına göre vergilendirilmesi ve bu öngörülen rekolte bedellerinin mevcut piyasa koşullarına göre nakdi değerlere dönüştürülmesi. Ayrıca söz konusu tüm bilgiler özenli ve sistematik bir biçimde toplanarak belirli aralıklarla kontrol edilmeliydi (Stein, 2015: 170; Richards, 2021: 116; Majumdar vd., 1973: 429).

Şîr Şah, devletin kendi çıkarları adına üretkenliğini teşvik etmek için daha fazla sorumluluk üstlenmesi gerektiğini anlamıştı. Ormanları ya da çalılık arazileri ekim için ıslah eden çiftçilerin yeni topraklarındaki üretimleri, ilk birkaç yıl azaltılmış vergi yükü veya muafiyetlerle desteklenmeliydi. Benzer teşvikler su kuyuları açılarak ekilebilir alanları artıranlara da verilmeliydi. Tahsilatlar düzenli ve sabit bir şekilde yapılmalıydı. Tahsisatın sağlıklı kullanımı ile memur kesiminin tam hesap verilebilirliğinin sağlanması adına önlemler alınmalıydı. Güvenilir, standardize edilmiş ve yüksek nitelikli bir para sistemi mevcut olmalıydı. Bu önlemler etkin bir şekilde konuşlandırılmış hareket kabiliyeti yüksek silahlı kuvvetler tarafından da desteklenmeliydi. Bütün bunlar hükümdarın kırsal kesimde büyük bir idari girişime yatırım yapma istekliliğine ve yeteneğine bağlıydı. Fakat, Şîr Şah'ın bu vergi tedbirleri, uygulamada fazlasıyla tekdüze olduğu için kusurluydu (Richards, 2021: 116).

[11] Bu kent verimli Yamuna ve Ganj alanlarının yakınlaştığı yeri merkez alan tek bir siyasal merkez oluşturduğu zaman önem kazanmış ve Şîr Şah'ın ülkeyi buradan idare etme politikasında etkili olmuştur.

Hümâyun Şah'ın 1555'de ülkesini geri almasının ardından kendisinden sonra Bâbürlü tahtına Bayram Han'ın[12] naipliğinde oğlu Ekber Şah oturmuş, ancak bu süreçte Bâbürlü idaresi, Şîr Şah'ın hükümdarlığı döneminden kalan ve çoğunlukla artık geçerliliğini kaybetmiş abartılı arazi gelir kayıtlarını kullanmıştı. Bayram Han destek kazanmak için bu kaynakları cömertçe dağıtırken, birçok noktada yaşanan yetersizlik devlet finansmanını zayıflattı. Dolayısıyla Ekber, naibin gözetiminden çıktığında imparatorluk hazinesi büyük ölçüde tükenmişti.[13]

Arazi gelir sistemini iyileştirmeyi hedefleyen Ekber Şah, Şîr Şah'ın hayata geçirdiği reformlarını daha da ayrıntılı hale getirdi ve halefleri için de belirleyici olan esaslı yeni idari reformlar yaptı. Arazi paylaşımının (iktâ), Delhi Sultanlığı ve Sûrîler'den alınan sistemine yeni bir hiyerarşi ekledi.[14] Ekber'in bu adımına kadar, genişleyen imparatorluk topraklarında çeşitli bölgesel fiyat düzeylerini almak neredeyse imkânsızdı. Dahası büyük alanlar askeri görevliler ve yöneticilere câgîr olarak tahsis edilmişti. Diğer taraftan görevliler kendi gelirleriyle birlikte askerlerin ve askeri kuruluşun harcamalarını da bu câgîrlerden elde etmek zorundaydılar. Bu görevlilerin câgîrlerin yetersizliğine ilişkin bir şikâyetleri olmadıkça gerçek yıllık gelirleri konusunda merkezi hükümeti bilgilendirmeye yönelik herhangi bir çabaları olmuyordu. Bu sebeple Ekber, sorunları aşmak ve belirsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla önce dağıtılan tüm câgîrleri iptal etti,[15] görevlilerin

[12] Türkmen ve Şii olan Bayram Han, iyi bir komutan ve devlet adamı olarak tanınmaktadır. "Hanlar Hanı" unvanına sahip olan Bayram Han zamanın en önemli isimlerindendir. Bayram Han'ın, küçük yaşta tahta oturan Ekber Şah'ın naipliğini yapmasından dolayı 1556-1560 yılları arası tarihçiler tarafından Bayram Han Dönemi olarak zikredilir (Şahin,2020: 117-118; Konukçu, 1994: 542-544; Şahin, 2019: 1198).

[13] Bayram Han'ın zamanında henüz yaygın olarak kullanılmayan câgîr kelimesinin yerine daha ziyade eski Türkçe bir kelime olan -Hint dilinde naukar-chākar ifadesiyle varlığını sürdüren- chākar (hizmetçi) ifadesi kullanılmaktaydı (Khan, 2019: 71; Fisher, 2020: 148).

[14] Burada şu hususu belirtmek gerekir ki bu sistem (câgîr) Bâbür İmparatorluğu kurucusu Bâbür Şah zamanında uygulanmaya başlanmış, ancak Ekber Şah döneminde daha sistematik hale getirilmiştir. Hatta Bâbür Şah'ın Hindistan'ı almasında desteğini gördüğü Lûdîlerin Lahor Valisi Devlet Han'a Sultanpur ve Jalandhar bölgelerini tımar olarak verdiği, ancak Devlet Han'ın entrikalarından dolayı kendisine verilen tımarların geri alındığı bilinmektedir (Kausar, 1968: 20; Bâbür, 1970: 421; Bedi, 1985: 82; Rothermund, 2021: 36; Bedi, 1985: 83).

[15] Delhi Türk Sultanlığı döneminden itibaren Hindistan'da da uygulanmaya başlanan câgîr sistemi Bâbür İmparatorluğu zamanında -özellikle Ekber Şah döneminde- daha sistemli hale getirilmiştir. Buna göre imparatorluk arazileri *hâlisa* ve *câgîr* olmak üzere iki farklı kısma ayrılıyor, hanedana ait olan topraklara hâlisa, bunun dışında kalan topraklara ise câgîr deniliyordu. Ayrıca ülke sınırlarına yeni katılan topraklar da imparatorun izni doğrultusunda câgîr olarak dağıtılabilirdi. Fakat prensipte bütün topraklar imparatora ait olduğundan dolayı câgîrler ekonomik ve siyasi ihtiyaçlar nedeniyle hâlisaya da çevrilebilirdi. Nitekim Ekber, 1574 yılında, Lahor, Multan, Delhi ve Agra gibi imparatorlukla en eski bağları olan eyaletlerdeki atama sistemine son verdi. Bu alanlar sonraki beş yıl boyunca *halisa* (devlet kontrolündeki arazi) olarak yönetildi. Diğer taraftan bunlardan başka bir toprak daha vardı ki buna da *in'âm* denilirdi. İn'âm toprakları, imparator tarafından herhangi bir karşılık beklemeden verilirdi (Wynbrandt, 2008: 80; Bilgrami, 1984: 27; Özcan, 1993: 11-12). Hindistan'da 12 yıl kalan

ücretlerini ve harcamalarını hazineden ödedi. Daha sonra bütün toprakları ölçtürdü ve bölge gelir görevlilerine 10 yıllık ürün, gelir ve fiyatların toplam verilerini bir araya getirmeleri emrini verdi. Bu süreç tamamlandığında on yıllık veri tabanına dayalı sabit ortalama bir talep belirledi. Ayrıca askeri ve sivil görevlilerin tümünün hiyerarşik olarak sınıflandırıldığı (*mansab*) bir sistem getirdi. Bu sınıflandırma ücret skalası ve rütbelere uygun olarak bakımı üstlenilen süvari birliklerinin (*savar*) büyüklüğünü de belirledi (Wynbrandt, 2008: 79; Moreland, 1920: 67-70; Kulke ve Rothermund, 2001: 291; Richards, 2021: 117; Özcan, 1993: 11-12).

Bu yeni gelir sisteminde arazi gelir ödemesi arazinin, ürünün, fiyatların ve hasadın durumuna göre köylü üreticiden toplanan nakitle yapılıyordu. Ayrıca toprağın yeniden kullanıldığı ya da sulama yöntemlerinin geliştirildiği yerlerde vergi talebinin kısılmasıyla üretimin artırılmasında devletin katılımı da söz konusuydu. Ekber, vergilendirme reformuna farklı siyasal özelliklerde ekledi. Önceki Müslüman yönetimler tarafından devredilmiş ve çoğu kalıtsal mülk haline gelmiş toprakları yeniden devreye soktu ve gelirlerini askeri ve sivil hizmetleri karşılamakta kullandı. Onların yerine câgîrlerin oluşturduğu dikkatle ölçülmüş araziler bütün askeri ve sivil hizmet görevlilerine rütbelerine göre ödemekte kullanıldı. Her görevli ücret sağlayan bir kademe işgal etti: Ordudaki subaylar komuta ettikleri süvari kuvvetlerini desteklemek için ilave yetki aldılar (Stein, 2015: 170; Rothermund, 2021: 37-38).

Nitekim Ekber'in bu yenilikleri Şîr Şah'ın reformlarını geliştirmekle kalmadı, aynı zamanda onun toprak sistemindeki eğilimlerini tersine de çevirdi. İktâ müessesesinin aksine Bâbürlü câgîr sistemi, siyasi ve idari sorumluluğu vergi toplama hakkından ayırdı. Böylece araziler üzerindeki tasarruf hakkını maaş tahsisiyle birlikte alan bir mansabdâr (rütbe sahibi), yalnızca taahhüt edilen bölgede belirlenen vergileri toplama hakkını elde etmiş oluyordu. Câgîr, bir köydeki belirli tarlaları kapsayabileceği gibi, söz konusu köy ya da köylerin hatta pergenelerin tüm arazilerini ya da bir kısmı kadarda olabilirdi. Dîvân-ı Ten (tahsisat vekili), bu kişiler için tahakkuk edilen vergiler ile mansabdâra tayin edilen maaş ve tahsisatı denkleştirerek birden çok nüsha halindeki resmi câgîr beratlarını düzenlerdi. Sadece mansabdârlar câgîr sahibi olabilirdi ve diğer bütün imparatorluk memurları nakdi ödeme alırdı. Mansabdâr, adına bir tahsisat senediyle arazileri için belirlenen vergileri her yıl üç ay da bir taksitler halinde tahsil etme ruhsatına sahipti. En düşük rütbeli mansabdârlar hariç birçoğu vergi toplama işini vekaleten mümessillerine yaptırırdı. Maliye vekaleti, daha sonra imparatorluk emirlerinin sorumlu oldukları arazileri sıkça değiştirerek kendilerine tahsis edilen topraklarla kurdukları bağları zayıflattı. İmparatorluğun idari

---

Fransız seyyah Bernier, Ekber Şah'ın tüm câgîrleri kaldırmasını şu sözlerle anlatır, *"Ekber, bu Soyurgal topraklarına önemli ölçüde müdahale etti, birçoğunu keyfi olarak geri aldı ve birçok ailenin mahvına neden olacak şekilde kendi mülk topraklarını artırdı."* (Bernier, 1916: 874).

kadrolarında yaşanan ölümler, tayinler ile rütbelerdeki terfi ve tenziller de câgîr nakillerini gerekli kılabilmekteydi. Tahsis edilen araziler, bir memurdan diğerine iki ila üç yılda bir devredilebilirdi. Ancak daha yüksek rütbeli câgîrdârlar, bütün bir pergeneyi câgîr olarak alabildiği gibi on yıl hatta daha fazla devretmeden elinde tutabilmekteydi (Richards, 2021: 97).

Bâbürlülerin Afgan hükümdar Şîr Şah'dan devraldıkları toprak sistemini geliştirme çabalarında daha etkili bir adım ise 1561'de Ekber Şah'ın hizmetine giren meşhur Hindu Maliye Vekili Todar Mal'ın[16] ismiyle bağlantılı gelir reformlarıyla atıldı. Ekber'in hizmetine girdikten sonra imparatorluğun en zengin eyaleti, Bengal valiliğine yükseltilen Todar Mal, Bâbürlü tarım sistemini modernize etmeye girişti̇ğinde ilk olarak daha eksiksiz arazi ve mahsul istatistikleri elde etmek için nahiye muhasebecilerine (*kânûngo*) baskı yaptı. Buna sebep ise başlangıçta ekilebilir alanın maliyetli ölçümünü, ekili alandan mültezim gibi aracılarla ya da ücret yerine tayin edilen topraklardan dolaylı olarak, eski iktâ, şimdiki câgîr sistemine göre, toplanacak gelirin hesaplanacağı bilinen bir temeli sağlayan değeri gerektirmesiydi. Bu nedenle Todar Mal'ın emrindeki memurlar, minimum ve maksimum piyasa fiyatlarının çetelelerini çıkarmaya başladılar. Bu esnada Ekber, bir hayli değişkenlik gösteren geleneksel ağırlıkların ve ölçülerin standardize edilmesini emretti. 31.92 inçe [81,07 cm] denk olacak denk olacak şekilde belirlenen resmi uzunluk birimi oluşturmaya yardımcı oldu. Geleneksel *bigâ* ölçüsü, 60 gez kare (bir dönümün yaklaşık beşte üçü) ağırlık birimi *mân,* 51.63 Ibs'e [23,42 kg] sabitlendi (Wheeler, 1975: 178; Stein, 2015: 172; Richards, 2021:117; Fisher, 2020: 149; Das, 1979: 138-175; Moreland, 1920: 81).

Bu önlemlere rağmen kronik sorunlar hemen çözülemedi. Mansabdârlar ve imparatorluk yetkilileri, gelişigüzel biçimde fahiş vergiler tahsil etmeye çalışınca emlâk sahipleri (*zemîndâr*) duruma şiddetle karşı çıktılar. Kritik öneme sahip câgîr sistemi de bocalamaktaydı. Todar Mal 1580'de bu problemleri çözmek amacıyla benzer iklim ve toprak verimliliğine sahip sınırdaş nahiyeleri gelir daireleri halinde gruplandırdı. Her daireye bir gelir memuru (*karûrî*) tayin etti. Bu memurun talimatlarıyla pergeneden pergeneye ve köyden köye düzenli bir şekilde kadastro ekipleri gönderildi. Bu kadastro memurları, ölçümlerinde değişen nemle gerilen eski kenevir urganlar yerine, resmi uzunluk ölçüsüne göre işaretlenmiş demir mafsallara sahip yeni bambu çubuklar kullandılar. Beş yıl boyunca söz konusu gelir dairesinde yer alan hemen hemen tüm köylerin tarlalarını ve arazi varlıklarını ölçerek kaydettiler.

[16] Uzman bir sivil yönetici olarak şöhret kazanan ve Ekber'den önce Şîr Şah'ın hizmetinde de bulunan Todar Mal, askeri mühendis ve savaş komutanı olarak da görev yapmıştır. Dört bin mansaba ulaşan ve emeklilik talebi Ekber tarafından reddedilen altmışaltı yaşındaki Todar Mal, görev başındayken hayatını kaybetmiştir (Das, 1979: 127-130; Fisher, 2020: 163; Allâmî, 1907: 262).

Kadastro ekipleriyle hareket eden diğer memurlarda yetiştiricilerin ve köylerin son on yıllık ortalama hasılatı ve mahsulleri hakkında ayrıntılı veri topladılar. Böylece Todar Mal yönetimindeki maliye vekâleti imparatorluğun bütün köy, pergene, gelir dairesi, nahiye ile vilayetlerine yeni ve hatasız bir gelir vergisi sistemi ihdas etti. Yeni sistem talep edilen vergilerde bölgeler arasında tarımsal verime göre değişiklikler yapılabilmesine de imkân sağladı. Dolayısıyla bu beş yıllık yönetim ve deneyimin ardından Ekber, Kuzey Hindistan'daki topraklarını mansabdârlarına tevdi edilebilir hale getirdi ve câgîr sistemi daha sağlam bir temel üzerine yeniden kurulmuş oldu (Moreland, 1920: 81-82; Fisher, 2020: 151; Stein, 2015: 172; Richards, 2021: 117; Wheeler, 1975: 179).

Ekber bu sistemi gözettiği sürece, sistem kullanışlı olmayı sürdürdü. Halefleri ise sistemi enflasyonu dengelemek veya daha çok asker ve memuru hiyerarşiye dahil etmek için pek çok kez elden geçirdi (Rothermund, 2021: 37). Ancak sistem Bâbürlü imparatorları tarafından her ne kadar iyi bir şekilde uygulanmaya çalışılsa da câgîr sahipleri tarafından hemen hemen her dönemde suistimale maruz kaldı ve son güçlü imparator Evrengzîb'in vefatının ardından başlayan imparatorluğun gerileme sürecinde de önemli etkenlerden biri oldu.

Câgîr Sisteminde Yaşanan Suistimaller ve Sistemin İmparatorluğun Gerileyişine Etkisi

Bâbürlü câgîr sistemi her ne kadar merkezi otoritenin güçlenmesinde önemli bir araç olmuşsa da câgîr sahipleri zaman zaman bu sistemi suistimal etmişler ve imparatorluğun bocalamasında, hatta 18. yüzyılın başlarından itibaren de gerilemesinde etkin bir rol oynamışlardır. Mesela Hümâyun Şah döneminde yarı bağımsız duruma gelen ve büyük itibar kazanan câgîr sahiplerinin (câgîrdarlar) imparatorluk için tehlikeye yol açtığı ve Hümâyun'un Safevilere sığınmasında bir başka etken olduğu da tarihçiler tarafından açıkça zikredilir (Çağlayan, 2005: 10; Prasad, 1931: 297).

Ekber Şah döneminde bu suistimalleri önlemek amacıyla bir bölgeyi yöneten mansabdârlar geleneksel olarak o bölgeye câgîrdar olarak atanmamış ve kendilerine verilen câgîrlerin genelde yakın bir bölgede veya bir memurun yetki sınırları içerisinde kalan bir alanda olmasına dikkat edilmiştir. Buna rağmen merkezdeki idarecilerin politikalarının aksine bir câgîrin tahakkuk edilen geliri ile gerçek geliri arasında uygulamada farklar ortaya çıkmıştır. Özellikle muteber mansabdârlar daha kazançlı câgîrleri alıyor, merkezde atamaları yapan memurlar nezdinde görece daha az saygı duyulan mansabdârlara ise bazen resmi olarak belirlenen gelirden daha az kazandıran veya gelirleri toplamanın masraflı ve meşakkatli olduğu yerler câgîr olarak veriliyordu. Ayrıca farklı bölgelere yapılan atamalarda gerçekleşen fiili giderler önemli ölçüde değişkenlik arz etmekteydi; bazı mansabdârlar gelir fazlasına sahip iken bazılarının gelirleri yaptıkları harcamaların altında

kalıyordu. Dolayısıyla Ekber döneminde zaman içinde câgîr sisteminde yapılan değişiklikler, dengesizliklerin düzeltilmesinin ya da değişen koşulların göz önüne alınmasının gerekliliğine işaret etmiştir. Örneğin Orta Asyalı (Turanlı) ve Racpût mansabdârların yalnızca (veya ağırlıklı olarak) kendi etnik kökenlerinden askerleri celbetmelerine izin veren etnik kota uygulamasına geçildi. Ancak bu gibi brokratik kontroller bilhassa kendilerini soylu olarak gören ve yapılacak idari soruşturmayı saygınlıklarına yediremeyen veya başka şekillerde sistemle oynayan mansabdârlarda genelde küskünlüklere yol açmıştır (Fisher, 2020: 159-160).

Tarihçi Bedâûnî, Ekber döneminde bu hususta yaşanan suistimalleri *Münteḫabü't-Tevârîḫ* adlı eserinde şu sözlerle ifade eder:

> *Emirler diledikleri gibi at koşturuyorlardı. Hizmetkarları ve atlı maiyetlerinin çoğuna asker kıyafetleri giydirerek içtimaya çıkartıyorlardı. Câgîrlerini aldıklarında [onları kovuyorlar] ve yine acil bir durum ortaya çıktığında ihtiyaç duydukları kadar ödünç asker toplayıp işlerini gördükten sonra geri gönderiyorlardı. Bu nedenle gerek Hindu gerekse Müslüman birçok küçük esnaf, dokumacı, pamuk temizleyici, marangoz ve manav ödünç atlar getirip dağlatıyor ve bir komutanın emrine giriyordu. Birkaç gün sonra ise hayali at ve eyerlerden iz kalmıyor, askerilerin görevlerini yaya olarak yapmaları bekleniyordu. Bütün bunlar birçok kez imparatorun (Ekber) önünde yapılan içtimalarda yaşandı ve bu adamların tutulduğu, kıyafetleri ve eyerlerinin ödünç alındığı ortaya çıktı. Hazreti Şehinşâhî o zaman şöyle demişti: "Her şeyi bilmeme rağmen bu adamlara ödeme yapmalıyım ki geçimlerini sürdürebilmeleri için ellerinde bir şey olsun."* (Bedâûnî, 1990:190-191).

Gerçekten de Ekber'in idaresi bu farklılıkları ve haksızlıkları fark etmiş ve iç içe geçen zabt, câgîr ve mansab sistemlerindeki suistimalleri soruşturmak için 1585'te bir imparatorluk komisyonu kurulmuştu. Ancak ne var ki bu komisyon sadece birkaç önemli iyileştirme yapabildi (Fisher, 2020: 160).

Bedâûnî gibi, Ekber'in halefi Cihangir Şah döneminde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi adına çalışan Francisco Pelsaert de *Cihangir'in Hindistan'ı* adlı seyahatnamesinde tuttuğu notlarda câgîr sahiplerinin belirlenen sayıda askeri istihdam etmemekle kalmayıp yoksul halka rağmen nasıl müsrifçe hareket ettiklerini şu ifadeleriyle belirtir:

> *İster mirza ister emir isterse mansabdâr olsun herkese rütbeleriyle ilişkili belli başlı yerlerin idaresinden gelen uygun gelirler tahsis edilmektedir. Bu gelirleri alıp bizzat hükümdarın hizmetinde bulunanlardan bazıları, gelirlerş toplamak için ya emrindekileri gönderir ya da ödeneklerini tahsis etmesi için onları çiftçilere ve hasadın riskini almak zorunda kalan karaois (tahsildar vekili) adlı kimselere verir. Memleketler öylesine fakir durumdadırlar ki; (bu gelirler) karınlarını doyurmaları için kendilerine kuru ekmek bile fazla görülen köylülerden zorla alınsa da elli bin rupi*

> *olarak hesaplanan bir câgîr bazen yirmi beş bin rupi bile toplayamaz. Bu sebepten dolayı, beş bin atlık bir rütbeye sahip olan emirlerin çoğu bin kişiyi bile istihdam etmez. Fakat bu kimseler atların, fillerin ve hizmetçilerinin bulunduğu israf dolu gösterilere çok büyük miktarda para harcarlar. Onlar bu gösterilerde tebaadan çok bir hükümdar gibi geçiş yaparken herkes Phoos yani Açılın! Yer Açın! Diye bağırmaktadır. Soylular zulüm ve adaletsizliğe aldırmadan kendilerini tamamen hazinelerini artırmaya adamışlarsa da en şaşırtıcı olan şey onların bu aç gözlülüğünün hiçbir temel dayanağı olmamasıdır.* (Pelsaert, 2022: 83-84).

Yine Cihangir de hatıratında "Han-ı Azam" unvanına sahip bir memuru olan Mirza Aziz Köke'nin[17] bazı yanlış hareketlerini işitip, *"Onu câgîrinden mahrum etmek için bir emir verdim. Her ne kadar bu nankörün yaptığı affedilemez olsa da sonunda bazı düşüncelerden dolayı bunu geçiştirdim"* diyerek onu bağışladığını ve babası Ekber'in kendi adamlarına yaptığı gibi onu görmezden geldiğini anlatmıştır (Jahangir, 1909: 78).

Ekber ve Cihangir Şah dönemlerinde meydana gelen bu usulsüzlükler her dönemde yaşansa da bütün hükümdarların bu olup bitenlere kayıtsız kaldığı söylenemez. Örneğin adil bir hükümdar oluşuyla tanınan Âlemgîr Evrengzîb, söz konusu câgîr sahibi kendi oğlu da olsa halka yapılan zulme sessiz kalmamış ve bu konuda ki tavrını açıkça belli etmiştir. Hatta oğlu Muhammed Azam'a yazdığı bir mektubunda, *"...Bu eylemlerin tazminini iyi bilin ve o yörenin ahalisinin durumlarını araştırın, aksi takdirde câgîr sizden alınır ve kaybınızın telafisi olmaz"* diyerek onu câgîrini elinden almakla tehdit etmiştir (Han, 1908: 19-20). Evrengzîb Muhammed Azam'a gönderdiği bir başka mektubunda ise câgîr bölgelerinde yaşanan zulmü eleştirmiş ve şunları söylemiştir:

> *Asil oğul, (dize) "Arkadaşın, kendinden hayırlı olsun ki, ilmin ve imanın artsın." Uzun zamandır sizin câgîr bölgelerinizde zulmün alenen uygulandığını duydum. Adalet, hükümdara ulaşamayan ezilen mazlumlar için zalimleri ortadan kaldırmaz. Allah'ın mahkemesinde melekler, (sizin veya benim tarafımdan) tayin edilen valinin hesabına zulüm eylemlerini yazarlar. İkinci veznedarına bu kadar çok güç vermek ve hiç kimsenin onun eylemine karşı konuşma yetkisine sahip olmaması için ona büyük bir güven duymak ne anlama gelir? Bir iş adamının bağımsız gücünü herhangi bir şekilde artırmak doğru olsa da bir hizmetçiye mutlak bir yetki vermek ve yaptığı önemli işlere hiç dikkat etmemek sadece aptallıktır* (Han, 1908: 66-67).

Bu örneklerden hareketle câgîr sistemi devlet tarafından sıkı kontrole tabi tutulduğunda merkezi otoritenin güçlü kalmasını ve vergilerin düzenli biçimde toplatılmasını sağlamış, sıkı denetimin olmadığı zamanlarda ise özellikle merkeze uzak bölgelerde usulsüzlüklerin ortaya çıkmasına sebebiyet

[17] Cihangir Şah'ın oğlu Hüsrev'in emrinde çalışan "Han-ı Azam" unvanlı bir memur (Cihangir, 2013: 13).

vermiştir. Bunların dışında sistem, bazı dönemlerde devleti yüksek meblağlarda nakit maaş verme külfetinden kurtarmış ve ihtiyaç hasıl olduğu durumlarda Bâbür imparatorlarına büyük bir ordu kurma imkânı sağlamıştır. Dolayısıyla o zaman ki şartlar ve Bâbürlülerin Hindistan gibi çok farklı etnik kökene sahip ırkların bir arada yaşadığı geniş bir sahayı idare ettikleri düşünüldüğünde bu sistemin Bâbür İmparatorluğu'nun idari yapısı için ne derece önem arz ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Fakat özellikle Evrengzîb'den sonra imparatorluğun çöküş sürecine girmesiyle birlikte değişen koşullar içerisinde câgîr sistemi de diğer hususlarda olduğu gibi imparatorluk için problem teşkil etmeye başlamıştır. Nitekim bir taraftan nüfusun çoğalması masrafları/giderleri artırırken diğer taraftan da para değer kaybetmeye başlamış ve bilhassa câgîr bölgelerinde yaşam standartları fazlasıyla gerilemişti. Dolayısıyla bütün bu olumsuz gelişmeler birçok câgîr sahibini câgîr yerine nakit para almaya ya da sahibi olduğu câgîrleri başkalarına kiralamaya zorluyordu. Ayrıca câgîrdarların birçoğu da gittikçe görevlerini yerine getirmemeye ve merkezi otoriteyi tanımamaya başlamıştı. Bu da Bâbürlü merkezi otoritesinin sarsılmasına ve ülkedeki siyasî birliğin bozulmasına yol açıyordu. Bu bakımdan câgîr sistemi iyi bir şekilde uygulandığında Bâbür İmparatorluğu'nun yükselişinde ne derece önemli bir rol oynamışsa, sistemin bozulmaya başlaması da imparatorluğun çöküşe giden sürecinde aynı derecede etkili olmuştur (Özcan, 1993: 11-12; Habib, 1963: 125; Bayur, 1987: 552).

Sonuç

Delhi Türk Sultanlığı dönemi öncesi de dikkate alınırsa Hindistan'da bin yıl varlık göstermiş olan Türkler, buraya hangi coğrafyadan veya hangi Türk hanedanına mensup olarak gelmişlerse hem kültürel hem de teşkilatçı özelliklerini de beraberlerinde getirmişler ve bu coğrafyanın kendisine has unsurlarını da bilgi ve birikimlerine ekleyerek yenilikçi bir devlet profili ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla burada varlık göstermiş Türk hanedanlarının en uzun ömürlüsü ve son bakiyesi olan Bâbürlüler de Hindistan'ın kalabalık ve karmaşık toplum yapısına rağmen Timurluların torunları olarak derin bir geçmişe dayanan devlet geleneklerini sürdürmekten geri durmamışlardır.

Henüz Bâbür Şah'ın 1526'da yapılan Panipet Savaşı'nda Hindistan'da ilk defa ateşli silahları kullanması ile başlayan yenilikçi devlet anlayışı, devletin kurulmasından sonra idari alanda da kendini göstermiş ve çağın gereklerine uygun yeni reformların hayata geçirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Zira bu reformlardan biri de özellikle Ekber Şah döneminde revize edilen ve daha sağlam bir temele oturtulan toprak düzenlemesidir. Osmanlı ve Selçuklu gibi Türk devletlerinin de uyguladığı eski toprak nizamı olan iktâ veya tımar sistemini daha da geliştiren Ekber Şah, Hindistan'da *câgîr* adı ile

anılan toprak düzenini revize ederek Bâbürlü merkezi otoritesinin kudretini merkeze uzak bölgelerde dahi derinden hissedilmesini sağlamıştır.

Câgîr bölgelerinde kendisine toprak tahsis edilen câgîrdarların ise toprağı işleme, asker barındırma ve asayişi sağlama görevlerinin dışında artan gelirleri devlete vergi olarak ödemesi Bâbürlü hazinesine ek kaynak sağlaması bakımından da önem arz etmiştir. Yine câgîr bölgelerindeki mülkî âmirlerin câgîrdarları denetleyerek her yıl merkeze rapor sunmaları da bu sistemin sağlıklı biçimde işlemesini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Ekber Şah döneminden itibaren sınırların genişlemesiyle beraber yükseliş devrine giren Bâbürlülerin için idari yapının yeniden revize edilerek bu yapının önemli parçalarından biri haline getirilen toprak sistemine daha fazla işlerlik kazandırılması, sistem iyi bir şekilde uygulandığı sürece devlete büyük ölçüde faydalı olmuştur. Ancak denetimin yeterince sağlanamadığı ya da yapılan bazı usulsüzlüklerin görmezden gelindiği zamanlarda ise câgîr sistemi câgîr sahiplerince suistimale uğramış ve birtakım yolsuzlukların yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle Evrengzîb'in vefatının ardından başlayan veraset savaşları ile birlikte siyasi açıdan istikrarsız bir döneme girilmesi câgîr sisteminde yaşanan sorunları ve suistimalleri daha da derinleştirmiştir. Nitekim bu durum ise câgîr sahiplerinin bağımsız hareket etmelerine neden olarak imparatorluğun idari bakımdan çözülmesini hızlandıran ana etkenlerden biri haline gelmiştir.

Kaynakça

Âftâbecî, C., (1832), *Teẕkiretü'l-vâḳıʿât: private memoirs of the Moghul Emperor Humāyūn*. (Çev. C. Stewart). London: Legare Street Press.

Ahmet, M. A., (1949), *Siyasi tarihi ve müesseseleriyle Delhi Türk imparatorluğu*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

Allâmî, E. F., (1907), *Ekbernâme*. (Çev. H. Beveridge). Kalküta: The Asiatic Society.

Allâmî, E. F., (2011), *Âyîn-i Ekberî*, (Çev. H. S. Jarret, H. Blochmann). Delhi: Low Price Publication.

Anadol, C., (2006), *Tarihe hükmeden millet: Türkler*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınevi.

Bâbür, Z. M., (1970), *Bâbürnâme*. (Çev. R. R. Arat). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Barthold, V. V., (2020), *Moğol istilası devrine kadar Türkistan*. (Çev. S. S. Moralı, Haz. G. Kara). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bayur, Y. H., (1937), 16'ıncı asırda dini ve sosyal bir inkılap teşebbüsü Ekber Gürkan. *İkinci Türk Tarih Kongresi* içinde (133-182. ss.). İstanbul: Devlet Basımevi.

Bayur, Y. H., (1987), *Hindistan tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bedâûnî, A., (1990), *Münteḫabü't-Tevârîḫ*. (Nşr. G. S. A. Ranking). New Delhi: Atlantic Publishers.

Bedi, P. S., (1985), *The Mughal nobility under Akbar*. Jalandhar: ABS Publications.

Belâzurî, Y., (2013), *Fütûhu'l-Büldân*. (Çev. M. Fayda). İstanbul: Siyer Yayınları.

Bernier, F., (1916), *Travels ın the Mogul Empire 1656-1668*. London: Oxford University Press.

Bhavan, B. V., (1960), *The Delhi Sultanate*. (Ed. R. C. Majumdar). Bombay: Printed in India.

Bıyıktay, Ö. H., (2021), *Timurlular zamanında Hindistan Türk imparatorluğu*. Ankara: Panama Yayınları.

Bilgrami, R. M., (1984), *Religious and quasi-religious departments of the Mughal Period (1556-1707)*. Aligarh: Munshiram Manoharal.

Cihangir, (2013), *Tarih-i Selim Şah*. (Çev. N. Kadim, Haz. F. Unan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Cûzcânî, M. S., (2020), *Ṭabaḳāt-ı Nâsırî*, (Çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çağlayan, H. H., (2005), *Ekber Şah döneminde Hindistan (1542-1605)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Das, K., (1979), *Raja Todar Mal*. Kalküta: Saraswat Press.

Duğlat, M. H. (2019), *Tarih-i Reşidî*. (Çev. O. Karatay). İstanbul: Selenge Yayınevi.

Farooqi, N. R., (1994), Delhi Sultanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, 130-132. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Farooqi, N. R., (2023), *Bâbürlü-Osmanlı ilişkileri*. (Çev. M. A. Erdoğru). İstanbul: Selenge Yayınevi.

Fisher, M. H., (2020), *Bâbürlüler: Hindistan'da bir Türk imparatorluğu*. (Çev. M. F. Çalışır). İstanbul: Kronik Yayıncılık.

Göksu, E., (2009), Türkiye Se8lçuklularında Iktâ. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergis*i, (26), 137-154.

Grenard, F., (2022), *Bâbür*. (Çev. F. Anlayışlı). Ankara: Dorlion Yayınları.

Gülbeden, *Hümâyunnâme*. (Çev. A. Yelgar, Haz. E. Manyas). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Habib, İ., (1963), *The agrarian system of Mughal India (1556-1707)*. New Yor: Asia Publishing House.

Han, İnayetullah Han (1908). *Ruk'at-ı Alemgiri or letter of Aurungzebe*. (Çev. J. H. Bılımorıa). Bombay: Cherag Prıntıng Press.

Hardy, P., (1972), The Muslims of British India. Cambridge: Cambridge University Press.

Irvine, W., (1903), *The army of the Indian Moghuls: its organization and administration*. London: Luzac.

Jackson, P., (1999), *The Delhi Sultanate a political and military history*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jahangir, (1909), *The tūzuk-i Jahāngīrī or memoirs of Jahāngīr*. (Çev. A. Rogers, Ed. H. Beveridge). London: Royal Asiatic Society.

Kanar, M., (2016), *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.

Karadağ H. ve Karadağ ve Şit, M., (2016), Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyetinin iktisadi sistemler açısından değerlendirilmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*(4), 45-65.

Kausar, A., (1968), *A new history of Indo- Pakistan since 1526*. Dacca: Aziz Publishers.

Khan, I. A., (2019), Akbar's religious policy in the early phase of his reign: a complex story. *Studies in People's History*, *6*(1), 2019, 70-77.

Konukçu, E., (1991), Kutbüddin Aybeg. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, 231-232. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Konukçu, E., (1994), Ekber Şah. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 10, 542-544. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kortel, S. H., (2006), *Delhi Türk Sultanlığı'nda teşkilat (1206-1414)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kulke, H. ve Rothermund, D., (2001), *Hindistan tarihi*, (Çev. M. Günay). Ankara: İmge Kitabevi.

Majumdar, R. C., Raychaudhuri, H. C. Ve Datta, K. (1973), An *advanced history of India*. Delhi: Macmilan İndia.

Meral, V., (2023), Bâbür İmparatorluğu'nda padişah unvanları ve "Gazi" padişahlar. *Mavi Atlas*, *11*(1), 54-62.

Meral, V., (2023), Bâbürlü padişahı Âlemgîr Evrengzîb ve döneminde devlet politikası (1618-1707). *Türk Dünyası Akademik Bakış Dergisi*, *3*(5), 64-84.

Merçil, E., (2021), *Müslüman Türk devletleri tarihi*. İstanbul: Bülge Kültür-Sanat Yayınevi. Findley, V. C. (2012). *Dünya tarihinde Türkler*. (Çev. A. Anadol). İstanbul: Timaş Yayınları. Konukçu, E. (1991). Bâbürlüler. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 4,400-404. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Moreland, W. H., (1920), *India at the death of Akbar: an economic study*. London: Macmillan and Co.

Mutçalı, S., (1995), *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Özcan, A., (1993), Câgîr. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, 11-12. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A., (2009), Sûrîler. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 37, 541-542. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A., (2010), Şîr Şah. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 39, 179. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A., (2020), Osmanlılarla Bâbürlüler arasındaki ilişkilere dair. H. H. Şahin (Ed.), *Hindistan ve Türk Tarihi-Kültürü Araştırmaları* içinde (142-150. ss.). İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.

Öztuna, Y., (2005), *Devletler ve hanedanlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Pelsaert, F., (2022), *Cihangir'in Hindistan'ı*. (Çev. E. Ömür). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Prasad, I, (1931), *Short hıstory of Muslım rule in India*. Allahabad: The Indıan Press.

Prasad, I., (1955), *The life and times of Humāyūn*. Kalküta: Orient Longmans.

Ray, S., (1948), *Humāyūn in Persia*. Kalküta: Royal Asiatic Society.

Reis, S. A., (1999), *Mir'ât-ı Memâlik*. İstanbul: Tür Dil Kurumu Yayınları.

Richards, J. F., (2021), *Bâbür Türk imparatorluğu: tarih, kültür, teşkilat*. (Çev. Y. Tekin). İstanbul: Selenge Yayınları.

Rothermund, D., (2021), *Hindistan tarihi: Orta Çağ'dan günümüze*. (Çev. N. Demir). İstanbul: Runik Kitap.

Roux, J. P., (2008), *Büyük Moğolların tarihi: Bâbür*. (Çev. L. A. Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Roux, J. P., (2013), *Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Solmaz, S. B., (2022), Osmanlı'da tımar sistemi ve bu sistemin bozulmasının sebepleri. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (1), 1-20.

Sood, G. D. S., (2020), Knowledge of the art of governance: the Mughal and Ottoman empires in the early seventeenth century. *Journal of the Royal Asiatic Society*, *30*(2), 253-282.

Stein, B., (2015), *Hindistan tarihi*. (Çev. M. Günay). İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Şahin, H., (2013), Osmanlı tımar sisteminin menşei meselesi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(12), 58-74.

Şahin, H. H., (2015), Ekber Şah'ın sosyo-kültürel ve dinî reformlarının toplumsal hayata etkisi. *Tarih Okulu Dergisi*, *8*(22), 113-133.

Şahin, H. H., (2019), Orta Çağ Hindistan'ında yönetim: Bayram Han'ın Ekber Şah'a etkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *18(*3), 1194-1204.

Şahin, H. H., (2020), *Hindistan'da Türk rönesansı: Ekber Şah ve Dini İlahi'si*. İstanbul: Selenge Yayınevi.

Timur, E., (2021), *Tüzükat-ı Timur: Timur'un günlüğü*. (Haz. K. Şakirov, A. Aslan). İstanbul: İnsan Yayınları.

Vladimirtsov, B. Y., (1995), *Moğolların içtimai teşkilatı: Moğol göçebe feodalizmi*. (Çev. A. İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Wheeler, J. T., (1975), *India under the Muslim rule*. Delhi: Cosmo Publications.

Wynbrandt, J., (2008), *A brief history of Pakistan*. New York: Checkmark Books.

BÖLÜM 3

SELÇUKLULARDAN OSMANLILARA DOĞU KARADENİZ KIYILARINDA TÜRK İDARİ TEŞKİLATININ GELİŞİMİ

Bekir SARIYILDIZ[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303261

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Orcid: 0000-0003-4229-3457. E-mail: bekir.sariyildiz@giresun.edu.tr

Giriş

Türklerin XI. yüzyılın başlarından itibaren batıya hareket etmeleri ve akabinde İran ve Azerbaycan topraklarını aşmalarıyla, 1018 yılından itibaren Anadolu'nun fethi başlamıştır. Selçukluların 1040'lı yıllarda Anadolu'nun doğusunu kapsayan seferleri, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'nda kazanılan üstünlükle artık Anadolu'nun batısına kadar ulaşmıştır. Anadolu geneline yayılan Türk fütuhatıyla beraber kalabalık Türk kitleleri Anadolu'nun her tarafına giderek buralara yerleşmeye başlamıştır.

Anadolu'nun hemen her bölgesinde ciddi nüfus yoğunluğuna ulaşan Türkler, bulundukları bölgede tabi oldukları bey etrafında pek çok yeni siyasi teşekküller kurmuştur. Bu beylerden biri olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah, etrafındaki diğer beylerden daha öne çıkarak Türkiye Selçukluları sancağı altında Bizans İmparatorluğu ile ciddi bir var olma savaşına girmiştir. Nihayet Süleyman Şah'ın sağladığı üstünlükle 1081 yılında Bizans'ın Türkiye Selçuklularını resmi olarak tanımak zorunda kaldığı Dragos (Drakon) Çayı Anlaşması'yla Anadolu'daki Türk varlığı da hukuki bir zemine oturtulmuştur (Anna Komnena, 2021: 26; Attailates, 2008: 87; Psellos, 2014: 198; Yinanç, 2018: 31-33, 86-90; Charanis, 1969: 201; Tellioğlu, 2020: 40-106; Ayönü, 2021: 75).

Malazgirt zaferi ile Anadolu içlerine yönelen Türklerin kısa sürede Trabzon dâhil Doğu Karadeniz sahillerini ele geçirmesi, esasen Selçukluların Doğu Karadeniz kıyılarına ilk teması değildir. Bu olaydan çok önce İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu komutanları Çoruh havalisini aşarak Doğu Karadeniz'e ve Trabzon'a kadar olan topraklara gelmiştir. Ancak keşif amaçlı yapılan bu akınlarda bölgeye yönelik bir nüfus göçünde bahsedilmemektedir. Göç ve yerleşme amaçlı düzenlenen ilk akınlar Malazgirt sonrasında görülmektedir. Göç ile gelen feodal bağlarla bağlı kalabalık Türk kitlelerinin nizamlı bir bütün içinde tüm ihtiyaçlarının karşılayarak yaşaması için yerleşim yerlerinin tesisi yani Türk idari teşkilatlanmasına da bu dönemden itibaren rastlanmaktadır (Anna Komnena, 2021: 26; İbnü'l Esir, 2013: 195-196; Mateos, 2000: 85-87; Attaleiates, 2008: 55; Fallmerayer, 2012: 18; Turan, 2016: 5; Yinanç, 2008: 41-42).

Doğu Karadeniz'deki Türk yerleşiminin temellerini ve gelişimini Anadolu'daki Türk yerleşimlerinden ayrı tutmakta fayda vardır. Anadolu'nun büyük kısmının Bizans idaresi altında olduğu Malazgirt öncesi dönemde, Doğu Karadeniz kıyılarının idaresinin Bizans merkezine bağlılığının tutarlı bir zeminde olmadığı gibi bölge çoğu zaman İstanbul'a karşı isyan halindedir. Nitekim Malazgirt sonrasında Anadolu'daki Bizans otoritesi yıkılmış, Doğu Karadeniz'de benzer bir durum görülmekteyse de aslında durum daha farklıdır. Bu durumun pek çok faktörü vardır. Bu faktörlerden en önemlisi Anadolu'daki başat gücün Bizans olduğu ve Anadolu'ya yeni gelen beylerin Bizans ile mücadeleye sevk edildiği gibi batı uç bölgelerinden kazanılacak

başarıların uç beyinin itibarını ve etrafında toplanan kuvvetini arttıcağı bilindiğinden ilk dönem fetih ve yerleşmelerinin daha çok Bizans sınırlarında olduğu görülmektedir. Böylece Anadolu'nun batısındaki Türk nüfus yoğunluğu arttığı gibi Doğu Karadeniz gibi ulaşılması zor ve Bizans merkezinden uzak bölgelerde Türk nüfusu seyrek kalmıştır. İkinci önemli unsur ise Türklerin yaşam tarzları ve geçim kaynaklarıdır. Türkler geçimlerini hayvancılık ile sağladığından konargöçer hayat şeklini sürdürmektedir. Büyük hayvan sürülerinin beslenmesi ve bakımı için geniş otlaklara ihtiyaç vardır. Bu sebeple Doğu Karadeniz kıyılarını ele geçiren Türkler, hayatlarını devam ettirmek için ihtiyaç duydukları arazilere yani geniş otlaklara sahip yayla ve platolara çekilmiştir. Diğer bir sebep ise Doğu Karadeniz'deki idari yapı Bizans'a bağlı olmasına rağmen çoğunlukla bağımsız hareket etmektedir. Filhakika Bizans zamanında Khaldia olarak belirtilen ve başkenti Trabzon olan themanın tamamının Türklerin eline geçmiş olmasına rağmen bölgenin idarecileri Gabraslar kısa sürede toparlanarak Türklere karşı harekete geçmiştir. Türklerin yaşamlarını sürdüreceği uygun arazilere çekilmesi akabinde Gabrasların karşı hareketi de başarılı olmuş ve Doğu Karadeniz kıyıları tekrar Gabraslar yönetiminde Bizans idaresine geçmiştir. Bölgede bu gelgitli olaylar silselesinin tekerrürünü Moğol istilasına kadar görmek mümkündür. Moğol istilası, Anadolu'da ortaya çıkardığı pek çok sorun ve sıkıntının beraberinde önemli göç hareketlerine de sebep olmuştur. Doğu Karadeniz'in Türk yurdu haline gelmesinde oldukça önemli bir role sahip bu olay ile Moğolların baskısından kaçan Türk boyları Doğu Karadeniz'in yaylalarına ve derin vadilerine sığınmıştır. Böylece Doğu Karadeniz vadi ve sahilleri Türk yerleşimine açılmıştır (Anna Komnena, 2021: 247; Yinanç, 2018: 134-135; Fallmerayer, 2012: 18, 119-120; Turan, 2016: 665; Sümer, 1999: 159, 322-335; Bryer, 2014: 201-202; Tellioğlu, 2004: 123-126; Güneş, 2021: 276-283).

Doğu Karadeniz, Karadeniz kıyılarına kadar ulaşan dik dağlar ve kıyılardan itibaren yaylalara kadar uzanan dar vadiler ve tüm bu topraklar üzerinde ise yoğun bitki örtüsüne sahip bir coğrafyaya sahiptir. Bölgenin güneyi ile kuzeyi arasında çatı görevi gören Doğu Karadeniz Dağları bulunur ki; bu dağlar tarih boyunca bölge halklarının kendine has özelliklerini korumasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim büyük orduların aşması oldukça zor olan bu dağ zirveleri, aşılsa bile büyük kuvvetlerin ilerleyemeyeceği dar vadi boylarına sahiptir. Bu sebeptendir ki büyük istilalara veya meydan savaşlarına çoğunlukla Doğu Karadeniz kıyılarında rastlanılmamaktadır. Yine zapt edilmesi oldukça zahmetli olan bu bölgenin ele geçirilmesi halinde, bir bütünlük içerisinde yönetilmesi tarih boyunca sıkça rastlanan bir durumdur. Bölgeki yerleşimler genellikle vadi boylarına açılan yol kavşaklarında ve vadilerin kıyılar ile buluştuğu müstahkem mevkilerde kurulan kale çevrelerinde gelişmiştir. Birbirleri ile yakın ilişki içerisinde bulunan bu kent silseleri, kader birliği yapmışcasına çoğu zaman

aynı yönetimin birer üyesidir (Bryer, 2014: 180).

Tarih boyunca devletler ve milletler yerleştikleri topraklarda, coğrafyaya uygun yerleşim planlamalarından, ulaşım, ticaret, sosyal, dini ve her türlü insani hizmetleri karşılayan teşkilatlı yapılanmalara kadar pek çok alanda kendinden önceki teşekküllerden etkilenmişlerdir. Bu etkileşimin bir örneğini Anadolu topraklarını Bizans'tan devralan Selçuklularda da görmek mümkündür. Bu hususta Selçuklular tarafından ele geçirilen ve sonrasında Selçuklulara bağlı Türk beylerinin idaresine sahne olan Doğu Karadeniz kıyılarındaki Türk yerleşimleri ve tesis edilmeye çalışılan idari teşkilatlanmanın, bölgenin son hamisi Osmanlılara miras kalma süreci izah edilmeye çalışılmıştır (Bryer, 2014: 187-190).

1. Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'deki İdari Yapı

Selçukluların Anadolu'ya geldiği dönemde Doğu Karadeniz kıyıları, Bizans İmparatorluğu idaresinde Khaldia theması yönetimi altındadır. (Anna Kommena, 2021: 261; Fallmerayer, 2012: 18; Bryer, 1975: 39; Winfeld, 1962: 165). Khaldia theması ise genel hatlarıyla, thema merkezi Trabzon olmak üzere Giresun, Ordu, Rize, Bayburt ve Gümüşhane illerini kapsayan Anadolu topraklarının kuzeydoğusundaki Karadeniz kıyılarını temsil etmektedir (Ostrogorsky, 2011: 194; Güneş, 2021: 275). Khaldia themasının Bizans'ın Abbâsî saldırılarına karşı Doğu Karadeniz'i savunmak ve imparatorluğun doğu sınırlarındaki tahkimi kuvvetlendirmek için 824 yılında kurulduğu düşünülmektedir. Bizans zamanında Khaldia'nın idari teşkilatı bakıldığında ise thema içerisinde imparatordan sonra en çok yetkiye sahip bir strategos tarafından yönetildiği bilinmektedir (Texier, 2002: 131-133; Honigmann, 1970: 50-52; Ostrogorsky, 2011: 230-231; Fallmerayer, 2012: 14-15; Tellioğlu, 2009: 5; Güneş, 2021: 79-91, 275-276; Baskıcı, 2016: 33).

Türklerin Doğu Karadeniz vadilerine ve sahillerine ulaşmasının yolu 1058 yılında Dinar Bey komutasındaki Türk kuvvetlerinin Şebinkarahisar'ı fethiyle açılmıştır. Şebinkarahisar'ı ele geçiren Türkler, buradan hareketle Kelkit Vadisi'nden Doğu Karadeniz vadilerine açılan güzergâhlara hareket etmiştir. Doğu Karadeniz vadilerine gelen konargöçer Türk toplulukları uygun gördükleri topraklara yerleştiği gibi, Şebinkarahisar'ın 1068 yılından önce tekrar Bizans'ın eline geçmesiyle bölgedeki Türkler kısmen geri çekilmiştir (Abu'l Farac, 2001: 301-302; Ostrogorsky, 2011: 366; Bryer, Winfield, 2020: 277-278; Cahen, 1988: 18-19; Tellioğlu, 2007: 656).

Selçukluların Anadolu'ya geldiği tarihlerde Khaldia theması, Trabzon başkent olmak üzere müstakil bir dukalığa dönüştürülmüştür. (Bryer, 1975: 39) Bizans'ın Malazgirt Savaşı'nda ağır mağlubiyete uğramasıyla Khaldia Dukalığı topraklarının önemli bir kısmı ve başkenti Trabzon, Selçuklular hâkimiyeti altına girmiştir (Anna Komnena, 2021: 261; Bryer, 1975: 117; Finlay, 1851: 361-362; Tellioğlu, 2004: 81). Anadolu'da Türkleri

durdurabilecek önemli bir askeri gücün kalmamasıyla, Türk toplulukları yeniden Doğu Karadeniz vadileri ve kıyılarına gelmiştir. (Anna Komnena, 2021: 20-26, 247; Sümer, 1988: 24; Turan, 2014: 115; Tellioğlu, 2009: 7). Doğu Karadeniz kıyılarının önemli bir kısmını ele geçiren Türkler, konargöçer hayatı sürdürmeleri sebebiyle kıyı yerleşimlerini vergiye bağlayarak, hayatlarını devam ettirebilecekleri otlaklara, meralara, yaylalara ve ormanlı derelere sahip vadi boylarına yerleşmeye başlamıştır. (Fallmerayer, 2012: 146; Tellioğlu, 2012: 46-47) Doğu Karadeniz'in Kelkit Havzasında önemli nüfus yoğunluğuna ulaşan Türkler, bölgede genel kontrolün sağlanmasıyla biat ettikleri beyler liderliğinde teşkilatlanmaya başlamışlardır.

Bu beylerden biri de Mengüceklü Ahmed Gazi'dir. 1080 yılından itibaren Kelkit havalisinde faaliyetlerde bulunan Ahmed Gazi, önemli bir idari teşkilatlanma tesis etmişse de, bu teşkilatlanmanın kapsamı Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşamamıştır (Akropolites, 2008: 25; Khoniates, 2004: 226; Panaretos, 2021: 3; Fallmerayer, 2012: 45-48; Miller, 2022: 21; Turan, 2016: 665; Yinanç, 2018: 79; Tellioğlu, 2007: 656). Bu durumun nedenlerinden biri Selçuklulara karşı Khaldia topraklarında hüküm süren Gabrasların harekete geçerek kaybedilen Khaldia topraklarının önemli bir kısmını geri aldıkları gibi, Bizans'ın ve kendilerinin bölgedeki varlıklarını korumasıdır (Fallmerayer, 2012: 17; Turan, 2016: 162; Bryer, 1970: 168; Tellioğlu, 2009: 7). Khaldia'daki Gabras yönetimi, XII. yüzyılın ortalarından itibaren dukalığın idaresini Komnenoslara bırakmasıyla, Doğu Karadeniz'de Bizans otoritesinden uzak bağımsız hareket eden bir yönetim anlayışı başlamıştır. Nitekim IV. Haçlı seferi sırasında gelişen bazı olaylar ile Komnenoslar 1204 yılında Khaldia Dukalığı topraklarında Trabzon Rum Devleti'ni kurarak, Khaldia Dukalığı topraklarında bağımsız bir siyasi yapı kurmuştur (Panaretos, 2019: 3; Akropolites, 2008: 25; Khoniates, 2004: 226; Akropolites, 2008: 25; Fallmerayer, 2012: 45-48; Miller, 2022: 21; Tellioğlu, 2009: 26-27; Ayönü, 2008: 16).

Trabzon Rum Devleti döneminde Khaldia toprakları, kuruluş yıllarından hemen sonra devletin sınırlarının tamamını oluşturmuştur. Bu dönemde Khaldia'daki idari yapıyla ilgili bilgiler artmaktadır. Komnenoslar, Khaldia'yı yedi ayrı idari yönetime bölmüştür. Trabzon (Trebizond), Akçaabat-Kalemina Dere'de Trikomia, Maçka-Hamsiköy hattında Mazouka Palaiomatzouka, Yomra çevrelerinde Gemora, Sürmene çevrelerinde Sourmaina ve Rize dolaylarında Rhizaion ve Harşit Çayı havalisini kapsayan bölge Philabonites olarak adlandırılmıştır. Anlaşılacağı üzere Doğu Karadeniz kıyıları XIII. yüzyılın başlarında Komnenoslar idaresi altındadır. Ancak kısa süre sonra en batıdaki Harşit Vadisi (Philabonites) idari birimi Türklerin eline geçmiştir.

1223 yılında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad, Trabzon'a yönelik

bir sefere çıkmış, Kelkit Vadisi'ni de kapsayan seferde, Şebinkarahisar ve Bayburt çevreleri ele geçirdiği gibi Harşit Vadisini'de kontrol altına almıştır. Bu sefer, Komnenosların Harşit Vadisi'ni kapsayan idari biriminin elden çıkması için yolunun açıldığı harekat olmalıdır. Çünkü kısa süre sonra bölge Türklerin idaresi altında kaydedilmektedir. Türklerin eline geçen Harşit Vadisi olarak zikredilen bölgeyi kapsayan idari birimin Doğankent-Kürtün havalisi olduğu gibi vadinin Torul çevrelerini kapsayan bölge ise Komnenoslar idaresi altında kalmıştır (Bryer, 2014: 180; Shukurov, 2005: 70; Miller, 2022: 30; Tellioğlu, 2004: 107; Keçiş, 2012: 44-51).

2. Doğu Karadeniz'de İlk Türk İdari Teşkilatlanması

Moğol İstilası ile Anadolu'daki Selçuklu iktidarı ciddi bir darbe almıştır. Aynı şekilde Türkiye Selçuklularının Doğu Karadeniz'deki hâkimiyetleri de zayıfladığı gibi tabi bulunan boy beyleri bağımsız hareket etmeye başlamış ve Moğolların baskı oluşturacağı yerleşimlerden ulaşılması zor coğrafyalara çekilmişlerdir (Anonim Selçuknâme: 2014: 43; Müverrih Vardan, 2017: 100; Sümer, 1969: 29-30). Anadolu'da başlayan asayişsizlik ve karmaşa Selçuklular kadar Moğolları da zor durumda bırakmış ve İlhanlı hükümdarı Anadolu'daki Moğol komutanlarına Türk boylarının kontrol altına alınmasını emri vermiştir. Harekete geçen Moğollar, Sivas ve Kayseri bölgesinde yaşayan Çepni Türkleri üzerinde baskıyı arttırmaya başlamıştır. Bölgedeki Çepnilerin önemli bir kısmı ise Moğol tabiiyetine karşı Karadeniz bölgesine yönelmişlerdir. Çepnilerin bir kısmı Giresun ve Canik dağlarını aşarak Giresun ve Ordu yayla ve vadilerine, diğer kısmı ise Canik ve Küre dağlarını geçerek Sinop ve Samsun havalisine gelmiştir. Nitekim XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu Karadeniz vadi ve yaylalarının Çepni yerleşim yerleri haline geldiği süreç başlamıştır. Bu dönemde Harşit Vadisi'ne gelen ve önemli bir nüfusa ulaşan Çepni Türkleri, bölgedeki uygun buldukları topraklara yerleşmeye başlamıştır (İbn Bîbî, 2007: 174-178; Aknerli Grigor, 2012: 33-36; Sümer, 1969: s. 45; Tellioğlu, 2007: 123-126; Sarıyıldız: 2022a: 88-90). 14. yüzyılın başlarından itibaren Harşit Vadisi'ndeki Çepnilerin, Doğankent havalisinde ilk önemli yerleşim merkezini oluşturmaya başladığı tahmin edilmektedir (Panaretos, 2019: 7-9; Fallmerayer, 2012: 129; Bryer, 2014: 180; Sümer, 1992: 13; Shukurov, 2005: 135). Doğankent havalisine yerleşen Çepniler, zaman zaman Komnenoslar idaresindeki Tirebolu'ya seferler düzenlemeye başlamıştır. Harşit Vadisi'ni kontrol edemedikleri gibi Tirebolu'yu korumakta sıkıntılar çeken Komnenoslar, Tirebolu'yu korumak için vadiyi Çepnilere bırakarak Tirebolu Kalesi çevresine çekilmek zorunda kalmıştır (Panaretos, 2019: 7; Bryer, 1979: 374).

Moğolların Anadolu'da hâkimiyeti ele geçirmesiyle, boyunduruk altından kaçan Türklerin Doğu Karadeniz ve Harşit Vadisi'ne gelmesiyle bölgedeki Türk nüfusu artmaya devam etmiştir. Nitekim 1348 yılından itibaren Harşit Vadisi'ndeki Çepnilerden, Boz Doğan adlı Türk beyi

idaresinde önemli bir güç olarak bahsedilmektedir (Panaretos, 2019: 9-11, 21; Bryer, 2014: 202; Shukurov, 1994: 43). Harşit'teki Çepni beylerini etrafında toplayarak bölgedeki Çepnilere liderlik eden Boz Doğan Bey'in, Doğankent çevrelerinde idari bir teşkilat kurduğu tahmin edilmektedir. Ayrıntılı bilgiler bulunmayan Harşit'teki Çepni idaresinin bölgede önemli bir askeri kuvvet olduğu konusunda şüphe yoktur. Çünkü dönemin kaynaklarında Çepni liderinin adının askeri faaliyetlerde bölgenin önemli beyleriyle birlikte zikredilmesi, Boz Doğan Bey ve ahalisinin yore de önemli bir kuvvet haline geldiğini göstermektedir. Boz Doğan Bey liderliğindeki Çepniler, Doğu Karadeniz ve Trabzon'u harekât sahası olarak gören Türk beylerinin dikkatini çekmiştir. Bu hususta Eretnalı Ahi Ayna Bey, düzenli bir kuvvetle ilk defa Doğu Karadeniz kıyılarına yönelerek, Çepnilerin desteğiyle Trabzon'u tehdit eden bir sefer düzenlemiştir. Ahi Ayna Bey bölgedeki Türk beyleri ve Harşit'teki Çepniler ile bir ittifak kurarak Trabzon'a yeni bir sefer daha tertip etmiştir. Anlaşılacağı üzere Trabzon'a ve Doğu Karadeniz kıyılarına yönelik seferlerde ismi geçen Harşit Çepnileri bölgede teşkilatlı önemli bir kuvvet haline gelmiştir (Panaretos, 2019: 21; Bryer, 2014: 220; Göde, 1994: 248; Sümer, 1992: 14: Tellioğlu, 2009: 76; Yücel, 2018: 250-251; Sarıyıldız, 2021: 88-91).

1365 yılından sonra Şebinkarahisar Emirliği'nde iktidarı ele geçiren Kılıç Arslan da Harşit'teki Çepnilerin varlığından haberdardır (Uzunçarşılı, 2011: 158; Yücel, 2018: 19; Zachariadou, 2007: 232; Öden, 2000: 847-848). Emirliğin başına geçmesinden itibaren Harşit Vadisi'nin Gümüşhane ve Şiran havalisine seferler düzenleyen Kılıç Arslan, Harşit'teki Çepnilerle işbirliği içerisindedir. Kılıç Arslan'ın faaliyet gösterdiği bu bölge Trabzon'a ulaşan kadim askeri ve ticari yolun geçtiği topraklardır. Bu sebeple Trabzon hükümdarı Komnenoslar, Şebinkarahisar Emiri'nin Harşit havalisinden uzaklaştırılması yönünde bir politika izlemeye başlamıştır. Kılıç Arslan'ın bölgede doğrudan fethi ya da emirliğe ait topraklar bulunmadığı gibi buradaki seferlerde Harşit'teki Çepnilerin müttefikliği aşikârdır. Bu nedenle Harşit'teki Çepnilerin ortadan kaldırılmasıyla Trabzon'a ve ikmal yollarına olan tehdit ve saldırıları engellenebileceği düşünülmüştür. 1380 yılının Şubat ayında bizzat Komnenos hükümdarı III. Aleksios'un katıldığı bu seferde Tirebolu Kalesi'nden hareketle, Doğankent havalisindeki Çepni yerleşim yerine ani bir baskın yapılmıştır. Ancak kısa sürede toparlanan Çepniler, Komnenos kuvvetlerini geri çekilmek mecburiyetinde bırakmıştır. III. Aleksios'un Harşit Vadisi'nden çekilmesiyle bölgedeki Türk varlığı askeri yönüyle kabul ettirilmiştir (Panaretos, 2019: 51-53; Fallmerayer, 2012: 185; Miller, 2007: 78; Sümer, 1992: 14).

14. yüzyılın sonlarında Doğankent çevrelerinde Çepnilerin yerleşim kurduğu idari bir merkez varlığını devam ettirmekteyse de kaynaklarda müstakil bir beyliğin adına rastlanılmamaktadır. Bu tarihlerde Doğankent

havalisindeki Çepniler, Şebinkarahisar Emiri Melik Ahmet Bey adlı bir Türk beyi idaresi altındadır. Bilhassa 1381 yılında Şebinkarahisar Emirliği'nin başına geçen Melik Ahmed Bey, Çepnilerle birlikte hareket ederek Doğu Karadeniz'de faaliyetlerde bulunmuş ve Bedreme Kalesi'ni de fethederek Tirebolu'ya kadar olan bölgeyi kontrol altına almıştır. Bu sebeple Melik Ahmed, bölgenin ilk fatihi olarak kabul edilirken, Kürtün'de (Doğankent-Kürtün) tesis edilen idari yapının da bu beye bağlı olduğu belirtilmiştir (Estarabadi, 2014: 228; Göde, 1994: 135; Yücel, 2018: 77; Fallmerayer, 2012: 278; Sümer, 1992: 63; Bostan, 2020: 18-19).

3. Hacıemiroğulları Döneminde Doğu Karadeniz Kıyıları

Moğol istilası ve sonrasında gelişen olayların ardından sığınacak güvenli bölgelere çekilen Çepni boylarından önemli sayıda bir kitle de Sinop çevrelerine gelmiştir. Bölgedeki Çepnilerin varlıkları hakkında ilk bilgiye, Trabzon Rum Devleti'nin Selçuklu idaresi altındaki Sinop'a yaptığı bir saldırı ulaşılmaktadır. Sinop'ta yapılan savaşta Komnenosları geri çekilmeye mecbur eden Çepniler, Orta Karadeniz kıyıları boyunca hareket ederek, Doğu Karadeniz topraklarına girmişlerdir. Çepniler 1297 yılından önce Ordu topraklarını ele geçirmiş ve Komnenosları bölgeden çıkarmışlardır. Yine aynı tarihlerden Çepni beylerinden Kuşdoğan Bey beraberindeki kuvvetiyle Giresun'u ele geçirerek 1301 yılına kadar hâkimiyeti altına almıştır (Panaretos, 2019: 7; Fallmerayer, 2012: 151; Finlay, 1851: 407-408; Turan, 2014: 165; Dilcimen, 1940: s. 25; Bryer, 2014: 217; Keçiş, 2013: 187-188).

1335 yılında Anadolu'daki Moğol yöneticisinin ölmesi üzerine bölgedeki Moğol kontrolü zayıflamış ve özellikle uç bölgedeki Türkler üzerindeki baskı çözülmeye başlamıştır. Aynı tarihlerde Ordu havalisinde bulunan Çepnilerin lideri Bayram Bey tabiiyeti altındaki beylerini teşkilatlı bir hale getirerek Bayramlu/Hacıemiroğulları Beyliği'ni kurmuştur (İbn Bîbî, 2007: 238; Bryer, 2014: 217; Sümer, 1992: 13; Tellioğlu, 2009: 57-61; Keçiş, 2013: 180).

Bayramlu/Hacıemiroğullarının Doğu Karadeniz'deki hâkimiyet alanı Giresun havalisi üzerindedir. Bayramlu/Hacıemiroğulları 1358 yılına kadar Giresun ve Trabzon'a pek çok sefer düzenlemiş ancak 1386 yılına kadar önemli bir başarı elde edememiştir (Panaretos, 2019: 53-55; Fallmerayer, 2012: 184; Zachariadou, 2007: 230). Hacıemiroğlu Süleyman Bey'in iktidarı ele geçirmesiyle, 1396 yılı başlarında Giresun'a sefer düzenleyerek kaleyi muhasara altına almış ve 1397 yılı Mayıs'ında kent fethedilmiştir. Kentin fethedilmesiyle Giresun Kalesi ve çevresinde önemli iskân hareketine girilmişse de bu döneme ait idari teşkilat hakkında bilgi bulunmamaktadır (Esterabadi, 2014: 485; Zachariadou, 2017: 230; Shukurov, 1994: 44). Ancak Claviyo'nun verdiği bilgilere göre Ordu havalisinden Tirebolu'ya kadar olan bölgeyi idare eden ve on bin askere sahip Hacıemiroğulları Beyliği'nin yaklaşık kırk-elli bin civarında bir nüfusla önemli bir idari teşkilata sahip

olduğundan şüphe yoktur. Nitekim verilen asker sayısının bilinmesi bile bölgedeki askeri kuvvetin tespitinin yapıldığı ve böyle bir rakamın zikrolunduğunu göstermektedir. Bu ölçüde bir askeri nüfusun bakımı iaşe ihtiyaçları, sosyal ve ekonomik faaliyetleri gibi pek çok farklı etkeni sürdürmek ciddi bir teşkilatlanmayı gerektirmektedir (Clavijo, 2008: 123).

4. Osmanlıların Doğu Karadeniz Kıyılarındaki İlk İdari Teşkilatlanması

Osmanlıların Doğu Karadeniz kıyılarına yönelik ilk faaliyeti deniz yoluyla 1368 yılında Giresun Adası'na yapılan baskınla başlamıştır. Ciddi bir seferden ziyade devlete bağlı denizciler tarafından yapılan bu saldırı bir seferden ziyade bir taciz hamlesi vaziyetindedir (Panaretos, 2019: 43; Emecen, 1996: 78). Bu saldırıdan sonra uzun yıllar Doğu Karadeniz kıyılarına yönelik Osmanlı akınları durmuştur. Nihayet 1398 yılında I. Bayezid'in Canik üzerine çıktığı ve Hacıemiroğullarını hâkimiyeti altına aldığı seferle, Doğu Karadeniz'in Giresun kıyıları da Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir (Sümer, 1992: 43; Yinanç, 1979: 378; Yücel, 2018: 178; Tellioğlu, 2009: 169; Emecen, 1997: 22). Osmanlıların Doğu Karadeniz kıyılarına yönelik ilk ciddi seferi sırasında bölge, Giresun Tirebolu arasındaki kıyılar Hacıemiroğulları, Tirebolu ve doğusundaki topraklarda Trabzon Rum Devleti, Torul hariç kalan tüm vadi boyları ve yaylalar ise Türk konargöçerlerin idaresi altındadır (Esterabadi, 2014: 506; Sarıyıldız: 2022b: 466-467).

Ankara savaşının etkilerinin ortadan kalkmasıyla, Osmanlıların yeniden Canik bölgesine hâkim olduğu görülmektedir. Nitekim 1418-1419 yıllarında Doğu Karadeniz kıyılarının en batısında bulunan "Karahisar Caniki" olarak adlandırılan idarenin sınırları içerisindeki Piraziz-Bulancak havalisi Alparslan oğlu Hasan tarafından idare edilmektedir. Osmanlıların bölgeye olan baskısının artmasıyla, 1427-1428 yıllarında Bulancak havalisini de kapsayan "Karahisar Caniki" ve Doğu Karadeniz'e uzanan seferle Hacıemiroğulları idaresindeki topraklar Osmanlı idaresi altına girmiştir (Uzunçarşılı: 502; Sümer, 1992: 40; Tellioğlu, 2009: 125; Shukurov, 1994: 45). Doğu Karadeniz'in en batısındaki Hacıemiroğlu topraklarının Osmanlıların eline geçtiği bu seferde Giresun Kalesi ve çevresiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen Hacıemiroğullarını zayıfladığı bu dönemde Giresun'un elden çıkarak Trabzon Rum Devleti idaresine geçtiği düşünülmektedir (Sümer, 1992: 40; Fallmerayer, 2012: 195-196).

Osmanlıların Doğu Karadeniz kıyılarına düzenlediği son sefer 1461 yılında Trabzon üzerine yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in Kelkit havalisini takip ederek kuşattığı kent 15 Ağustos 1461 tarihinde fethedilmiştir. Bu tarih aynı zamanda Doğu Karadeniz kıyılarının tamamını Osmanlıların eline geçişinin yolunu açmış ve diğer kıyı kentleri kısa süre sonra Osmanlı idaresi altına alınmıştır. Osmanlılar, Doğu Karadeniz kıyılarında Trabzon merkezli bir sancak teşkilatı kurarak; buraya sancak beyi, kadı, dizdarlar ve kale

muhafızları atamıştır. Doğu Karadeniz kıyılarını kapsayan Trabzon sancağının kuruluş yıllarında Sivas merkezli Rûm eyaletine bağlı olduğu tahmin edilmektedir (Gökbilgin, 1965: 55; Bostan, 2002: 7-19; İnan, 2003: 73-78).

İlk dönem Osmanlı kayıtlarına göre çatışma yaşanmaksızın Osmanlı idaresine geçen Giresun, Torul ve Görele arasındaki bölge yoğun Çepni nüfusu nedeniyle Çepni vilayeti olarak kaydedilmiştir. Bu durum Giresun-Görele arasındaki kıyılar ve Harşit havalisinin kıyıya yakın vadi yerleşimlerini kapsayan bölgenin büyük kısmının Moğol istilasından sonra teşkilatlı Türk yerleşim yerlerine dönüştürüldüğü ve bilgi bulunmasa bile idari bir yapının tesis edilerek Osmanlılara teslim edildiği anlaşılmaktadır (Turan, 2016: 512; Bryer, 2014: 203; Sümer, 1999: 328-329; Tellioğlu, 2003: 131-141; Emecen, 2017: 43; Bostan, 2020: 19; Sarıyıldız: 2022a: 90-93).

Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz kıyılarını hâkimiyeti altına almasıyla Trabzon merkezli kurulan sancak içerisindeki Trabzon, Of, Rize, Atina, Arhavi, Hemşin, Torul, Giresun ve Kürtün'de mevcut idareler kaza idari birimine dönüştürmüştür. Osmanlıların Doğu Karadeniz kıyılarında oluşturduğu ve kayıt altına aldığı idari birimlerin büyük kısmı daha önce buraları elinde tutan Trabzon Rum Devleti ve dukaların (derebeylere) idaresi altındayken sadece Doğankent havalisini kapsayan Kürtün kazası Türklerden devralınmıştır. 1486 tarihli ilk dönem Osmanlı Mufassal Timar Defteri'nde görülen "ze'âmet-i Kürtün" idari bölgesi Moğol istilasının ardından bölgeye gelen Çepniler döneminde kurulan bir yönetim birimidir (Bostan, 2002: 23-27).

Türklerin konargöçer hayat tarzı ve geçim kaynaklarının hayvancılık olması, Türk yerleşimlerinin ve idari birimlerinin ticaret ve sinai faaliyetlerin merkezi kıyı kentlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu sebeple Doğu Karadeniz kıyılarından Türklere ait yerleşim yerleri daha çok kışlak olarak kullanılan vadi içlerinde bulunmaktadır. Yazlık olarak kullanılan yaylalarda ise geçim kaynağı hayvancılık olan ve büyük sürülere sahip geniş arazilere ihtiyaç duyan Türklerin bir yerleşim yeri etrafında toplanması hayatın doğal akışına aykırı bir durum gibi gözükmektedir. Bu sebeple Doğu Karadeniz kıyılarında Selçuklulardan ve beyliklerden Osmanlılara geçen kaza tipi yerleşim ölçüsünde idari birim sayısı oldukça azdır ve kayıtlarda sadece Kürtün-Doğankent havalisi bulunmaktadır.

Osmanlıların ilk dönem kayıtlarına göre kıyıdaki yerleşim yerleri ve Torul dışındaki vadi içleri ve vadiye bağlanan köyler ile yaylaların büyük kısmı Türklerin yerleşimi altındadır. Kıyılardaki yerleşimlerde ise kent merkezi ve köylere göre Türk nüfusu yoğunluğu değişiklik göstermektedir. Bu hususta ilk kayıtlara göre eski başkent, yeni sancak merkezi Trabzon Kalesi ve etrafında Müslüman Türk mahallelerinin fetihten sonra kurulduğu görülmektedir. Trabzon Kazası'ndaki 2 kale, 2 nefs, 173 köye bakıldığında ise Müslüman nüfusun oldukça az olduğu görülmektedir. Yine 1486 tarihli

kayıtlara göre 1 kale, 1 nefs ve 38 köye sahip Rize, 25 köye sahip Pazar (Atina) ve Artvin kıyılarını oluşturan Arhavi (ilk tahrirde Laz olarak kaydedilmiştir) kazalarındaki Müslüman Türk nüfus oldukça az seviyededir (Emecen, 2010: 41, 71-76; Bostan, 2002: 124, 204-229; Emecen, 2021: 126-128).

1486 tarihli ilk dönem kayıtlarında Giresun Kalesi ve çevresi, 1 kale, 1 nefs ve 28 köye sahip Çepni kazası adıyla kaydedilmiştir. Yaklaşık 2900 civarı bir nüfusa sahip kazanın büyük kısmını Müslüman Türk nüfus oluşturmaktadır. Türkler sadece Giresun Kalesi yerleşkesinde 800 civarı nüfusun 130'unu oluşturmakla azınlığa düşmektedir. Hristiyan nüfus sadece kale yerleşkesinde ikamet etmekte, kaleden çıkıldığında ise oldukça yoğun bir Müslüman Türk rastlanılmaktadır. Yine bu durumun açık örneğini vadi içlerindeki yerleşim birimlerinde görmek mümkündür. Nitekim 1486 tarihli kayıtlara göre 1 kale, 1 nefs ve 45 köyü kapsayan 4200 civarı nüfus sahip Kürtün (Yağlıdere) Kazası'nın yaklaşık 3868'ini Müslüman Türkler oluşturmaktadır (Emecen, 1996: 79; Bostan, 2002: 212-229, 239-250; Tellioğlu, 2009: 210; Fatsa: 2005; Bostan, 2018: 17-22).

Nitekim dönemin kaynakları XV. asır boyunca Çepni Türklerinin Trabzon'un doğusundan itibaren Amasra'ya kadar olan Karadeniz kıyılarında önemli bir nüfusa sahip olduğu ve varlıklarını devam ettirdiğini belirtmesi Osmanlı'nın ilk dönem kayıtlarıyla daha iyi anlaşılmaktadır (Claviyo, 2008: 105-123; Fallmerayer, 2012: 240; Miller, 2022: 87; Bryer, 2014: 203; Sümer, 1992: 15).

Sonuç

1018 yılında itibaren Selçuklular sancağı altında Anadolu'ya gelen Türkler, Malazgirt zaferiyle birlikte Anadolu'nun batı kıyılarına kadar ulaşan fethi başlatmıştır. Anadolu'nun her tarafına giderek yerleşen Türklerin tercih ettikleri yerlerden biri de Doğu Karadeniz kıyılarıdır. Ancak Türklerin konargöçer hayat tarzının gerekliliklerini tam manasıyla karşılamayan bu coğrafya kısa süreliğine terkedilerek hayvancılığa elverişli yayla ve platolara çekilmişlerdir. Nitekim Moğol istilasının Anadolu'da çıkardığı karışıklık ortamında Anadolu'daki Türk kitlelerin Moğol idaresinden uzak bölgelere gitmeye mecbur bırakılmıştır. Bu kargaşa döneminde ulaşılması zor Doğu Karadeniz coğrafyası yeniden önem kazanmaya başlamış ve bölgeye ikinci defa daha yoğun bir nüfusla gelen Türkler konargöçer yaşam şeklini bölgede uygulamaya koyulmuşlar, vadi içleri ile dere yataklarını kışlak, yayla ve platoları yazlık olarak kullanmaya başlamıştır.

Türklerin Doğu Karadeniz tabiatına ayak uydurması ve önemli bir nüfusa ulaşması buradaki Türk topluluklarının teşkilatlanmasının ve kendi müstakil beyliklerini oluşturmasının zeminini hazırlamıştır. Bu hususta ilk olarak Ordu havalisinde kurulan ve kısa sürede Giresun'un batısını ele geçiren

Bayramlu/Hacıemiroğulları, bölgenin fetih ve iskânı için önemli bir süreci başlatmıştır. Yine aynı tarihlerde Harşit havalisinde Boz Doğan Bey liderliğinde ikinci bir Türk beyliğinden söz edilebilir. Her ne kadar kaynaklarda bu beylik hakkında bilgi verilmemekteyse de hem dönem hakkında bilgi veren kaynakların eksikliği hem de sadece kendi ülkelerini ilgilendiren konular hakkında bilgi vermeleri bu beylik hakkında bilgileri karanlıkta bırakmaktadır. Ancak Kelkit havzasındaki beylerin Trabzon'a yapılacak seferlerde Boz Doğan Bey ve vadi içindeki Çepni Türklerini müttefik olarak görmeleri, Boz Doğan Bey ve etrafındaki topluluğun müstakil bir beylik ölçüsünde olduğunu göstermektedir. Boz Doğan Bey idaresindeki Türkler hakkında son derece kısıtlı bilgiler bulunmaktaysa da Tirebolu üzerinde ciddi bir baskı oluşturdukları ve buradaki Hıristiyan ahalinin Tirebolu Kalesi dışında yaşamasını imkânsız hale getirdiği bilinmektedir.

Osmanlıların Trabzon fethi ile tamamen Türk hâkimiyeti altına alınan Doğu Karadeniz kıyılarında önemli sayıda Türk nüfus yaşadığı aşikârdır. Ancak Osmanlılardan önceki teşkilatlanma sürecine bakıldığında, Hacıemiroğullarının kuruluş yıllarından itibaren Bulancak-Piraziz ile 1397 yılından itibaren Giresun Kalesi ve çevresini fethettiği bilinmekle beraber bu beyliğe ait teşkilat yapısına ait bilgiler karanlıkta kalmaktadır. Yine aynı şekilde Harşit havalisinde bulunan Çepnilerde Tirebolu'yu baskı altına alacak kuvvete sahip olsa da bilgi noksanlığından dolayı idari teşkilatları hakkındaki bilgiler eksiktir. Ancak Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle başlayan Türk fetih ve iskânlarıyla birlikte bölgedeki pek çok mahalle, köy ve sonradan yerleşim yerlerine dönüşecek pazar yerlerindeki Müslüman Türk nüfus Osmanlıların idari teşkilatına birer miras olarak kaldığı kaynaklarda ve kayıtlarda açıkça görülmektedir.

Kaynakça

Aknerli G., (2012), Moğol Tarihi. çev. H. D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Anna K., (2021), Alexiad. çev. B. Umar, İstanbul: İnkilap Yayınevi.

Anonim Selçuknâme (2014), trc. H. İ. Gök, F. Coşguner, Ankara: Atıf Yayınları.

Ayönü, Y., (2008), Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hakimiyet Mücadeleleri (1204-1243), Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIII (1), Temmuz, 15-36.

Baskıcı, M.M., (2016), Bizans Döneminde Anadolu. Ankara: Phonenix Yayınevi.

Bostan, H., (2020), Harşit Vadisinin İdarî, Sosyal ve İktisadî Tarihi (XV.-XVII. Yüzyıllar). İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.

Bostan, M. H., (2002), XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat. Ankara: TTK Yayınları.

Bryer, A. M. A., (2014), Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, çev. M. S. Dinçel, M. Keçiş, S. 16, Bahar, 177-232.

Bryer, A., (1975), A Byzantine Family; The Gabras. An Additional Note, Byzantinoslavica, XXXVI, Prag, 38-45.

Bryer, A., (1979), The Estates of the Empire of Trebizond. Evidence for their Resources, Products, Agriculture and Location, Twelfth Spring Symposium of Byzantine Studies/Archeion Pontou 35, Birmingham 1978, Athens, 370-477.

Cahen, C., (1988), Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi. çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK Basımevi.

Dilcimen, K., (1940), Canik Beyleri. Samsun: Ahali Matbaası.

Emecen, M. F., (2010), Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü. Trabzon: Serander Yayınları.

Emecen, F., (2017), Harşit Vadisinin Yerleşim Tarihi Üzerine Notlar, Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür), ed. M. Fatsa ve M. Özmenli, İstanbul: DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

Emecen, F., (1997), Giresun Tarihi'nin Bazı Meseleleri, Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996. İstanbul: Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, 19-24.

Emecen, F., (2021), Şehir ve İdari Yapı: Sancak ve Eyalet Merkezi, Trabzon'da Fetih ve Şehir, ed. Temel Öztürk, Trabzon: Trabzon Büyük Şehir Yayınları, 125-138.

Fallmerayer, J. P., (2012), Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Tarihi. ter. A. C. Eren, C. Yavuz, Ankara: TTK Yayınları.

Fatsa, M., (2005), XV. ve XVI. Yüzyılda Giresun Kırsalının İdarî ve Sosyal Tarihi. Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları.

Gökbilgin, T., (1965), 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm. Vakıflar Dergisi, S. 6, 51-61.

Sümer, F., (1999), Oğuzlar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Finlay, G., (1851), The History of Greece and of the Empire of Trebizond. Londra: William Blackwood and Sons.

Georgios A., (2008), Vekayiname. çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Göde, K., (1994), Eretnalılar. Ankara: TTK Yayınları.

Gregory A.F., (2001), Abu'l Farac Tarihi. C. 2, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: TTK Yayınları.

Güneş, C., (2021), Bizans Anadolusu'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem: Thema Sistemi. Ankara: TTK Yayınları.

Haldon, J., (1993), Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations. Dumbarton Oaks Papers, C. 47, Cambridge: Harvard University Press.

Honigmann, E., (1970), Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı. çev. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İbn B., (2007), Selçuknâme. çev. M. H. Yinanç, İstanbul: Kitapevi Yayınları.

İbnü'l E., (2013), Büyük Selçuklu Devleti Tarihi. çev. Murat Temelli İstanbul: Ark Kitapları.

İnan, K., (2003), Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 14, C. 1, 71-84.

Keçiş, M., (2012), Türkiye Selçukluları'nın 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Bazı Yeni Bilgiler, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Spring/Bahar, S. 28, 40-54.

Keçiş, M., (2013), Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404. Ankara: TTK Yayınları.

Mikhael A., (2008), Tarih. çev. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Miller, W., (2022), Son Trabzon İmparatorluğu. çev. Nurettin Süleymangil, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Müverrih V., (2017), Türk Fetihleri Tarihi. İstanbul: Post Yayınevi.

Niketas K., (2004), Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), haz. Işın Demirkent, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Ostrogorsky, G., (2011), Bizans Devleti Tarihi. çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Basımevi.

Öden, Z. G., (2000), Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan, Belleten. C. 64, S. 241, 847-862.

Ruj G. C., (2008), Timur'un Hayatı, Kadiz'den Semerkand'a Seyahatler. çev. Zeynep Ertan. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Sarıyıldız, B., (2021), Torul Derebeyleri: Kabasitaslar (1355-1479), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi. S. 2, 237-252.

Sarıyıldız, B., (2022a), "XIII.-XIV. Yüzyıllarda Aşağı Harşit Vadisi'nde Türkler, Prof. Dr. Hikmet Öksüz Armağanı. ed. A. Köksal, V. Usta. Trabzon: Serander Yayınları, 83-98.

Sarıyıldız, B., (2022b), "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Trabzon Rum Devleti'nin Batı Sınırları", Karadeniz İncelemeleri Dergisi. S. 16 (32), 459-474.

Shukurov, R., (1994), Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century", Mediterranean Historical Review. S. 9, June, 20-72.

Shukurov, R., (2005), Trebizond and Seljuks (1204-1299), Mêsogeios. S. 25-26, 71-136.

Shukurov, R., (2016), The Byzantine Turks of the Pontos, Leiden: Brill.

Sümer, F., (1992), Çepniler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Sümer, F., (1988), İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı. Ankara: TTK Basımevi.

Sümer, F., (1999), Oğuzlar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Sümer, F., (1969), Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Dergisi. S. 1, 1-147.

Tellioğlu, İ., (2007), Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları. 2/2, 5, 654-664.

Tellioğlu, İ., (2003), Panaretos Kroniği'nin Türklerle İlgili Bölümleri, Türk Dünyası Araştırmaları. S.143, Nisan, 63-68.

Tellioğlu, İ., (2009), Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461). Trabzon: Serander Yayınları.

Tellioğlu, İ., (2004), Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkler. Trabzon: Serander Yayınları.

Texier, C., (2002), Küçük Asya. C. 3, çev. A. Suat, Ankara: Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Turan, O., (2014), Selçuklu Tarihi Araştırmaları. haz. A. Çetin, B. Koç, Ankara: TTK Yayınları.

Turan, O., (2008), Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O., (2016), Selçuklular Zamanında Türkiye. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, O., (2014), Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar. Ankara: TTK Yayınları.

Two Works on Trebizond/Michael Panaretos, Bessarion (2019), trans. Scott Kennedy, Cambridge, Massachussetts: Dumbarton Oaks, Harvard University Press.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162). (2000), nşr. H. D. Andreasyan, Ankara: TTK Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H., I. Mehmed, İA. C. VII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H., (2011), Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara: TTK Yayınları.

Winfeld, D., (1962), A Note on the South-eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century, Anatolian Studies. C. 12, Aralık, 163-172.

Yinanç, M. H., (2018), Türkiye Tarihi Selçuklular Devri. C. I, haz. Refet Yinanç, Ankara: TTK Yayınları.

Yinanç, M. H., (1979), I. Bayezid, İA. C. 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 367-392.

Yücel, Y., (2018), Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar. C. I-II, , Ankara: TTK Yayınları.

Zachariadou, E. A., (2007), Trabzon ve Türkler (1352-1402), OTAM. çev. Murat Keçiş, S. 22, Güz 2007, 221-241.

Ekler

Doğu Karadeniz Dağları (Giresun-Trabzon)

Harşit Vadisi Bedreme Kale Havalisi

Harşit Vadisi Güzergâhında Doğankent-Kürtün Dağları

Harşit Vadisi Doğankent Havalisi

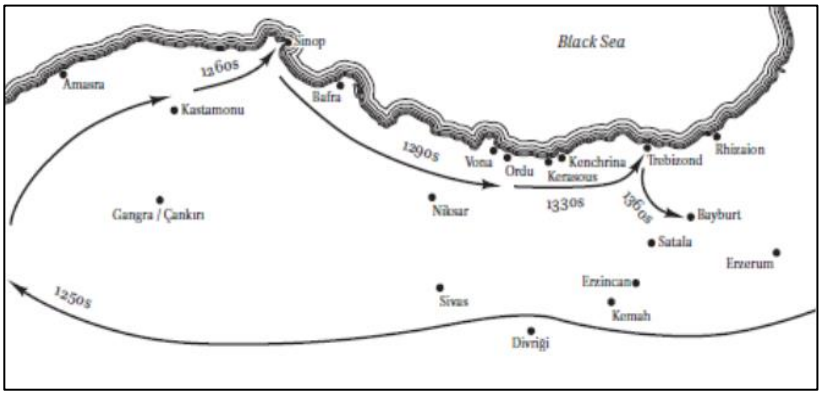

Çepnilerin Moğol İstilası Sonrasından Doğu Karadeniz'e Geliş Güzergâhları (1250-1360)

(Shukurov, 2016: 284)

14. Yüzyılın Sonlarında Doğu Karadeniz Havalisindeki Türk Siyasi Teşekkülleri

(Shukurov, 1994: 70)

BÖLÜM 4

MEHMED ALİ NÜZHET PAŞA'NIN KİRMANŞAH ŞEHBENDERLİĞİ SIRASINDAKİ İRAN ORDUSUNA DAİR RAPORLARI

Emrah AKAR[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303321

[1] Dr. Emrah AKAR, Orcid No: 0000-0001-8656-1113, Mail: emrah.akar@hotmail.com

Giriş

İnsan toplulukları tarih boyunca başka topluluklarla iletişim sağlamak maksadıyla, diplomatik misyona sahip kişi ya da heyetleri görevlendirmişlerdir. Bu kişi ya da heyetler tarihin erken devirlerinden itibaren toplumların birbirleriyle iletişim ve etkileşimlerini sağlamışlardır.

Tarihte uygulanan ilk diplomasi yöntemi ad hoc diplomasisidir. Ad hoc diplomasisi anlayışında temsilciler belirli bir amacı ya da görevi yerine getirmek maksadıyla yurtdışına gönderilirler ve vazifelerini tamamladıktan sonra da geriye dönerlerdi. Geçici diplomasi yöntemi olan ad hoc diplomasisini diğer devletlere göre üstünlüğünün göstergesi sayan Osmanlı Devleti, bu yöntemi Avrupalı Devletlerin birçoğunun çok önceden terk etmesine rağmen XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmiştir (Tuncer, 2010: 13). Avrupalı devletler Osmanlı başkentinde çok eski tarihlerden itibaren daimi elçi ya da maslahatgüzar görevlendirmesine rağmen Osmanlı lüzum gördükçe geçici mahiyette sefir veyahut sefaret heyetleri görevlendirmiştir (Unat, 1968: 14).

Geçici mahiyette vazifelendirilen bir sefirin, daimi olarak çalışan kadar verimli olamaması doğaldır. Osmanlı devleti için komşusu olduğu batı dünyasını tanımak ve ondan sağlıklı haber alabilmek için daimi elçilik yöntemini benimsemesi gerekmiştir (Karal, 2007: 9). Bu devirde ilk ikamet elçiliği Fransa'da kurulması düşünülmüştür. Lakin Fransız İhtilali sebebiyle Paris'e elçi göndermek sakıncalı bulunduğu için ilk ikamet elçiliğinin İngiltere'de kurulması uygun görülmüştür (Kuran, 1999: 55) (Bilim, 2019: 145-146).

XIX. asırla beraber konsolosluklar da büyük bir önem kazanmıştır (Gökbilgin, 1977: 839). Avrupa'ya gönderilen Osmanlı sefirleri ticari açıdan öneme haiz şehirlerde Osmanlı vatandaşlarının hakkını korumak için şehbenderlik açılması gerektiğini fark etmişlerdir (Kılıç, 2009: 236). Bu yüzyıldan itibaren birçok Osmanlı şehrinde çeşitli devletlerin konsoloslarının faaliyette olduğu bilinmektedir. 1802 yılı itibariyle de Osmanlı Devleti çeşitli merkezlere şehbender yollamaya başlamıştır (Savaş, 2002: 179).

Osmanlı'da şehbender konsolos karşılığı olarak yabancı devletlerde ki Osmanlı tebaasının ticari menfaatlerini korumakla vazifeli memurlara verilen unvandır (Pakalın, 1993: 316). Şehbenderlik ihtiyacı, ticari değere sahip şehirlerde Osmanlı vatandaşı olan tüccarların haklarını koruma gereksiniminden ortaya çıkmıştır (Özcan & Temizer, 2015: 186). Çeşitli merkezlere gönderilen bu şehbenderlere verilen talimatlara göre; Osmanlı bandıralı gemilere yardımcı olmaları, Osmanlı tebaasından kişilerle yabancılar arasında çıkacak anlaşmazlıklarda Osmanlıların hak ve menfaatlerini korumaları, tutuklanarak hapsedilmiş Osmanlı tebaasından kişilerin kendilerine teslimini talep etmeleri ve Avrupa ülkeleri ile ilgili elde ettikleri bilgileri merkeze bildirmeleri beklenilmiştir (Aybar, 2009: 41). Şehbenderlerin görev yaptıkları ülkelerdeki ticari ve sanayi alanında ki gelişmeleri ve çalışmaları takip ederek devlete yazılı rapor etmeleri en önemli vazifelerindendir (Nazır, 2010: 13). Zaman içinde uluslararası alanda bilhassa konsolosluk ilişkilerinde ve dünyada gerçekleşen diğer gelişmeler nedeniyle Osmanlı şehbenderliklerinin görevleri artmıştır (Akpınar, 2001: 56). Zamanın şartlarına uygun olarak Osmanlı şehbenderliklerinin ticari görevlerinin yanında idari, adli, siyasi, istihbarati vb. alanlarda da görevleri olmuştur.

1. Kirmanşah Şehbenderliği Ve Mehmed Ali Nüzhet

Beş kıtada da Osmanlı şehbenderleri faaliyet göstermiştir ve şehbenderliklerin çoğunluğu Avrupa'da bulunmuştur (Kılıç, 2018: 102). İran, Osmanlı Devleti'nin şehbenderlik tesis ettiği ilk Müslüman ülkedir (Kılıç, 2018: 105) ve 1848 yılında da Osmanlı Devleti Tebriz Şehbenderini Tahran'a maslahatgüzar olarak atayarak, Tahran Sefaretini kurmuştur (Acar, 2020: 103). Sonraki yıllarda salnamelerde de görüldüğü üzere İran'da ki Osmanlı şehbenderliklerinin sayısı artmıştır.

İran'da Kaçar devriyle Kirmanşah'ın önemi artmış ve Feth Ali Şah oğlu Muhammed Ali Mirza döneminde Osmanlıya karşı sağlam bir kale halini almıştır (Kramers, 1977: 822). Bağdat aracılığıyla ile yapılan İngiltere ticaretinin gelişmesi Kirmanşah'ı XIX yüzyılda ekonomik ve stratejik açılardan ön plana çıkarmıştır (Bazin, 2002: 67).

İran'ın Kirmanşah şehrinde ilk ne zaman bir Osmanlı şehbenderliği kurulduğu ya da ne zaman bir şehbender tayin edildiği konusunda bir

belirsizlik vardır. 1 numaralı şehbenderlik defterinde, 1856'da Kirmanşah'a bir süreden beri Osmanlı Devleti tebaasının işlerini gören Seyid Haşim'in şehbender olarak tayin edilmesinden bahsedilmektedir (BOA, A.{DVNSŞHB.d, No: 1, s. 60-61). Buna rağmen H. 7 Rabiulevvel 1272 (M. 17 Kasım 1855) tarihli bazı belgelerde Kirmanşah'da Bağdatlı Seyyid Haşim Ağa isimli birinin şehbender vekili olarak görev yaptığı görülmektedir. Yine aynı belgelerde şehbender vekilinin iki seneden beri Tahran Sefaretinden üç yüz kuruş maaş aldığı ifadesi bulunmaktadır (BOA, HR. MKT, 127/37-1; HR.MKT, 127/39-1). Bahsi geçen belgelerden anladığımız üzere muvazzaf olarak bir şehbender tayin edilmeden önce Kirmanşah'da bir şehbender vekili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın merkezinde olan Mehmed Ali Nüzhet Paşa'nın doğum tarihi net olarak bilinmemekle beraber aslen Karslıdır. Erkan-ı Harbiye'den 1888 yılında mezun olmuştur. 1893'de Kirmanşah Şehbenderliği görevinde bulunmuştur. 1914'de tuğgeneral rütbesiyle emekli olan Mehmed Ali Nüzhet Paşa, 1915'de vefat etmiştir (İhsanoğlu, Şeşen, Bekar, & Gündüz, 2004: 385). Paşa aynı zamanda kalem erbabından olup, entelektüel bir görüntü sergilemiştir. 6 lisana vakıf olan paşa çeşitli eserler kaleme almıştır (Mehmed Esad, 1310 668). Mehmed Ali Nüzhet Paşa'nın kaleme aldığı yapıtları arasında lügatlar, elifbalar ile telif ve tercüme eserler bulunmaktadır (İhsanoğlu, Şeşen, Bekar, & Gündüz, 2004: 385-389), (Mehmed Ali Nüzhet Paşa (Erkan-ı Harbiye mirlivalarından) ve eserleri hakkında biyografik fiş) (Nüzhet (Erkan-ı Harb zabiti) ve eserleri hakkında biyografik fiş) (Nüzhet (Mehmed Ali Nüzhet Paşa) ve eserleri hakkında biyografik fiş).

Rumi, 4 Eylül 1308 (M. 16 Eylül 1892) tarihli Tahran Sefaretinden Hariciye Nezaretine gelen tahriratta, Kirmanşah Şehbenderi Resul Efendi'nin devlete hizmet etmek için gerekli kabiliyetlere haiz olmakla beraber hakkında birçok şikayet geldiği ve Resul Efendi'nin yaşıyla fiziki halinden ötürü emekliliğini talep ettiğinden bahsedilmektedir (BOA, İ. HR, 340/27-1). Bu tahriratın ardından yapılan bir dizi yazışmanın (BOA, İ. HR, 340/27-2; İ. HR, 340/27-3; İ. HR, 340/27-4; İ. HR, 340/27-5; İ. HR, 340/27-6; BEO, 117/8768-1; BEO, 143/10662-1; BEO, 143/10662-2) sonucunda, Kirmanşah'ın İran sınırının önemli bir noktasında bulunmasından dolayı Erkan-ı Harbiye Zabitlerinden birinin şehbender tayininin gerekliliği üzerine; Kolağası

Mehmed Ali Nüzhet Efendi iki bin kuruş maaş, bin kuruş tahsisat, beş yüz kuruş hane kirası ve üç yüz kuruş katip maaşı tahsisiyle Kirmanşah'a H. 13 Recep 1310 (M. 31 Ocak 1893)'da şehbender tayin edilmiştir (BOA, İ. HR, 340/27-7).

Mehmed Ali Nüzhet Efendi iki yıla yakın sürdürdüğü Kirmanşah Şehbenderi görevinden H. 23 Cemaziyelahir 1312 (M. 22 Aralık 1894) tarihinde azledilmiş, yerine kendisi gibi bir asker olan Erkan-ı Harbiye binbaşılarından Recep Bey tayin edilmiştir (BOA, İ. HR, 346/11-3). Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin kısa bir süre sonra H. 15 Şevval 1312 (M. 11 Nisan 1895)'de İran'a Hoy ve Selmas Şehbenderi olarak gönderildiğini görmekteyiz (BOA, İ. HR, 347/9-2).

Genellikle Tercüme Odası'ndan yetişen memurların vazife yaptığı şehbenderlik görevine Erkan-ı Harbiye zabitanından birinin tayininin istenilmesi oldukça dikkat çekmektedir. Yaptığımız inceleme sonucunda sınıra yakın askeri hareketliliğin ve çatışma ihtimalinin olduğu bilhassa Balkanlar ile İran'daki stratejik bölgelere kurmay subayların şehbender olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Niş, Viranya, Podgoriçe, Yenişehir, Kars, Kirmanşah, Savuçbulak, Hoy, Selmas gibi hududa yakın mahallerde meydana gelen askeri hareket ve tertibattan daha sağlıklı haber alınabilmesi için Erkan-ı Harbiye ümera ve zabitanından kişiler şehbender olarak gönderilmiştir (BOA, BEO, 1811/135819-1).

2. Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin İran Ordusuna Dair Raporları

Yaptığımız arşiv taramaları sonucu Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin Kirmanşah Şehbenderi görevi süresince yazdığı çeşitli raporlara ulaştık. Bu raporların içeriği genellikle Osmanlı Altıncı Ordusuna karşı İran'ın kuvveti, İran genel kuvveti, Kirmanşah hükümetinin askeri kuvveti ile Kirmanşah'a civar eyaletlerin kuvvetleri ve İran ordusunun çeşitli sınıfları üzerine olduğu görülmektedir. Bahsi geçen raporlar genellikle tablo ve cetvel içinde İran ordusunun niceliği ile alakalı bilgiler vermektedir. Bir raporda da, yapılan bir talim üzerine İran ordusunun asker ve zabitanı üzerinde değerlendirmelerde bulunulduğu müşahede edilmektedir.

Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin ulaştığımız ilk askeri raporu H. 8 Muharrem 1311 (M. 22 Temmuz 1893) tarihlidir. Bahsi geçen bu raporda son yapılan tahkikata göre İran genel kuvvetinin, bir fevcin lağv edilmesiyle piyade olarak yetmiş dokuza düştüğü ve yeni bir fevcin teşkil edilip edilmeyeceğinin belli olmadığı belirtilmiştir. Kirmanşah eyaletindeki Kerend, Kelhor ve Goran fevçlerinden her birinin maiyetinde ellişer atlı müfreze dahi olduğu belirtilerek eyalet dahilinde ki süvari kıtaatı küçük bir liste şeklinde verilmiştir.

Tablo 1. Kirmanşah Eyaletindeki Süvari Kıtaatı

Atlı	
50	Lağv edilen Zengine taburunun ibka olunan süvarisidir
100	Sencabi
100	Baclan
200	Kuli Han Ali Ekber Han
100	Ahmedvend

BOA, Y. MTV, 82/89-1

Raporun sonunda da Osmanlı Altıncı Ordusuna karşı Kirmanşah hükümetinin sekiz yüz kuvvetli üç taburla yedi yüz süvariden ibaret bir *"kuvve-i mevhume"* ve *"gayr-i muallem"* birliğe sahip olduğu belirtilmiştir (BOA, Y. MTV, 82/89-1).

Mehmed Ali Nüzhet Efendi R. 13 Ağustos 1309 (M. 25 Ağustos 1893) ve H. Safer 1311 (M. Ağustos/Eylül 1893) tarihlerinde yolladığı tahriratlar ile bir önceki raporunda ki bilgileri takviye etmiştir. R. 13 Ağustos 1309 (M. 25 Ağustos 1893) tarihli tahriratında Mehmed Ali Nüzhet Efendi *"Altıncı Ordu-yu Hümâyûna mukabil Kirmanşah hükümeti dahilinde ki kuvâ-yi askeriyye-i İraniyeyi 3 Temmuz (1)309 tarihli arizamda tafsil eylemiştim ahiren hükümet-i mücâvire kuvâ-yi harbiyyesi hakkında eylediğim tahkikat neticesinde Sınıklı Han hakkındaki bin süvari ile bir fevç piyadenin dahi ordu-yu Hümâyûn-u mezkure karşı bulunduğu ve binâenaleyh kuvâ-yi salifü'l-arz bunlarında ilavesi lazım idüğü ve bu hesaba göre ordu-yu Hümâyûna mukabil olan kuvvetin resmen malum olan miktar-ı dîvânisi yani muvazzafı dört tabur piyade ve bin yedi yüz süvariden ve topçunun kuvveti ise ancak nıfsı koşumlu yirmi yedi topdan ibaret bulunduğu anlaşılmıştır olbabda"* sözleriyle Osmanlı Altıncı Ordusuna karşı İran kuvveti hakkında bilgi vermiştir. Mehmed Ali Nüzhet Efendi H. Safer 1311 (M. Ağustos/Eylül 1893) tarihli tahriratındaki

"Kirmanşah Hükümeti dahilinde ki asker-i İraniyeye dair ariza-i salifede o vakte kadar haber alamamak hasebiyle topçuya dair ma'lûmât verememiş idim. Ahiren bazı vesaite müracaatla aldığım ahbâr-ı mevsûkeye göre Kirmanşah eyaleti dahilinde ki topçu kuvâ-yi harbiyyesinin miktarı nıfsı Kirmanşah şehrinde ki yirmi dört topla Serpil'de ki üç toptan ve Kasr-i Şirin'de ki takrîben altı toptan ve nıfsı Kirmanşah'da yetmiş sekiz koşum bargirinden ibaret bulunduğu ve Kirmanşah (korhanesinde) yani esliha anbarında iki yüz eski ve muhtelif sistemde kırık ve dökük tüfenk mevcud olduğu anlaşılmağla berayı ma'lûmât arz olunur olbabda" ifadeleriyle Kirmanşah dahilinde ki topçu kuvveti hakkında bilgi vermiştir (BOA, Y. MTV, 84/104-2).

Mehmed Ali Nüzhet Efendi H. 5 Cemaziyelevvel 1311 (M. 14 Kasım 1893) tarihli tahriratıyla önceki tahriratlarında verdiği bilgileri takviye etmiştir. Nüzhet Efendi Kirmanşah korhane reisi ile yaptığı mülakat üzerine adı geçen korhanede Avhaçyus sisteminde yedi santimetrelik iki dağ topu ile dokuzluk iki sahra topu, iki bin mermi ile iki bin şarapnel ve ağızdan dolar acem imalatı çeşitli çapta ve kısmen yivli kısmen yivsiz altmış adet tunç top olduğunu belirtilmiştir. H. 12 Cemaziyelevvel 1311 (M. 21 Kasım 1893) tarihli tahriratıyla da Kirmanşah'ın güneydoğusunda ki İsfahan eyaletinin askeri varlığını *"Kirmanşah'ın şark-ı cenubisinde kain İsfahan eyaletinde ki kuvâ-yi askeriyyenin dört taburla beş bin Bahtiyarvend aşairi süvarisinden ibaret bulunduğu oralardan gelen bazı eşhasla eyalet-i mezkureye seyahat etmiş eşhasın ifadatından anlaşılmağla olbabda"* ifadeleriyle bildirmiştir (BOA, Y. MTV, 88/168-2).

H. 15 Recep 1311 (M. 22 Ocak 1894) tarihli Seraskerlik tahriratında Kirmanşah Şehbenderliği tahriratından bahsedilmiştir. Bu tahrirat da İran'ın lağv edilen fevcinin yeniden kurulduğu ve böylece İran'ın genel kuvvetinin seksen fevce ulaştığından bahsedilmektedir (BOA, Y. MTV, 89/80-1).

R. 10 Şubat 1309 (M. 22 Şubat 1894) tarihli Altıncı Ordu Müşiriyetine gönderilen tahriratta da, Altıncı Ordunun görev bölgesinde olan Bağdat ile Musul vilayetlerine komşu olan ve vakti geldiğinde Altıncı Orduya karşı sevkiyata katılabilecek eyaletlerin düzenli ve düzensiz askeri varlığı ile alakalı bir *"cedvel"* tertip edilip takdim kılındığından bahsedilmektedir. Aynı

tahriratta *"ve cedvel-i mezkurun mütalaasından mütefehhim olacağı üzere Altıncı Ordu-yu Hümâyûna mukabil İran'ın yirmi dört tabur piyade bin kadar tüfenkci ve sekiz bin kadar aşair süvarisi ve yalnız Kirmanşah'da kabil-i isti'mal otuz üç topu bulunmakta ise de asakirinin terbiye ve mahâret-i askeriyyesi süvarilerinin intizâmı istihzârât ve tedârikât-ı harbiyyelerinin noksaniyeti dahil-i hesap ederlerse kuvâ-yi mezkurenin dahi gerek tecemmu' gerek sevkiyat-ı iâşe ve idare-i askeriyye nazarından pek berbad halde bulunduğu berayı ma'lûmât arz olunur olbabda emr-u ferman hazret-i men lehü'l-emrindir*" ifadeleriyle değerlendirmelerde bulunmuştur (BOA, Y. MTV, 92/109-2). Bahsi geçen cetvel Tablo 2'de görülmektedir (BOA, Y. MTV, 92/109-3).

Tablo 2. Osmanlı Altıncı Ordusuna Mukabil İran Kuvvetleri

Bölge	Piyade Taburu	Düzensiz Aşiret Süvarisi	Düzensiz Tüfekçi	Top	Açıklamalar
Kirmanşah	4	700	0	33	
Kürdistan ve Gerrus	4	"	0	"	
Şuster Disful ve Belucistan	2	"	800	"	Tüfekçilerin daha fazla olması muhtemeldir
Bender-i Buşeyr	2	"	"	"	
Hemedan	4	"	"	"	
İsfahan	4	5000	"	"	
Luristan Ve Peştekde	4	2000	1000	"	

BOA, Y. MTV, 92/109-3

H. 24 Zilkade 1311 (M. 29 Mayıs 1894) tarihli Seraskerlik tahriratında Kirmanşah Şehbenderi Mehmed Ali Nüzhet Efendi tarafından iki kıta cetvel irsal olunduğu belirtilmektedir (BOA, Y. MTV, 96/69-1). Bahsi geçen cetvellerden biri (Tablo 3) Tablo 2'deki Altıncı Orduya karşı İran kuvvetini gösterir cetvelin tashih ve ikmal edilmiş halidir.

Tablo 3. Osmanlı Altıncı Ordusuna Mukabil İran Kuvvetleri (Tashih ve İkmal Edilmiş)

Bölge	Piyade Taburu	Düzensiz Aşiret Süvarisi	Düzensiz Tüfekçi	Topçu	Korhaneci	Top
Kirmanşah	4	750	0	240	56	33
Kürdistan ve Gerrus	4	Miktarı Meçhul	0	250	36	“
Şuster, Disful ve Belucistan	2	“	1800	“	“	“
Bender-i Buşeyr	2	“	“	“	“	“
Hemedan	4	“	“	145	“	“
İsfahan	4	5000	“	125	38	“
Luristan ve Peştekde	4	2000	1000	“	8	“

BOA, Y. MTV, 96/69-2

Tablo 3’de gösterilen cetvelin altına *“16 Şaban (1)311 tarihli ve beş numrolu ariza ile takdim eylediğim cedvel bu kerre tashih ve ikmal edilerek takdim kılınmış olmağla olbabda”* ifadeleri eklenmiştir (BOA, Y. MTV, 96/69-2). Seraskerlik tahriratında bahsedilen diğer cetvelde de Kirmanşah, Peştekde, Luristan, Kürdistan-Gerrus, İsfahan, Hemedan, Bender-i Buşeyr-Şuşter-Disful, Belucistan, Tahran ve Azerbaycan olmak üzere ayrılan on bölgedeki piyade taburları, süvariler, topçu taburları ve depolardaki silahlar ile mühimmatlar ile ilgili bilgi verilmiştir. Buna göre ismi geçen on bölgede; altmış bir bin sekiz yüz piyade, on iki bin süvari, yedi bin iki yüz doksan yedi topçu olmak üzere toplamda seksen bir bin doksan yedi nefer olduğu bildirilmiştir (BOA, Y. MTV, 96/69-3).

H. 3 Muharrem 1312 (M. 7 Temmuz 1894) tarihli Seraskerlik tahriratında da, İran ordusunun süvari ile gayri muntazam aşiret atlılarına dair bazı bilgileri içeren bir cetvelin Kirmanşah Şehbenderi Mehmed Ali Nüzhet Efendi tarafından hazırlanarak gönderildiğinden bahsedilmiştir (BOA, Y. MTV, 99/19-1). *“İran’ın gayr-i muntazam süvari kıtaatının esamisiyle bazılarının kuvvetini mübeyyen cetveldir”* başlığı bulunan cetvelde İran’ın düzensiz süvari birliklerinin isimleri ile ufak bir kısmının asker sayıları verilmiştir (BOA, Y. MTV, 99/19-2).

Seraskerliğin H. 24 Muharrem 1312 (M. 28 Temmuz 1894) tarihli tahriratında ise Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin İran topçu ve cephanecileri ile alakalı malumat veren bir cetvel hazırlayarak gönderdiği bildirilmiştir (BOA, Y. MTV, 101/24-1). Bahsi geçen cetvelde İran'ın genel topçu kuvvetinin 6487 neferden meydana geldiği belirtilerek, iki fırkaya bölünmüş topçu birliklerinin isimleri ve mevcut sayıları verilmiştir. Cetvelde aynı zamanda topçu zabitlerinin miktarı da (Tablo 4.) gösterilmiştir.

Tablo 4. İran Topçu Subaylarının Rütbe ve Miktarları

Mirliva, Miralay ve Kaymakam	52
Binbaşı	59
Naib-i Acudanbaşı	15
Sağ ve Sol Kolağası	59
Katip	26
Tabib	10
Bozbaşı ve Mülazım	309
Musikacı ve Boru-zen	80
Muhtelif	50

BOA, Y. MTV, 101/24-2

Ayrıca bu tahriratta İran korhanecilerinin (cephane askeri) genel kuvvetinin 1344 kişiden ibaret olduğu da ifade edilerek, korhanecilerin bir kısmının eyaletlerde bulundukları belirtilmiştir (BOA, Y. MTV, 101/24-2).

Tablo 5. İran Eyaletlerindeki Korhaneci Miktarı

Azerbaycan	94
İsfahan	38
Esterabad	20
Bistam	7
Horasan	98
Fars	47
Kirmanşah	64
Burucerd	13
Arabistan	16
Kirmanşah	56
Kürdistan	36
Luristan	8
Kazvin	5
Yezd	11

BOA, Y. MTV, 101/24-2

H. 26 Zilhicce 1311 (M. 30 Haziran 1894) tarihli Seraskerlik tahriratında da Mehmed Ali Nüzhet tarafından tanzim edilip gönderilen, İran'da mevcut bulunan gayri muntazam piyade kıtaatları ile alakalı bir cetvelden bahsedilmektedir (BOA, Y. MTV, 98/76-1) ancak bahsi geçen bu cetvele yaptığımız arşiv taramalarına rağmen ulaşamadık.

Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin buraya kadar bahsettiğimiz raporları genel itibariyle İran ordusundaki askerlerin sınıf ve miktarları üzerinedir. H. 3 Safer 1312 (M. 6 Ağustos 1894) tarihli Seraskerlik tahriratında İranlıların 9 santimetrelik Avusturya yapımı dört kıta kuyruktan dolar tunç topla mücehhez topçu Zengine fevci ile iki yüz elli mevcutlu bir piyade taburunun icra ettiği ateş talimi ve manevralara dair Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin bir tahrirat gönderdiği belirtilmiştir (BOA, Y. MTV, 102/16-1). Tahrirattaki *"maksat evvela topçu nişan ta'lîmi ile piyade muharebe manevrası imiş hedef iki metre murabba' bir perde ile bir çadırdan ibaret idi perdenin vüs'atında bir metre murabba' siyah tersîm edilmişti hedef takriben bin yüz metrede iken nişan bin yedi yüz bin altı yüz bin beş yüz elli bin dört yüz ve nihayet bin üç yüz bin iki yüz elli metrelere alınmış ve dane ile bu yedi endahttan netice hasıl olmayarak beşi sola biri sağa ve biri hedefin arkasına ve hemen karîbine tesadüf eylediğinden ahiren bin yüz elli metreye nişan alınarak iki dane endaht edilmiş ve çadırın yandığı görülmüş ise de istihbarat-ı ahire çadırın amden ihrakını ve adem-i takayyüd eseriyle üç adam öldürüldüğünü meydana koymuştur bu endahtlar esnasında efradın harekatı pek fena ve hatta (çaşni) yani fünye çekmeleri acemice idi…"* sözleriyle topçu talimlerinin pek başarılı geçmediği sadece on beş yaşındaki serheng (binbaşı) Mirza Süleyman'ın kumandası ve harekatının mahirane olduğu bildirilmiştir. Mehmed Ali Nüzhet Efendi, talimdeki acemice hareketlere rağmen talimin ardından İranlılarca hilatlar saçıldığını belirterek daha sonra icra edilen piyade muharebe manevrası üzerine gözlemlerini aktarmıştır. Mehmed Ali Nüzhet Efendi *"ta'lîm meydanında mevcut bulunan iki yüz elli nefer ikiye ayrılarak bir kısmı şehrin şarkında kâin makberede ve diğer kısmı şehrin şark-ı şimalinde Tahran caddesi üzerinde muhaberat (avcı) nizamını almış ve zincirin arkasında yalnız birer kadem ikişer cem'iyyet görülmüştür avcılar iki bin metre mesafeden ateşe başlattırılmış ve nihayet bin metreden hücuma kalkılmıştır. Manevrada yalnız bir takıma topçu verilmiş ve taraf-ı ihrak harekatına dikkati kimse*

hatırına bile getirmemiştir piyade hareket-i umumiyyesi topçudan ziyade pişkince ise de ne efrad ve ne zabitan maharet gösterememiştir olbabda" ifadeleriyle icra edilen talim ve manevraların başarılı geçmediğini ifade etmiştir (BOA, Y. MTV, 102/16-2).

Sonuç

Mehmed Ali Nüzhet Efendi'nin yaklaşık iki yıl süren Kirmanşah Şehbenderliğini incelediğimizde, şehbenderliklerin farklı bir işlevini fark etmiş olduk. Mehmed Ali Nüzhet Efendi döneminde Kirmanşah şehbenderliğinin ulaştığımız belgelerini incelememiz sonucunda söyleyebiliriz ki ağırlıklı bir şekilde askeri misyon yüklendiği görülmüş, adı geçen şehbenderlik Mehmed Ali Nüzhet Efendi döneminde adeta bir sınır ötesi askeri haber alma merkezi gibi çalışmıştır. Bu durum Nüzhet Efendi'nin Kirmanşah'a atanma sürecinde kendini göstermiş, Kirmanşah'ın konumundan dolayı bölgeye Erkan-ı Harbiye zabitanından birinin tayini talep edilmiş ve nihayetinde Mehmed Ali Nüzhet Efendi şehbender olarak gönderilmiştir. Nüzhet Efendi'nin azlinden sonrada yerine kendisi gibi zabitandan biri tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti ile İran arasında başta sınır sorunu olmak üzere bazı sorunların varlığıyla aşiretlerin faaliyetlerinden dolayı sınır bölgelerinde düşük yoğunlukta da olsa devamlı bir askeri tansiyon olması ve İranlıların Osmanlı sınırları içerisindeki Şiiler için kutsal olan mekanlara olan meyilleri gibi durumlar göz önüne alındığı vakit, Osmanlı-İran sınırına yakın bir bölgede olan Kirmanşah'a asker kökenli şehbenderlerin gönderilmesinin nedeni daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti yöneticileri Kirmanşah'a asker kökenli şehbenderler göndererek İran'ın askeri faaliyetlerini takip etmeyi amaçlamışlardır.

Mehmed Ali Nüzhet Efendi doğal olarak sadece İran ordusu ve askeri hakkında değil aynı zamanda Kirmanşah ve civarında meydana gelen olaylarla ilgili de İstanbul'u bilgilendirmiştir. Ancak çalışmamız boyunca gördüğümüz üzere bölgeye gönderilme amacına da uygun biçimde ekseriyetle askeri ağırlıklı bilgilendirmede bulunmuştur. Nüzhet Efendi raporlarında genellikle Osmanlı Altıncı Ordusuna karşı İran kuvveti ve Kirmanşah dahilinde ki İran askeri varlığı hakkında raporlar hazırlamıştır. Bunların dışında İran'ın genel askeri kuvveti ile çeşitli askeri sınıfları üzerine ve

Kirmanşah'a komşu bazı İran eyaletlerinin askeri varlığı üzerine de raporlar hazırlamıştır. Bahsettiğimiz bu raporlar genellikle İran askeri varlığının niceliğiyle alakalı olmakla beraber Nüzhet Efendi satır aralarında değerlendirmelerde yapmıştır. Mehmed Ali Nüzhet Efendi bir raporuyla da, İran ordusu tarafından yapılan bir talim üzerine İran efrad ve zabiti üzerinde kısa değerlendirmelerde bulunmuştur. Mehmed Ali Nüzhet Efendi yaptığı değerlendirmelerde genel olarak İran zabit ve askerlerinin askerlik mesleği açısından yetersiz olduklarını belirtmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1. 1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Şehbenderlik Defterleri

(A.{DVNSŞHB.d)No: 1

Babıâli Evrak Odası Evrakı (BEO)117/8768-1; 143/10662-1; 143/10662-2; 1811/135819-1

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi (HR. MKT)127/37-1; 127/39-1

İrâde Hariciye (İ. HR)340/27-1; 340/27-2; 340/27-3; 340/27-4; 340/27-5; 340/27-6; 340/27-7; 346/11-3; 347/9-2

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y. MTV)82/89-1; 84/104-2; 88/168-2; 89/80-1; 92/109-2; 92/109-3; 96/69-1; 96/69-2; 96/69-3; 98/76-1; 99/19-1; 99/19-2; 101/24-1; 101/24-2; 102/16-1; 102/16-2

2. Diğer Kaynakları

2. 1. İ.B.B. Atatürk Kitaplığı

Mehmed Ali Nüzhet Paşa (Erkan-ı Harbiye mirlivalarından) ve eserleri hakkında biyografik fiş, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Demirbaş No: Bel_Mtf_54034

Nüzhet (Erkan-ı Harb zabiti) ve eserleri hakkında biyografik fiş, İ.B.B.Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Demirbaş No: Bel_Mtf_55131

Nüzhet (Mehmed Ali Nüzhet Paşa) ve eserleri hakkında biyografik fiş, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Demirbaş No:Bel_Mtf_55132

2. 2. Kitap Ve Kitap Bölümleri

Aybar, R., (2009), Tarih Ve Hukuk Açısından Konsolosluk, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bilim, C., (2019), Osmanlı Dış İlişkileri Sefaretnameler Elçilikler-Anlaşmalar, İstanbul: Bilimya.İhsanoğlu, E.; Şeşen, R.; Bekar, M., S.; Gündüz, G., (2004),

(Hazırlayanlar), Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi, İslam Tarih, İstanbul: Sanat Ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Cilt 1,

Karal, E., Z., (2007), Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), V, Ankara: Türk Tarih Kurumu, (8.Baskı),

Kılıç, M., (2018), Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu, Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları Ve Tatbiki, (Editör: Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran), Ankara: Grafiker Yayınları, ss. 95-115.

Mehmed Esad, Mi'rât-ı Mekteb-i Harbiyye, (Artin Asaduryan) Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1310

Nazır, B., (2010), Şehbender Raporlarına Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Ticareti, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

Özcan, U.; Temizer, A., (2015), Karadağ'da Türk Sefirleri VeŞehbenderleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tuncer, H., (2010), Osmanlı Diplomasisi Ve Sefaretnameler, İstanbul:Kaynak Yayınları, (3. Baskı).

Unat, F., R., (1968), Osmanlı Sefirleri Ve Sefaretnameleri, Ankara:Türk Tarih Kurumu.

2. 3. Makale, Bildiri, Tez Ve Sözlükler

Acar, A., (2020), Osmanlı-İran Diplomatik İlişkilerinde Sürekli Diplomasiye Geçiş Ve Tahran Sefareti'nin Kuruluşu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Akpınar, M., (2001), Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Bazin, M., (2002), Kirmanşah, D.İ.A., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 26, , ss. 66-67.

Gökbilgin, M., T., (1977), Konsolos, İ. A., Cilt 6, İstanbul: M.E.B., ss. 836-840.

Kılıç, M., (2009), Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ankara Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.

Kramers, J., H., (1977), Kirmanşah, İ.A., Cilt 6, M.E.B., İstanbul: ss. 821-823.

Kuran, E., (1999), 1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, , ss. 55-59.

Pakalın, M., Z., (1993), Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul: M.E.B. Yayınları (4. Baskı),

Savaş, A., İ., (2002), Konsolos, D.İ.A., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 26, , ss. 178-180.

EKLER

Ek 1. İran Ordusu Hakkında Verilen Malumatın Özeti

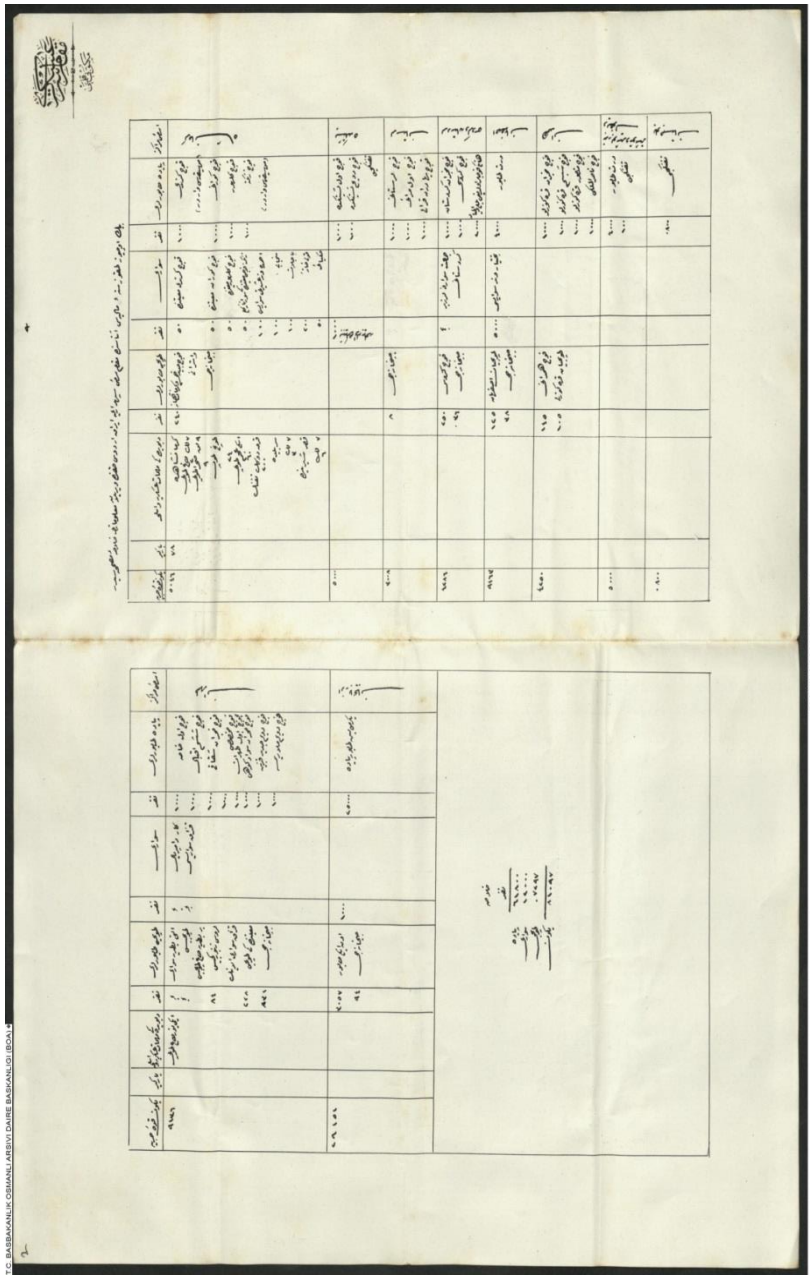
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI [BOA.]
Y.MTV.00096.00069.003

BOA, Y. MTV, 96/69-3

Ek 2. İran Düzensiz Süvari Birliklerinin İsimleri Ve Bazılarının miktarı

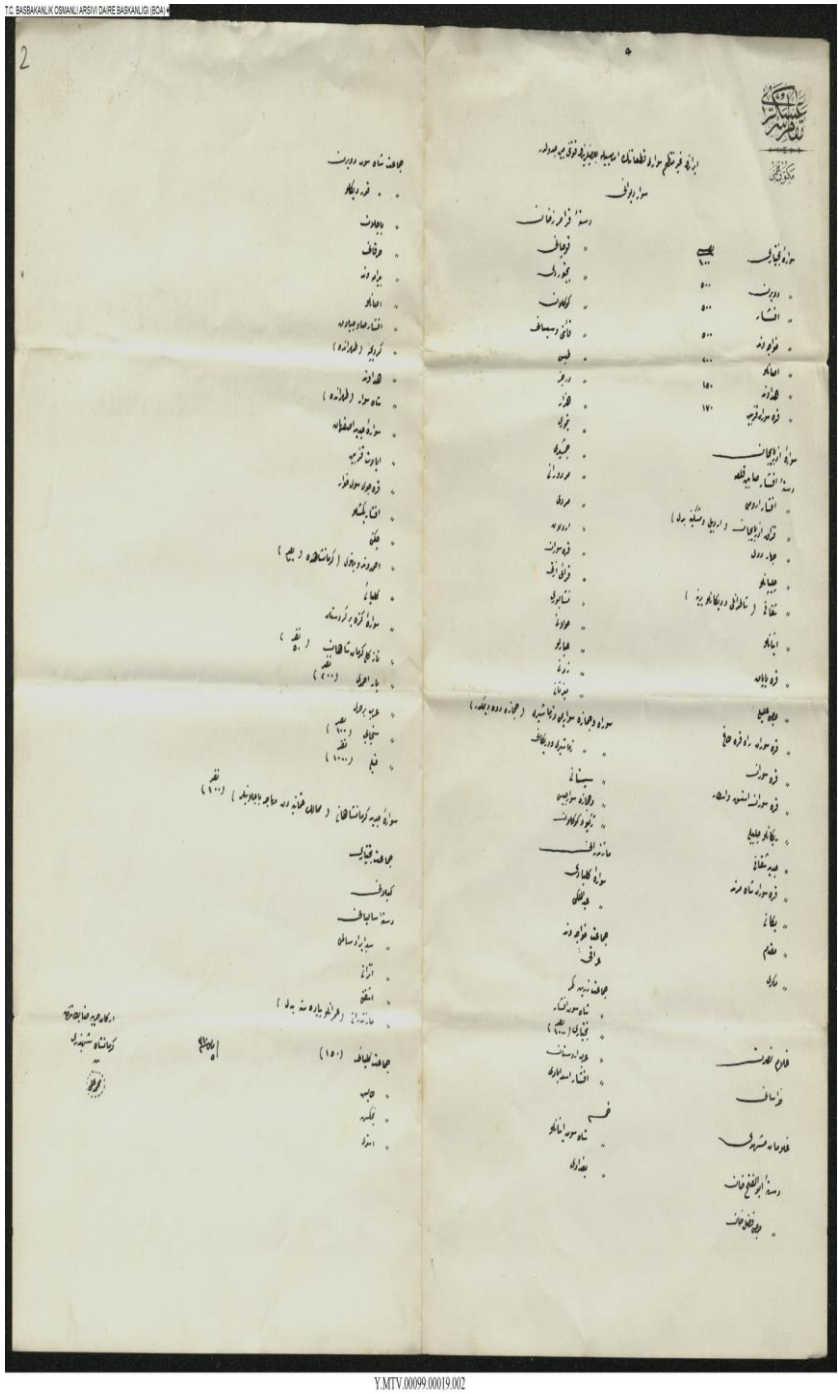

BOA, Y. MTV, 99/19-2

Ek 3. İran Topçu Ve Korhanecilerini Gösteren Cetvel

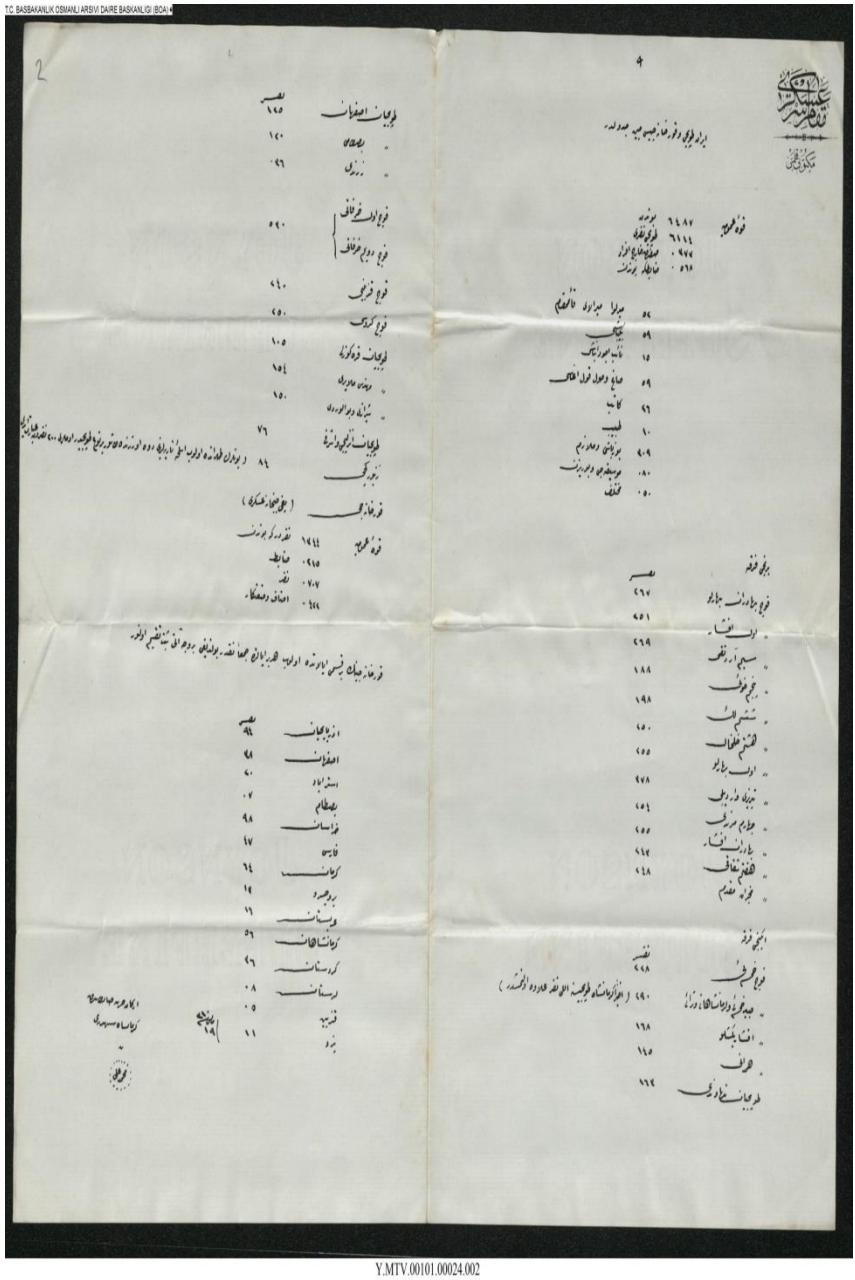

Y.MTV.00101.00024.002

BOA, Y. MTV, 101/24-2

BÖLÜM 5

TÜRK TEŞKİLATLARINDA HALK OYUNLARI İZİ

Gökhan HAMZAÇEBİ[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303350

[1] Öğr. Gör. Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Temel Bilimler Bölümü Sınıf Eğitimi Abd. Gokhan.hamzacebi.giresun.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2380-0759

Giriş

Kültür, maddi ve manevi olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Manevi kültürler sürekli değişiklik göstererek ait olduğu toplumların yazılı olmayan sözel yaşantılarını anlatan dinamik bir yapıya sahiptir. Kültürler bu özellikleriyle canlı birer olgulardır. Toplumun oluşturduğu devlet olgusu içinde toplumla birlikte doğduğu ilk vatanından ayrılsalar bile kültürel etkileşimlerle farklı coğrafyalara yayılarak devamlılığını gösterir. Devlet kurabilmiş aynı coğrafyayı paylaşan tüm toplumlarda benzer kültürel mirasa sahip olmaları bu yüzdendir. Halk biliminin en önemli unsurlarından biri olan halk oyunları, bugüne kadar yaşamış Dünya üzerinde varlık sürmüş tüm toplumların oluşturduğu ve geleneksel sözlü kültürleri içinde içselleştirdikleri dinamik değerleri olan kültürel bir yapıdır. Bu kültürel unsur müziksiz düşünülemez. Oyun müzikleri dans sanatında kimi zaman ortaklaşan eğlenceler de, kimi zaman da değişen ve gelişen sosyo-kültürel ve ekonomik süreçler sonucunda ortak kullanılmıştır. Eski Türk topluluklarının kültürel ve inançsal özellikleriyle devlet geleneğine sahip olduğunun göstergesi, kurdukları devlet yapılarında ve devletin işleyen teşkilatlarında sözlü kültür birikimlerini sıkça kullanmalarıdır. Türklerin bir devlet geleneğine sahip olduğunu Bu durum bize göstermektedir. Nitekim Türklerde devlet fikri tarih sahnesine çıkmış ilk Türk topluluğuna kadar geriye gitmektedir. Siyasi yapılar Türk devletlerinde Asya Hun Devleti ile kurumsallaşmıştır. Ordu teşkilat yapılanmalarında Türkler, manevi kültürel kimliklerini çokça kullanmıştır. Bu çalışmamızda günümüz Türk halk oyunları icralarının birer halk bilgisi olarak tespitinin yan ısıra, Türk teşkilat yapısında ki yaklaşımlarıyla, derlenmesi ve sunulması aşamalarından başlayarak yüzyıllar içerisinden günümüze ulaştığı bu teşkilat yapısındaki izlerini ve temsil ve sunum boyutundaki gelişmeleri görmektir.

İnsanoğlunun fizyolojisinin gereği olan bedensel gücü, bedensel olarak kişinin öğrendikleri hareketlerle kendisini gösterir. İnsanlar önceleri doğayı taklit etmişlerdir. Bu taklitler aslında kişinin başkalarına göstermesi için yaptıkları değil, kendisi için gerçekte olduğu olgudur. Bu bilgi insanlık geliştikçe taklit edilebilir sözel yaklaşımlarla kişiden kişiye aktarılır.

Gerekli olan bu bedensel güç toplumla birlikte, ait olduğu o topluluğun üyesi olarak yaşamak ihtiyacı içerisinde varlık gösterip, ayrıca, daha sonraları modern hayata sahip bir toplumda da işlerlik kazanabilir. Bu kazanılmış bedensel aktiviteler, ait olduğu toplumun ahlaki değerler yapısı başta olmak üzere, geleneksel kültür, tarih, örf ve adetler gibi bilgilerin oluşmasına neden olmaktadır diyebiliriz. Bir ifade ile söyleyecek olursak, kazanılan bu bilgiler asırlar boyunca yaşatılarak kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır. Bu değerler devletleşen toplumlar sayesinde, sözlü aktarımlarla kuvvetlenerek, halk tarafında önemli bir yere sahip devlet teşkilatlarının gelişmesinde de büyük rolü oynarlar. Önceleri dar bir anlama

işaret eden bedensel kavramların, kişiler tarafından üretilen ritüellerin sonucu daha geniş bir anlamı ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmasıyla, bedensel hareketler yerel inanışların temelini oluşturarak zaman içerisinde çeşitli problemler gösterse de dikkat çekici oluşumlardan bir tanesi olan Şamanizm'i oluşturmaktadır. Şamanizm eski Türklerde geniş bir coğrafyada yaşayan kişilerin inanışlarını ifade etse de, dinsel, büyüsel ve tinsel kullanılan birçok kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Şamanizm dinsel ve büyüsel inançlar olarak bilinse de, tıbbî uygulamaları ile şifacılığı da ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Şaman kendi toplumu içinde müzisyen, ozan, dansçı ve şifacı olarak yer aldığı görülmekte olup, ruhlarla iletişim kurmasında en etkili yollardan birinin müzik ve dans olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle, şamanın icrası ile günümüzde icra edilen halk oyunları icralarının arasında ortak yapısal ve işlevsel özellikleri olduğu bilinmektedir. Doğası gereği yeniden üretilme ve nakledilme gibi aşamalardan geçen halk oyunları, halk oyunlarının üretiminin icracısı olan şaman, oyun icrasının ortak yapısal ve işlevsel yönünü günümüze kadar getirmektedir. Türk geleneksel dansları günümüzde oynayış biçimleri ve oynandığı ortamlar bakımından yüklendiği işlevler zaman içinde ritüel özelliklerini kaybederek değişmiş olsa da dans etme geleneği zamanla dinî, törensel niteliklerini kaybederek bugünkü biçimlerini almış ve estetik bir özellik göstererek farklı işlevler yüklenmiştir (Ertural, 2012: 104).

Danslar çeşitli üretim safhasından geçtikten sonra insan vücudunun titizlikle ve beceriyle kullanıldığı yaratıcı bir sürecin neticesi olarak oluşan ayrıca Türk ordu teşkilatı gibi birçok teşkilat yapısında bulunan kültürel yaptırımları da disipline eden folklorik bir biçim olarak tanımlaya biliriz.

Günümüzde farklı işlevlere bürünerek karşımıza çıkan halk oyunları, önceleri insanların gönül dünyasını besleyip anonimlik süreci içinde sevgilerini, sevinçlerini, hüzünlerini ve düşüncelerini belirtme aracı olarak bilinen tarihinden bu yana sergiledikleri yaşam biçimidir (Genç, 2021: 235).

Dünya üzerinde görülen tüm danslarda ve Türk halk oyunlarında ritim ve melodi temel unsurdur. Ritim her müzikte olduğu gibi halk oyunlarında da tartışılmaz en önemli unsurdur. Melodik yapı olmadan dans edilebilir ama ritim olmadan oyun ve oyun figürleri yapmak mümkün değildir. İcracı ne olursa olsun ritmik yapıya ihtiyacı vardır. Dans eden oyuncu için ritmik yapılar ve bunlara bağlı vurgular çok önemlidir ve yapılan dansla örtüşmesi gerekmektedir. Eski ordu teşkilat yapılarında yürüyüş sırasında bir dizi hareketlerle dans edercesine yapılan ritmik hareketler de eylemin türüne göre kültürel oyunlardan esinlenmiştir. Ayrıca bu tür yürüyüş orduyu disipline etmektedir (Türkay, Türkay, 2019: 227).

Türk unsurlarının tarihte ilk göründüğü Orta Asya ve Kuzey Asya sahasında kültür oluşturduğu bilinmektedir. Bu sahalarda yaşamış olan bu Türk toplulukları varlıklarını zamanla hissettirmişler ve yaşadıkları bölgenin sınırlarını koruyan devlet yapılanmalarıyla sürekliliği sağlayan silahlı bir orduya sahip olmuşlardır. Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar bize göstermektedir ki, Türkler savunmayı ve savaşmayı bilen gruplar olarak bozkır coğrafyasında var olduklarıdır. Bu çetin coğrafyalarda, savaşkan Türkler ordu anlayışını ve ordu teşkilat yapısını meydana getirmiş ve zamanla şekillendirmiştir (Akçan, 2021: 713). Türklerde ordu yapılanmaları halktan ayrı düşünülemez. Halkın her bireyi ordunun askeri teşkilatının doğrudan ya da dolaylı birer üyesidir Asur, İskit ve Anadolu'ya kadar gelmiş tüm Türk Topluluklarında kadın savaşçılarının görülmesi bundandır. At binmeyi kılıç kuşanmayı iyi bilen ve gücü kontrol eden bu teşkilat mensupları, müzik, dans, giyim-kuşam gibi kültürel unsurları kullanarak ordu teşkilatlarında askeri yürüyüşlerinde, halkın toplumsal yaşantısını ve kültür ürünlerini sergilemeyi bilmişlerdir.

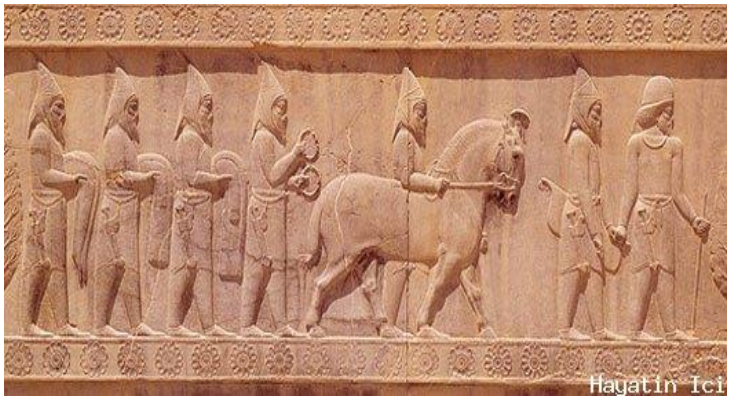

Resim 1: Elinde çember ile ritmik yürüyüşü.

Resim 2: Behistun Yazıtı –İran İskitler. Sıra yürüyüş.

Ordu teşkilatlanmasını iyi bilen Türkler, bilinen tarihinin hiçbir döneminde devletsiz kalmamış ve birçok devletlere de ordu teşkilatlanması konusunda örnek olmuşlardır. Ayrıca giyim-kuşam görkemliliği ile at ve kılıç kullanma ustalığının yanı sıra motivasyonu artırıcı ve düşmana korku veren geleneksel ritmik yapılarını da bu teşkilat içerisinde kullanmışlardır.

Ordu teşkilatında hâkimiyet sembolü olan "tuğ"ların yanı başında davul ve boru ile çalınan nevbet, askeri teşkilat müziğinin temelini oluşturmuştur. Sefere giden Türk ordusunun askerî müzik eşliğinde ilerlemesi ve savaşması bir Türk kültürü geleneğidir. Türklerde kültürel yapının müzik ve dans birlikteliği, başta eski Türk devletleri olmakla birlikte Selçuklu döneminde ve de 19. yüzyılda mehter adını alarak Osmanlı Devletinde devam etmiştir (Zeren, 2021: 61).

Şamanlıkta Oyun ve Müzik

Türk Dünyası tarafından Kam diye adlandırılan Şamanlar, geleneksel anlamda şifacılar olarak bilinir. Kam törenlerinde dua edilerek hastalığa deva bulunulur. Dua sırasında görsel olarak Şamanda şekil ve resimlerin olduğu, uzun kurdele benzeri çaputlarla birlikte, sağ ve sol kollarında ses çıkartan çıngıraklar bulunan renkli giyişiler giyerler. Bu giyişiler Şamana özeldir. Elbisenin üzerinde kuş figürleri varsa mutlaka Şaman kuşlar aracılığı ile başka boyuta geçebileceğinin örneğini sunar. Aslında bu giyesilerin görüntüsüyle hastanın karşısında kuvvetli ve kudretli görünmesi sağlayarak hasta üzerinde bulunan kötü ruhları kovmaktır. Şamanlar zaman içinde kurban ve cenaze törenlerine katılmakta ve hastaları tedavi etmesiyle bilinir. Aslında tüm bu törenlerin Şaman olmadan da yürüdüğü bilinmektedir. Yani Şamanlar yerel halk içinde olmazsa olmaz bir din adamı değil, daha çok olmazsa olmaz bir ruh uzmanıdır denilmekte (Akın, 2010: 5).

Şamanlar başa taktıkları başlık çeşitleriyle dikkat çekerler. Bu başlıklar iki türlü olup, tören sırasında tören elbisesi ve gündelik yaşantıda kullanılan tipi ile dikkat çekmektedir. Başlıkların ana özellikleri hayvan kafası seklinde ya da kuş tüyleriyle bezelidir. Şaman kültürünün önemli özelliklerinden biri de kendi mitleri içinde dansla, müzik ve müzik aletlerine bağlı uygulamalarıdır. Şaman, dans ve dans hareketleriyle ses ve müzik yardımıyla ruhlara seslenir. Dans ve dans figürlerinin yanı sıra müziğin etkili olduğu bu ritüelde ritmin gücünü sergileyen davul ön planda olmuştur (Bozdemir, Özçelik, 2019: 103).

Resim 3: Şaman Kıyafeti

Resim 4: Şaman Başlığı

Yaşadığı toplum içinde itibar gören Şamanlar, "Kam" müzik adamı, ozan ve oyuncu-dansçı olarak bilinmesi ve bu özelliklerinin oluşumunun yanında içsel dünyasında ruhlarla iletişim kurmasında önemli rol oynayan müzik ve dans olgusunun etkili olduğu bilinmektedir. Yapılan tüm araştırmalarda bilim insanlarınca halk oyunları figüratif yaratımlarının ve halk oyunu sunumlarının kökeninde inançsal ve büyüsel unsurları taşıması

sebebiyle kam törenlerinde kullanılan ve töreni yürüten şamanın kendisine ait icralara dayandığı görüşü günümüzde de savunmaktadır.

Bilinen ilk tarihten itibaren coğrafik ve doğal nedenlerle kişinin önceleri kendisini koruma amaçlı yaptığı ritmik ve figüratif ögeler, yıllar içinde üretilme ve nakledilme gibi aşamalardan geçerek şamanların törenlerde kullanımına geçmiştir. Ayrıca halk oyunları figürleri ve ritmik yapıları şamanlara kadar gelmiş, yıllar içinde üretilme ve nakledilme aşamalardan geçerek günümüzde geldiği gibi, günümüz de geleneksel dans kültürünü oluşturmuşlardır. Bu dans kültür, halk bilgisi ürünlerinin yaratıldıkları ve yeniden yaratılıp nakledildikleri geniş coğrafyalarca ulamaktadır. (Ekici, 2004: 120). Dansların özünde yaratıcılık vardır. Bundan dolayıdır ki dans; zaman ve mekân ilişkisi içerisinde fizyolojik hareketleri insan vücudun da ustalıkla kullanarak zamanla yaratıcı bir sürecin sonucu olarak oluşan kültürel bir form olarak tanımlanmaktadır**.**

Resim 5: Dans eden kadınlar

Tarihsel süreç içerisinde ilk Türk topluluğundan günümüze Orta Asya'dan biriktirerek getirdiğimiz folklorun önemli unsurlarından olan halk oyunları, günümüzde sunum ve icra ediliş yönleriyle bulundukları ortamlar bakımından yüklendiği işlevler zaman içinde kökenindeki ritmik ve figüratif özelliklerini kaybederek kültürleşme yaşayarak değişmiştir. Bugün sunulan ve Anadolu'daki tüm yöre topluluklarının dans etme geleneği zamanla inançsal ve dinî, merasim niteliklerini büyük ölçüde kaybederek bugünkü görünümlerini almış ayrıca duygusal yetkinlik (estetik) özellik göstererek farklı işlevler yüklenmiştir (Güzeloğulları, Ertural, 2007: 1070).

Türklerin kültür dünyasını oluşturan oyun kültürlerinden Türk halk oyunlarının biçimsel kaynağı Şamanlık dönemi uygulamaları teşkil etmektedir. Türklerin ilk döneminde, Şaman gelenek uygulamalarının etkin olduğu Türk topluluklarında Tanrı katına ulaşabilmek için danslarında ve kıyafetlerinde kullandıkları kuş figürleriyle göklere yükselmek isteyen şamanlar, bu avcı kuşlara benzemeye çalışırlardı. Bundan dolayıdır ki, şamanların törenlerdeki sergiledikleri oyunlar genellikle hayvanı taklit eden figürlerden meydana gelmekteydi. Şamanın bu tür taklitli oyunları sergilemesinin en önemli hedefi ise taklidi yapılan avcı kuşların üstün yeteneklerini elde ederek gökyüzüne Tanrıya yükselmekti. Şaman elindeki davulla çıkardığı ritmik seslerle dans aracılığıyla taklidini yaptığı kuşlarla birleşmeye hemhal olmaya çalışır (Güven, 2014: 286). Doğada ağaç, kuş ve tabiat olayları, üretime dayalı tarımsal ve hayvansal ürünler Türkler için kutsiyet arz ederdi. Şamanlar kam törenlerinde bu kutsiyetlerin doğal gücüne sarılır ve gücü kullanarak bir dizi hareketlerle hastalara şifa vermesi için kullanırlardı. İnsanüstü güçlerle irtibata geçerek, hastalara ruhsal dinginlik vermekteydiler.

Eski Türk Topluluklarının Teşkilat Yasındaki Dans Kültürü Etkisi

Eski Türkler önceleri, zamanla tapınma ve büyünün yanı sıra, savaş, eğlence ve dinlence, gibi uygulamalarda danstan ve müzikten yararlanmayı öğrenmişlerdir. Tüm öğrenme süreci neticesinde belirli birikimler oluşturmuş ve bu uygulamalarla kişi, halk ve devlet yaşamının gelişmesiyle askeri ve toplum amaçlı dans ve müzikler de oluşup belirginleşmeye başladı. (Uçan, 2000: 18).

Türk topluluklarının ritim yapılarını şekillendirdikleri müzik aleti olan davul, en eski vurmalı çalgılarından biridir. Şaman törenlerinde görülen davul, zamanla Türk halk müziği geleneği içinde, halk oyunlarında ve Ordu teşkilat yapısında haklı bir yere sahip olmuştur. Oyun geleneğinin tamamlayıcısı olan davul, bugün bile yerini sağlamlaştırarak korumaktadır. Sümerler, Hititliler ve Asurluların yanı sıra, yapılan kazılarda eski Mısırlıların, Uzakdoğuluların davulu kullandıkları bilinmektedir. Eğlence ve oyun gibi seyirlik alanlarda, törenlerde görülen davul, M.Ö. 1900-1200'li yıllarına ait Sümer ve Hitit rölyeflerinde ve M.Ö. 900 – 700 yıllara ait Asurlu Davulcu Kadın rölyeflerinde resmedilmiş olarak görülmektedir. (Uzunkaya, 2010: 3).

Resim 6 : Sümer ve Hitit

Resim 7**:** Asurlu Davulcu Kadın

Oyun kelimesi birçok anlamı olsa da dans etmek anlamında da kullanılır. Oyunun nedeni, amacı ve kişinin neden oynama ihtiyacı duyduğu folklorun olduğu kadar birçok bilim dalının araştırma konusu olmuştur. Serbest ve özgün bir eylem olarak nitelenen oyunlar tesadüf değildir. Oyunda, kişinin yeteneği geliştirme ya da pasif enerjiyi harekete geçirme gibi istekler vardır. Tarihsel süreç içerisinde oyunlara bakıldığında bakıldığın da inanç değerlerinden sosyal gereksinim olan eğlence değerlerine doğru yönelen bir görünüm vardır denilmektedir.

Kültürden önce var olan oyun, fizyolojik yapısı gereği vücutsal disipline sahip olmasıyla insanların oluşturduğu etkinliklerin temeli kabul edilmiştir. Bundan dolayıdır ki oyunlar halk oyunlarının temelini oluşturmaktadır. Melodik ve ritmik özelliklerle beslenen ya da oynanması için gerekli olan bu olgular, ölçülü, dengeli, ritmik ve bedensel şekiller yoluyla estetiklikle desteklenmiş, hareket bütünleşmesidir diyebiliriz. Ayrıca bilim insanlarınca halk oyunları tanımlarken, zaman ve mekân ilişkisi içerisinde ait olduğu toplumun folklorik ve kültürel değerlerini yansıtan sosyolojik ve coğrafik bir olayı, kaynağı itibariyle inanç yaratılarıyla ilgili olan ritmik ve melodik olarak icra edilen ölçülü ve düzenli hareketlerdir, demek uygun olacaktır (Bali, 2017: 81).

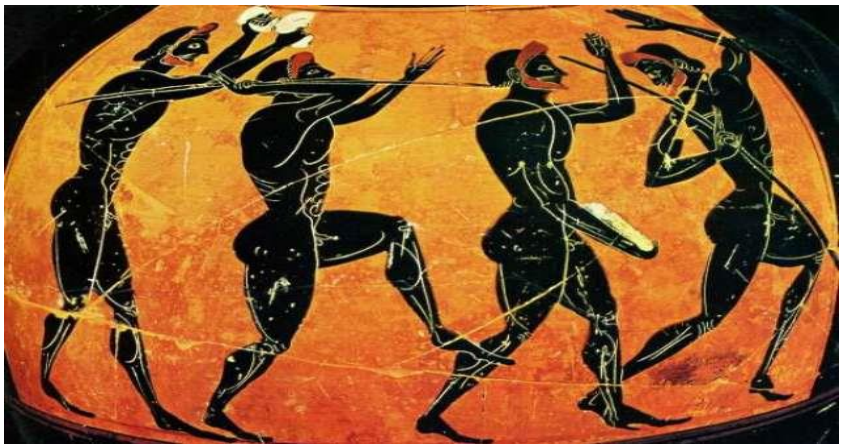

Resim 8 : M.Ö. 8. Yüzyıla ait testi üzerindeki dansçılar.

İlkel dönemde önceleri insanlar coğrafik olaylar ve insan faktörlü olayların nasıl oluştuğunu bilmiyorlardı. Zamanla insanlık bu gibi olayları gözlemleyerek öğrenmeye çalışmıştır. Sonraları fiziksel ve duygusal tepkileri ifade etmekte zorlandığı bilinmektedir. Bedensel taklit ile ince motor dediğimiz jest ve mimiklerle etrafını taklit etmeye başladı. Kendi davranışlarının kutsallığını içselleştiren insan, bu yolla başta kaba motor dediğimiz elini ve ayağını, sonra da bütün vücudunu kullanarak ilk dans hareketlerini yaptı. İnsan kendi alanında yaptığı bedensel ve duygusal hareketleri hem inanç için bir araç olarak kullanılıyor, hem de bunu yaparken kutsal bildiği değerleri taklit ediyordu (Yatman, 2005: 713). Daha sonraları uygarlaşmaya başlayan toplumlarda müzikle birlikte kullanılan dans, önem kazanmaya başlamış, kültürel gelişimlerle işlenerek geleneksel oyunlara dönüşmüştür. Bu oyunlar sözcüklerle anlatılamayan duygu ve düşünceleri müzikal ve ritmik ölçüler içinde bedensel hareketlerle işleyerek dansa dönüşmüş ve bu duyguları dans yoluyla rahatlıkla anlatılmıştır. Bugün

oynanan tüm danslarda geçmişin izleri bulunmaktadır. Bu izler hayatın her alanında görüldüğü gibi Ordu teşkilatlanmalarında da görülmektedir.

Türklerde devlet teşkilatlarının kurulmasıyla bu kurumlarda halkın kendi kendine ürettiği kültürel ve folklorik yapıların teşkilat düzenine de yön verdiği bilinmektedir. Askeri teşkilat yapılanmalarında giyim-kuşam, oyun-müzik, davranış-disiplin gibi kültürel kimlikler bugün de görülmekte ve bu kimliklere o dönemde ordu içinde sıkça yer almış ve teşkilat yapısını şekillendirmiştir. Bu kültürel parçaları, 2500 yıl öncesine dayanan Türk askeri müziği ile ilgili belgelere görmekteyiz. Ayrıca Orhun ve Şine-Usu yazıtlarında tuğ çalgılarından bahsedilir. Askeri tuğlar da disipliner bir şekilde yürüyüş, dönüş, uzun kol sıra gibi davranışlarda halk oyunları figürlerinin etkisi görülmektedir. Bunun sebebi Türkler toplumsal, sosyal ve kültürel birikimlerini kurmuş olduğu tüm teşkilatlarda da uyarlamış olmasıdır (Yıldız, 1992: 3). Daha sonraları Selçuklular ve özellikle Osmanlı döneminde modern bir düzene kavuşan ordu teşkilatının önünde bulunan bandolar, eski Türk devlet yapısının oluşumunda etken olan geleneksel müzik ve dans anlayışının disiplin içinde her dönemde kuvvetlenerek ordu içinde yer aldığını bize göstermektedir.

Resim 9: Osmanlı Ordusun da müzik

Diğer tüm topluluklar gibi Türk topluluklarında da kültürler, ortaya çıktığı coğrafi çevrenin etkisiyle meydana gelmiştir. Bozkır kültürünün hüküm sürdüğü Orta Asya coğrafyasında da atlı göçer kültürü denilen bozkır kültürü oluşmuştur. Bu coğrafyada bozkır kültürünü meydana getiren Türk Toplulukları hem kendilerini hem de yaşadığı coğrafyayı birçok etkenden korumak amacıyla ordu-millet anlayışı temeline dayanan kendilerine has bir

ordu teşkilatı kurmuşlardır. Bu teşkilatların disiplinlerinde o toplumun kültürel yapıları ile donatılmıştır. İşte iyi bir şekilde teşkilatlanmasını tamamlayan Türkler, geniş coğrafyalarda ve Anadolu'ya gelişlerine kadar tüm alanlarda egemen bir güç olarak bugün bile varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Narşap, 2017: 36).

Varlıklarıyla bin yılı aşan ve tarih sahnesinde kalmayı bilmiş İskitler, özellikle at binmeyi ve savaş aletleri kullanmayı bilen kültürel medeniyetin önemli bir halkasını oluşturmuşlardır. Siyasi tarihleri ve kültürel tarihlerinin gelişmişliklerini yazılı belgelerden ziyade yapılan kazılar sayesine oluşturdukları Kurgan Kültürlerinden görmekteyiz. Geniş coğrafyaya ya yayılan İskitler, Karadeniz Bölgesinde de önemli kültürel izler bırakmıştır (Durmuş, 2019: 101). At kullanmayı çok iyi bilen İskitler, önemli günlerde sosyal birlikteliği artıran dans ve müzikli eğlenceler yapar, bu mekânlarda dans figürlerinde at sırtındayken yapılan bir takım hareketleri taklit ederlerdi. Bu kültür askeri teşkilatlarında da atla bütünleşen savaşçıların disipliner hareketleri olmuştur. İskitler ölen kişileri kurgan adı verilen yerlere defin ederlerdi. İskitler için ölümden sora ki yaşamda kullanması için değerli eşyalarıyla birlikte defin yapılırdı. Sanatta da ileri giden İskitler, altın kullanımını iyi bilen kavimdi. Altından birçok eşya yapmıştır. Şüphesiz İskitler altının değerini çok iyi biliyorlardı, taraklar, tokalar gibi aksesuar yaparlar, işlemelerinde Ordu ve savaşla ilgili figürleri kullanırlardı. Bu biriktirdikleri eşyaları ve altınların bir kısmını kendileriyle birlikte mezara götürüyorlardı (Tepekule, 2017: 99). Kurganlardan çıkan el yapımı eşyalarda o döneme ait geleneksel kıyafetlerin özellikle başa giydikleri şapkaların görüntüleri, Doğu Karadeniz illeri halk oyunları guruplarında başa takılan "Kabalak'lar da görülmektedir. Bu da bize İskitlerin askeri teşkilatında kültürel unsurları kullandığını göstermektedir.

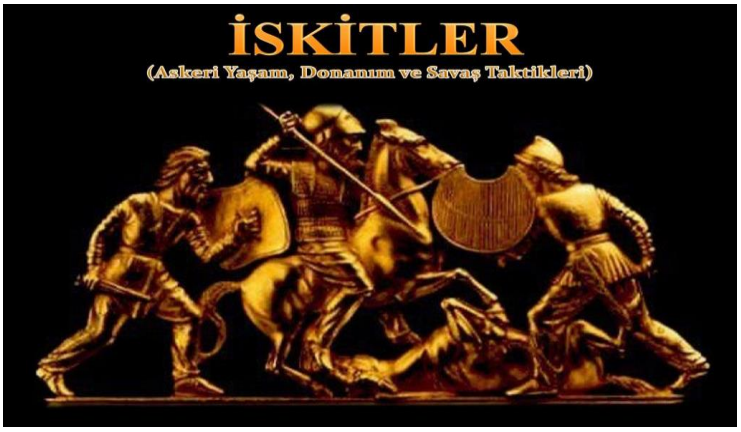

Resim 10: İskitlerde Savaş sahnesi

İskitler özel günlerinde müzikli eğlenceler oyunlar, şiirler ve danslar ederek eğlenirlerdi. Bu eğlencelerde yaptıkları danslarda disiplin içinde müziklere uygun figürler yapar, çevresinde gördükleri olumlu ya da olumsuz olayları taklit eder, ahenk ve uyum içinde danslarıyla bütünleştirirlerdi. Bundan dolayı dans figürlerini askeri teşkilatlarında uyumlu bir şekilde birleştirirlerdi.

Halk oyunlarının devamlılığına bakıldığında, oyun kültürü oluşturulurken, bugüne kadar kurulmuş Tüm Türk toplumlarının öncelikli siyasi yapılanmalarında başvurdukları alanlardan birisi olmuştur. Türk topluluklarının devlet teşkilatlanmaları inşa süreçleriyle birlikte halk danslarına yönelik ilgi artmış, oluşan geleneksel oyun ve oyun malzemesi, geleneğin icadına yönelik çalışmalarında da kullanılmıştır (Kurt, 2013: 10). Devlet teşkilatlanmalarının yapısal döngüsünü oluşturan halk oyunları özellikle askeri teşkilatta savaş sanatlarında kullanılmış ve disipline alınmıştır. Bu displiner metotlar halkın eğlencelerinde de kendisini hissettirmiştir. Bir başka değişle teşkilatlanmalara yön veren kültürel unsurlar, yön değiştirerek zamanla teşkilat metotlarıyla kültüre yön vermişlerdir. Bu döngüyü Osmanlı döneminde modern bir yapıya bürünen mehter takımı ve "tuğ" geleneğinde görmekteyiz. Halk oyunları ve müzikleri, insanlar tarafından duygu ve bilgileri anlatım biçimi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Düşünme sistemini kullanmayı bilen insan, diğer canlılar arasındaki düşünceleri ile hareket eden tek varlık olmasından dolayı dans ve dans müzikleri insanlar üzerinde tam olarak etkili olabilmiştir. Toplumlar, zaman içerisinde oluşturdukları sosyal değişimle koşut olarak kültürel değerlerinin ulaştığı duruma göre, dansın etki alanlarını keşfetmişler ve pek çok konuda halk oyunlarında ve birim zamanları olan ritim ve müzikten yararlanmışlardır. Bu durum savaşlarda askerlere isteklendirme sağlanmasında, geleneksel bayramlar içinde halkı birleştirmesinde kullanılmış, hatta inanç bağlamında dini törenlerde ki uygulamalarda görülmektedir (Karademir, 2017: 1). Anadolu'ya gelerek yerleşen Türk unsurları, Halk oyunları geleneğini geliştirerek yanlarında getirmiş, bugünkü yapısına kavuşturmuştur. Özellikle Karadeniz'e gelen Kıpçak, İskit ve özellikle Oğuz boylarından Çepnilerin günümüze bırakmış oldukları dans ve müzik olguları inanç ve kültürel bayram uygulamalarında görmekteyiz.

Ortaçağ'dan buyana Karadeniz Bölgesine hâkim unsurlar Türkler ve Doğu Roma (Bizans) olduğu bilinmektedir. Karadeniz'e özellikle Doğu Karadeniz'e çeşitli zamanlarda birçok Türk unsurları geldiği bilinmektedir. Kıpçak ve Oğuz boyları bu unsurlardan biridir. Karadeniz'i yurt edinen Oğuz boylarının başında Çepniler gelmektedir. Oğuzların 24 boyundan birisi olan Çepnilerin bir kolu, Orta Asya'dan çıktıktan sonra Hazar'ın güneyinden İran üzerinden Erzurum-Erzincan yoluyla Gümüşhane üzerinden Torul ve Kürtün ilçelerine ve Harşit Çayı vadisini takip ederek geniş bir zaman dilimi içinde

Karadeniz sahiline ulaşmışlardır. (Özmenli, kuruca, 2018: 138). Çepniler diğer Türk unsurları gibi Orta Asya'dan Anadolu'ya gelişinde kültürel değerlerini de yanında taşımışlardır. Bu Türk unsurları geliş yolu üzerinde Fars ve Acem kültürüyle etkileşerek özellikle Giresun ve Trabzon bölgesinde oynanan horon ve karşılama türü oyunlarının ritmik şekillenmesine de yardımcı olmuştur. Giresun ve Trabzon, Çepni kültürünün bugün dahi yoğun yaşandığı bölgedir. Bu yörenin giyiniş tarzı ve sözlü kültür tarzında İskit ve Kıpçakların kültürel özellikleri görünse de, Çepni kültürü olarak bilinmektedir (Demir, 2013: 77).

Resim 11: Çepni Bölgesi

Türklerde müzik ve oyun geleneği yazılı olmayan sözlü yollarla ozanlar tarafından sürdürülmüş, halk oyunlarının varlığı ritüel kökenli yerel halk arasında büyük oranda korumuştur. Günümüzde birçok araştırmacı Türk halk oyunlarının, inanç ekseninde değerlendirmesinde oyunların oluşumunda Kam törenleri olduğunu kabul etmekte, ayrıca oyunların inançla ve sosyo-kültürel birliktelikle düşünülmesini kabul etmektedirler (Ergin, 1995: 113). Özellikle Hazar'ın Güneyinden Anadolu'ya giren Türk grupları İslam'ın yoğun etkisi altında kalmışlardır. Bu durumda dans ritüelleri toplumsal yapıdan ziyade dini danslara dönerek (zikir) değişime uğramış, sema ve semah gibi isimler almıştır. Bektaşi-Alevilik geniş manada bakıldığında bir Türk inanışı olduğu bilinmektedir. Birçok devlet kuran Türklerin, tarih içinde geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla, birçok farklı kültür ile tanışması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle Anadolu Bektaşi-Alevilik, birbirinden farklı inanışların harmanlandığı zıt ve karma ilkelerin inanış özelliği yönü ile birçok eski yerel inanç kültürü ve din formlarının özelliğini sahiplenmiştir (Yılmaz, 2014: 3).

Türkmen geleneğinde dini ritüellerden olan "Cem" sırasında Semah olarak bilinen ve dönülerek bilinen dans ritüeli yapılırdı. Semah'ın bölümleri vardır bunlar, ağırlama dediğimiz ilk bölüm, ikinci olarak, orta bölüm ve

yeldirme dediğimiz hızlı bölümleridir. Semah Anadolu' da değişik yerlerde farklı biçimlere bürünmüş olsa da karşı karşıya ya da bir daire içerisinde dönülerek yapılır. Semahlarda müzikal yapılar ön plandadır. Bu yapılar, dini etkiden ziyade Türk toplumlarının tarih içinde biriktirerek ürettiği kültürel yapılardan gelmektedir. Özellikle yeldirme bölümü dediğimiz hızlı bölümde kullanılan 9 zamanlı birleşik müzikal ritmik kalıplar; bugün Karadeniz'de Giresun-Ordu karşılama oyunlarında ve kısmen Trabzon-Sürmene'de görülen Sürmene sallaması oyununda aynı ritmik özelliklerle görülmektedir. Bunun sebebi, Oğuz boylarından olan Çepniler' in Karadeniz'deki hâkimiyetinden kaynaklanıyor diyebiliriz. Giresun ve civarında oynana dans ritimlerinde kuzeyin sert ve hırçın yapısı ile Güney'in yumuşak ve sakin yapı özelliği olan ritmik unsurlar vardır. İki koldan gelen Türk unsurları Karadeniz'e bu iki ritmik yapıyı kazandırmıştır. Çepniler teşkilatlanmada ön plandadır. Savaş alanlarında, yerel bayramlarında ve dini inanç törenlerinde bu müzik ve dans kültürünü ustalıkla birleştirmiştir.

Osmanlı Dönemi Askeri Teşkilatında Müzik ve Dansın Yeri

İçinde birçok ulusu barındıran devletlerde kültürlenme ve kültürleşme gibi sosyo-kültürlerin etkileşimi kaçınılmazdır. Osmanlı İmparatorluğu' da bu çok uluslu yapıyı bünyesinde barındırmış, geniş bir coğrafyada hâkimiyet sürmüş, bundan dolayı, birçok kültürel etkileşim örneğini sergilemiş imparator bir devlettir (Turan, 2020: 3). Türkler Orta Asya'da göçer bir yaşam sürerken, komşu devletlerin müzikleriyle ve Batı Asya'da Fars müziğiyle karşılaşmışlardır. Kültürleşmiş olan bu müzik kültürü Anadolu kültürüne güçlü Asya'lı dinamikler kazandırmışlardır.

Kuzey'den ve Güney'den Anadolu'ya gelen Türkler, bu coğrafyaya yerleşmelerinden sonra buradaki yerel grupların müzikleriyle etkileşimleri devam etmiş daha sonra Osmanlı döneminde özellikle İstanbul her bölgeden geleneksel müzik ve dansçıların akınına uğramış ve Anadolu'nun en büyük kültürel müzik merkezi haline gelmiştir diyebiliriz. Toplumsal yapının ayrılmaz bir yapısı olan dans ve müzik, Osmanlı askeri teşkilatında da yerini almıştır (Leventoğlu, 2005: 253). Özellikle Selçuklu döneminden başlayan ve Osmanlı döneminde etnik müzik ve halk oyunları müzik uygulamaları ile kurumsal ve askeri teşkilat içinde yerini almıştır. Selçuklu döneminde kendi saraylarında askeri müzik uygulamalarının dışında, bayram ve düğün şenliklerinde, günlük eğlencelerde, zafer merasimlerinde, diğer devlet adamlarının karşılanmasında çeşitli geleneksel oyunlar ile birlikte müzik dinletilerinde büyük rol oynamaktaydı. Bunların yanı sıra bugün cirit diye bildiğimiz atlı oyunlar ve güreş yarışlarda ritim ve müzik olmadan yapılmazdı Kaya, 2012: 97). Selçuklu döneminde kültürel hayat içinde sosyal yaşamda dans, müzik ve geleneksel bayram eğlenceleri, çeşitli tarihi belgelerden ve mimari ve küçük el sanatları üzerine tasvir ettikleri eserlerde görmekteyiz (Kayın, 2020: 494).

Genel olarak bakıldığında dans ve müzik yapılanmaları, Selçuklu döneminde halk oyunları ve müziği, tasavvuf müziği, mehter müziği ve klasik sanat müziği olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk müziği oyunlarında sözlü geleneğe halka ait uygulamalar olduğundan dolayı değişiklikler az olmuş, buna rağmen, özgün bir dans ve müzik olmayı başarabilmiştir. İnanç ögeleri içinde barındıran Tasavvuf müziği ise, adından da anlaşılacağı üzere dini ritüelleri barındıran bir müziktir. Mevlevilik ve Anadolu Bektaşilik inanç sisteminin ortaya çıkması, bu müziğin de önemini arttırmıştır. Mehter müzikleri askeri müzik olarak da bilinmektedir. Askeri müzikler savaş durumunda dosta güve düşmana korku veren ve kişileri coşturup onların heyecana gelmesini sağlayan ayrıca askerlerde psikolojik yönden olumlu etkiler ortaya koyan bir müzik çeşidi olarak bilinmektedir. Ordu teşkilatında temeli eski Türk devletlerine dayanan ve kültürel dans ve müziklerin en iyi disipline edilmiş bir biçimidir (Güner, 2008: 52).

Halk kültürü arasında yer alan geleneksel halk oyunları, Selçuklu' da ki uygulamalarla paralellik göstermektedir. Bu uygulamalardan başka Osmanlı döneminde özellikle saray çevresinde oynanan ve geleneksel kültürden beslenen köçekçelerin olduğu bilmektedir. Köçekler saray çevresinde halkın yaşamı boyunca dansın vazgeçilmez unsurları olmuştur. Osmanlı'nın geleneksel kültür kimliğini oluşturan gelenek ve görenekler, yerel inançlarla çeşitli eğlence ortamlarının yaratımda rol oynamıştır. Osmanlı döneminde iki türlü dans yaklaşımı vardı. Saray çevresinde üretime dayalı olan köçekler ve halkın kendi içinde geleneklerini yaşattığı halk oyunları eğlence geleneklerinin yapısını oluşturmaktaydı. Kültürleşme sonucu oluşan kültürel yapının özellikle geleneksel halk oyunları odaklı baktığımızda görülmektedir ki, hem Osmanlı yaşamı içindeki halk kültürün de hem de saray ve kent yaşamında sıkça gözlenmesidir (Çak, 2010 : 83).

Resim 12: Osmanlı'da Köçek minyatürü

Osmanlı saraylarında oyun ve müzik uygulamalarında en önde görülen köçekçeler, ağırlama adıyla birlikte usul kavramı içinde sofyan usulleri ile oyun ritmine uygun aranağmeler ile başlayan bestelerle başlar. Köçekçelerde oyundan ziyade müzikal yapısında aranağmeler önemlidir. Örneğin her dörtlükten sonra ya da her iki mısradan sonra sazendeler tarafından çalınan uzun, kıvrak ve ritmik bir aranağme muhakkak seslendirilirdi. Aslında bu aranağmeler oynayanların maharetini ve kıvraklık becerisini göstermek amacıyla icra edilirdi. İlk kısımları yürük bir biçimde icra edilen bu tempoya abdal denirdi. Müzik ve oyunlar biraz hız kazandığında ise büyük abdal adıyla sergilenirdi.

Sergilenen bu köçekçe eğlencesinde son aranağmeye gelindiğinde daha hızlı bir müzik ve dans temposuyla çalınır ve oynanır ki bu bölüme de aydın denilirdi. Bugün bildiğimiz kısa kes aydın havası olsun değimi bundandır (Uzun, 2011: 109). Anadolu halk uygulamalarında dini ve yerel törenlerde halk oyunları uygulamalarına sıkı sıkıya devam ederken, saray uygulamalarında daha modern usullerde dans örnekleri görülmektedir. Selçuklu askeri teşkilatlarında görülen müzikal yapılarda dans uygulamaları da yürüyüş kolunda sergilenmekte aynı uygulama Osmanlı döneminde de görülmektedir. bu yapıklar içerisinde bakıldığında teşkilatlarda ki uygulamalar ilk Türk devletinden Osmanlı dönemine kadar halkın etnik kültürünü besleyerek uygulanmıştır. Bu uygulamalar artık askeri teşkilatlarda sınıf oluşturarak mehter gibi adlandırılıp, yerini almıştır.

Resim 13: Osmanlı da mehter

Osmanlı kültüründe saray çevresinde köçek ve çengi gibi adlar altında geleneksel dans sanatlarını icra edenler, aynı zamanda rakkas olarak da

adlandırılırlar. Dans edenlere saray çevresinde raks edenler ya da rakkas denirdi. Buradan yaklaşımla hareket edildiğinde birçok tarihsel kaynaklar, geleneksel dans ve müzik repertuarlarında yer alan bu tip eserlerin, nasıl anıldıkları hususuna açıklık getirmektedir. Osmanlı döneminde mehter takımları halk eğlencelerinde ve geleneksel şenliklerde etkili bir biçimde yer aldığı bilinmektedir.

Osmanlı dönemindeki birçok minyatürde mehterin dans eden kişilere eşlik eder şekilde resmedilmiş olması gösteriyor ki, mehter müzikleri ve ritmik özellikleri dans etmeye ve oynamaya uygun olduğunu göstermektedir. Ayrıca yine şenliklerde mehterin, savaşçı izlenimi uyandıracak askerlerin bir arada resmedilmemiş olmaları ise bize mehterin önceliklerinin savaş olmadığının bir göstergesidir. Buradan bakıldığında, yerel şenlik ve bayramlarda mehterin yer alma biçimi ve müzik yapma tarzına bakılarak, dans edilebilen ritmik özellikleriyle bugün, anlaşılacağı gibi sadece askeri bir müzik değil, halka yönelik geleneksel yapıya da sahiptir (Öztürk, 2010: 31).

Türkler tarih sahnesine ilk çıktığı günden bugüne kendilerince ürettikleri zaman mekân ilişkisi içinde sözlü ve anonim geleneğe sahip, kültürel değerlerini, kurdukları devlet teşkilatlarında da göstermektedir. Özellikle müziksiz düşünülemeyen geleneksel danslar, tabiatı taklit, davranışları taklit ve yaşam biçimini taklit ederek, topluma mal olmuş figüratif değerler bilinen tarihten günümüze uygulamalarla gelmiştir. Ayrıca Türkler kurdukları devlet teşkilatlarında özellikle askeri birlik teşkilatında müziğin ve dansın izlerini ustalıkla her dönem işlemeyi başarmışlardır.

Sonuç

Eski Türklerde Şaman kendi toplumu içinde müzisyen, ozan, dansçı ve şifacı olarak yer aldığı görülmüştür. Ayrıca Şamanlar ruhlarla iletişim kurmuş, müzik ve dansı kullanmıştır. Kam törenlerinde şamanın bedensel hareketi ile bugünkü halk oyunları hareketlerinin ortak özellikleri olduğu görülmüştür. Bozkır yaşamında Türk unsurlarının devlet kurmasıyla ordu teşkilatı kurulmuş bu teşkilat kültürel danslardan beslenmektedir. Özellikle İskitler Anadolu'ya ilerlemelerinde düzenli ordunun içindeki müzik etkisi ve dansı gücüyle yürüyüş sırasında orduya motivasyon sağlamaktadır.

İskitlerin bu özelliği yerleştikleri Karadeniz coğrafyasının kültürel oluşumuna da katkı sağlamıştır. At binmeyi iyi bilen İskitler, önemli gördükleri şenlik ve bayramlarında sosyal ve içtimai birlikteliği artıran oyunlar ve müzikli eğlenceleri yapmış, bu mekânlarda dans figürlerinde at sırtındayken yapılan bir takım hareketleri taklit ederek askeri alanda yaptıkları figüratif yapıları gündelik yaşamdan ayırmadıklarını göstermiştir. Ayrıca ordular süvari birliklerinden oluştuğundan, askerlerin giyim kuşamı da büyük önem taşımaktadır. Askerin kıyafetinde bulunan başlıklar, giydiği abalar

(ceket) ve diğer parçalar geleneksel giyim kuşamın da tezahürüdür. Bugün Karadeniz'de halk oyunları kıyafetlerinde bu dönemin izlerine rastlanmıştır.

Oğuz kollarından olan Çepniler, diğer Türk unsurları gibi Orta Asya'dan Anadolu'ya gelişinde kültürel değerlerini de yanında taşıdıkları görülmüştür. Anadolu'ya Güney kolundan giren Çepniler, kendi teşkilatları başta olmak üzere dans ve müzik alanında Fars ve Acem kültüründen etkilenmiş. Giresun ve Trabzon bölgesinde oynanan halk oyunlarının ritmik şekillenmesine de yardımcı olduğu görülmüştür.

Müzik ve halk oyunları Selçuklu dönemi içtimai hayat içerisinde kültürel hayat bağlamında önceliği olduğu, yazılı ve minyatür kaynaklardan edinilen bilgiler çerçevesinde öğrenilmektedir. Aynı zamanda Selçuklular devlet organizasyonlarında geleneksel danstan ve geleneksel müzikten faydalanarak askeri teşkilatlarında da kullanmışlardır.

Askeri müziklerin kökenine bakıldığında devlet kurmuş eski Türklere dayandığını, ilerleyen dönemler de özellikle Osmanlı döneminde mehter adını aldığı görülmüştür. Osmanlı saray çevresinde köçek geleneği mehter guruplarında da görülmektedir. Askeri alanda mehter yapılanmalarında geleneksel müzik ve dans unsurlarının varlı gömülmektedir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre mehterler de asıl vurgu, savaş meydanlarında değil, barış dönemlerinde askere ve eğlence alanlarında halka motivasyon sağladığıdır.

Kaynakça

Akcan, A., (2021), Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, *7*(4), 711-726.

Akın, B. A., (2010), Türklerde Şamanizm Ve Oyun İlişkisi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (25), 1-13.

Bali, A., (2017), Halk Oyunları Üzerine Halkbilimsel Bir Araştırma: Mersin İli Silifke İlçesi Örneği. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (33), 78-91.

Bozdemir, O. & Özçelik, H., (2019), Şamanist Ritüeller Kapsamında Şaman Davulunda Bulunan Sembollerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma. *Akademik Sanat*, 4(8), 102-117.

Çak, Ş. E., (2010), Osmanlı eğlence hayatında dans unsurları olarak köçekler, çengiler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *3*(5), 82-95.

Demir, N., (2013)., Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri İle Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (63), 77-110.

Durmuş, İ., (2019), Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Samasun.

Ekici, M., (2004), *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Ankara: Geleneksel Yayınları,

Ergin, E., (1995), Türklerde dini danslar. *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, *12*(12), 111-121.

Ertural, N., (2012), Şamandan Oyuncuya Giden Yolda Türk Halk Oyunlarının Yapısı Ve İşlevleri. *Gazi Türkiyat*, *1*(11), 101-111.

Genç, E., (2021), Barak Türkmenlerinde Halk Oyunları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), 235-259.

Güner, S. S., (2008), Çok Sesli (Alafranga) Müziğin Türk Toplumunagiriş Süreci Ve Sarayın Etkisi Türk Müziğinin Tarihteki Yeri. *Süleyman Demirel üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, (6), 49-70.

Güven, M., (2014), Türk Halk Oyunlarinda Kartal Figürü. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (51), 285-302.

Güzeloğulları, N. Ertural, M.S., (2007), Ortak Kültürel Değerlerin Oluşumunda ve Yaşatılmasında Türk Halk Oyunlarının İşlevleri, *I.*

Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri, Cilt. 3, 9–15 Nisan, İzmir.

Karademir, G., (2017), Türk Kültür Tarihinde Müzik. *Seminer ödevi, Artvin Çoruh Üniversitesi.*

Kaya, E. E., (2012), Türk ordu geleneğinde askeri müzik olgusu. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, *1*(03), 93-105.

Kayın, A., (2020), Selçuklu Sanatında Gezegen Ve Burç Tasvirlerinde Müzik Ve Dans. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (49), 493-518.

Kurt, B., (2013), Türk Ulusunun Dans Yoluyla Temsili: Devlet Halk Dansları Topluluğu *folklor/edebiyat*, *19*(73), 9-22.

Levendoğlu, O., (2005), Tarih içinde geleneksel Türk sanat müziği ve diğer kültürlerle etkileşimleri. *Erciyes üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, *1*(19), 253-262.

Narşap, M., (2017), Bozkır Kavimlerinde Askeri Teşkilat. *Genç Kalemler Dergi, Aksaray üniversitesi.*

Özmenli, M. Kuruca, N., (2018), Giresun'da Türk İskânına Bir Örnek: Zaviye. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (88), 135-144.

Öztürk, O. M., (2010), Mehter Musikisi. *Ankara: Grafiker Yayıncılık*.

Tepekule, T., (2017), İskitlerin Ölüm Ritüelleri. *İtil Suwı Aka Turur*, 89.

Turan, A., (2020), Kültürler Arası Etkileşim Örneği Olarak Rum Dansları ve Dans Müzikleri Üzerine Bir İnceleme. *Balkan Müzik ve Sanat Dergisi*.

Türkay, C., Türkay, M. K., (2019), 7 Adet Adana Yöresi Türk Halk Oyunu Örneğinin Melodik ve Ritmik Analizi. *Journal of Social Sciences And Education*, *2*(1), 226-241.

Uçan, A., (2000), *Geçmişten Günümüze, Günümüzden Geleceğe Türk Müzik Kültürü,* , Ankara, Müzik Ansiklopedisi.

Uzun, H., (2011), Köçekçelerın Müzik Yapısı. *Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Dergisi*, (1), 107-112.

Uzunkaya, E., (2010), Türk Halk Danslarının Müzikle İcrasında Davulun Yeri Ve Önemi, Akademik Bakış Dergisi. – Kırgızistan.

Yatman, E., (2005), *Türk halk oyunlarının kökeni*, Doktora Tezi, Sakarya, Üniversitesi Türkiye.

Yıldız, A., (1992), *Türklerde Askeri Müzik*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.

Yılmaz, O., (2014)., Alevilikte Eski Türk Dini (Göktanrı İnancı) Ve Şamanizmin Etkileri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *1*(4), 1-13.

Zeren, M. E., (2021), Türklerde İstiklâl Anlayışı ile Devlet ve Ordu Müziği Geleneği Kapsamında İstiklâl Marşımız. *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(1), 61-98.

İnternet Kaynağı

Resim 1 : https://www.arkeotekno.com/ Erişim Tarihi 25.08.2023

Resim 2 : https://www.hayatinici.com/ Erişim Tarihi 26,07.2023

Resim 3 : https://mitr.com.tr Erişim tarihi 25.08.2023

Resim4:https://bilginlertekkesi.wordpress.com/Erşim tarihi: 25.08.2023

Resim 5:https://www.historystudies.net/dergi Erişim tarihi 25.08.2023

Resim 6 : https://arkeonews.com/ Erişim tarihi: 27.08.2023

Resim7:https://www.mediastorehouse.co.uk/ Erişim tarihi 27.08.2023

Resim 8 : https://www.theoi.com/ Erişim tarihi 27.08.2023

Resim 9 : http://www.musikidergisi.com Erişim tarihi 29.08.2023

Resim10 : https://slideplayer.biz.tr/ Erişim tarihi 29.08.2023

Resim11:https://www.facebook.com/Cepni.Oguzlar/Erişimtarihi 29.08.2023

Resim12 : https://m.facebook.com/ Erişim tarihi: 08.09.2023

Resim13: https://www.dunyabizim.com/ Erişim tarihi 10.09.2023

BÖLÜM 6

DÜNYANIN İLK KADIN TEŞKİLATI: BACIYAN-I RUM

Sultan GÜRSOY[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303436

[1] Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin, Türkiye, griyagmur_14@hotmail.com , Orcid No: 0000-0002-7689-0121

Giriş

İslamiyet öncesi Türk toplumlarında kadın ve erkek her alanda eşit konumdaydılar. Göçebe yaşamın getirdiği bu eşitliği Türk kadını, İslamiyet'in kabulünden sonra da devam ettirdi. Orta Asya'da sosyal, siyasi ve askeri hayatın içinde olan kadın ilk Müslüman Türk devletlerinde de bu özelliğini korudu. Hanedan mensubu kadınların kendilerine özel askeri birlikleri bulunmaktaydı. Anadolu Selçuklular da Moğol istilası sırasında kadınların şehir savunmalarında bulundukları bilinmektedir. Şehir savunmalarındaki bu kadınlar dünyanın ilk kadın örgütü olan Bacıyan-ı Rum'a bağlıydılar. Bacıyan-ı Rum, Anadolu Selçuklu devletinin askeri teşkilatında gönüllüler arasında yer almaktadır. Bu teşkilatın Anadolu Selçuklu devletinde kurulması şaşırtıcı değildir çünkü bu örgütün temeli Orta Asya'daki kadın Alplere dayanmaktadır ve Anadolu Selçuklu devleti de Türklerin İslamiyet'i yeni yeni benimsedikleri bir geçiş döneminde kurulmuştu. Eski gelenekler Türkmen boylarında hala güçlü bir nüfuza sahipti. Diğer taraftan Türkler bu özelliklerini hiç kaybetmediler tarihin her döneminde kadınlar siyasi ve sosyal hayatta etkili olmaya devam etmişlerdir.

Orta Asya Türk devletlerinin yapısında ve hukuk sisteminde kadın siyasi, sosyal ve askeri hayatta önemli bir mevkiye sahipti. Hakan ve Hatun (Katun) devleti (il) birlikte yönetirlerdi. Bu duruma kanıt olarak Orhun Kitabelerini gösterebiliriz. Bilge Kağan kitabesinde *'Türk Tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye, babam İlteriş Kağanı, annem İl Bilge göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır (göndermiştir)'* ifadesi önemlidir (Ergin, 2003: 24). Bu sözlerden kadının toplumdaki yerini anlayabiliyoruz. Erkeklerle eşit haklara ve konuma sahip, ülkenin kurtulması için gerekli olan gücün kadın ve erkeğin birlikte mücadelesiyle mümkün olduğunu eski Türk toplumlarında bilindiğini göstermektedir. Yine İslamiyet öncesi Türk inancında 'han ile hatun' yerin ve göğün evlatlarıdır.

Göçebe bir hayat tarzına sahip olan eski Türk toplumunda kahramanlık geleneği önemli bir değere sahipti. Eski Türk toplumlarında yaygın olan Alp adı, kahraman, yiğit anlamına gelmektedir. Alp, aralarında kadınlarında bulunduğu kabile teşkilatı içindeki askeri topluluğa verilen asalet unvanı ve ayrıcalıklı bir sınıftır (Köprülü, 1993: 379). Alplık geleneği, göçebe hayat tarzının bir gerekliliğiydi. Türkler bu geleneklerini Müslüman olduktan sonra da devam ettirdiler. İlk Müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklularda devlet adamları ve komutanlar alp unvanını kullanmaya devam ettiler. Osmanlı'nın kuruluş yıllarında da Sultanların Abdurrahman Gazi, Mihal Gazi gibi yoldaşlarının yanında Gündüz Alp, Turgut Alp gibi alp unvanlı savaşçılarda bulunmaktaydı. Bu iki unvan farklılığı bir nevi sosyo- kültürel kimliklerini de göstermektedir. Gazi unvanı kullanan Türkler şehirleşmiş yani yerleşik hayata geçen Türkler iken alp unvanı kullananlar göçebe hayatı devam ettirenlerdi. Daha sonraki dönemde

hem İslamiyet'in etkisinin artması hem de yerleşik hayata geçişin çoğalmasıyla alplık örgütü de evrim geçirerek alp-eren ve gaziye dönüşmüştür. Anadolu Selçuklu döneminde Alpler Orta Asya geleneklerini korumaktaydılar. Giyim kuşamları, at ve silahlarının özellikleri bakımından Alpler ayrı bir sınıf oluşturmaktaydı. Bunlar savaşçı özellikleri güçlü olan askeri bir topluluktu (İnalcık, 2002: 78).

Türk toplumunda kadınlar toplum hayatında olduğu gibi siyasi hayatta da ön planda yer almışlardır. Kağan unvanını törenle alırken, eşi de 'İl Bilge Hatun' unvanını almaktaydı. Mesela Uygur beyi Moyun Çor, kardeşi Tay Bilge Tutuk ile giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra hatununa da 'İl Bilge Katun' unvanı verildi. Uygur kitabelerinde devlet meclisinin onları, *'Tengri bolmuş İl etmiş Bilge Kağan ve İl Bilge Katun atadığı*' söylenmektedir (Gömeç, 2000: 78). İl Bilge Katun unvanı protokolde de Kağandan sonra yer almaktaydı. Hun hükümdarı Metehan'ın eşi siyasete yön verip, İmparatorluk adına Çin ile ilk antlaşmayı imzalamıştır. Elçi kabullerinde Gök-Türk Hatunları protokolde hazır bulunmuşlardır (Kafesoğlu, 2007: 259). Uygurlarda başbuğ savaşla meşgulken annesi Uluğ Hatun devletin iç işleriyle ilgileniyor, davalara bakıyor, kanunlara uymayanları cezalandırıyordu (Turan, 1980: 204).

Kadınlar sadece sarayda ya da siyasette ön planda değillerdi, aynı zamanda savaş alanlarında eşlerinin yanın da ya da onun intikamını almak için orduları yönetmişler, ön saflarda savaşmışlardı. Sabar (Sibir) Kağanı Balak Han ölünce, Boarık Hatun kocasının yerine geçmiştir. Boarık Hatun yüz bin kişilik Sabar ordusuyla Bizans İmparatoru I. Justinianus'u mağlup etmiştir (Kafesoğlu, 2007: 269-270). Türklerde fermanlar Kağan ve Hatunun emriyle çıkarılmaktadır. İbn Batuta bu durumu şu sözlerle tanımlar; '*Türkler ve Tatarlar arasında kadınların büyük bir rolü vardır. Türk ve Tatar sultanları bir ferman çıkardıklarında onun üzerinde hakan ve hatunlarının emriyle ibaresini yazarlar*' (Battuta, 1998: 168). Yine bir emirname yazıldığında kağan emrediyor ki, ifadesiyle başlarsa ona boyun eğilmezdi. Emirnamenin kabul edilmesi için kağan ve hatun emrediyor ki ifadesiyle başlaması gerekmektedir (Gökalp, 2004: 165).

Kadınlar toylara ve şölenlere katılırlardı. Hatunların kendilerine ait incü denilen geliri yüksek dirlikleri vardı. Ayrıca ister sarayda ister taşra da olsun hatunların kendilerine ait idari ve askeri teşkilatları vardı (Farac, 1987: 315). Eski Türk unvanlarından olan 'il Bilge' baş kadın yönetici anlamında kullanılan unvan zamanla yerini 'terken/Türkan' unvanına bırakmıştır (Gömeç, 2010: 110). Bu unvanı kağanın devlet yönetiminde ortağı olan eşine verilirdi. Hatun unvanı ise diğer eşlerine verilmektedir. Ancak Terken unvanı taşyan eşlerin farkı bizzat yönetimin içinde olmalarıydı. Terken hatunların kendilerine ait divanları, askeri ve özel hazineleri ve yurtluk bölgeleri vardı.

Bu özellikleriyle hatunlar ikta ve asker sahibi beyler gibi önemli mevkilerde bulunmaktaydılar (Turan, 1980: 205).

Eski Türk toplumunda kadınların toplumun sosyal, iktisadi, siyasi ve askeri gibi hemen hemen her alanında ön planda olduklarına dair tarihsel bazı örnekler vererek sunduk. Ancak bu örnekler genellikle üst sınıflardaki kadınlarla ilgilidir. Ama bu durum akıllara toplumun geri kalanında böyle olmadığı düşüncesini getirmemelidir. Eğer üst sınıfta önemli görevlere gelen kadınlar varsa bu toplumun aşağı sınıflarında da kadın her alanda ön planda olduğunu gösterir. Türk toplumlarında kadın evin direği konumundaydı. Bu direk kelimesi önemlidir çünkü eski Türk inancında yer altı ve gökyüzü ile iletişimi ve yeryüzündeki dengeyi sağlayan hayat ağacını temsil eder. Yani burada kadına bir kutsallık atfedilmektedir.

1.Ahilik Teşkilatı

Kadınların toplumdaki önemli rolleri Anadolu'da da devam etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinde kadınlar, eski Türk toplumlarında kadınların sosyo-ekonomik ve siyasi-askeri hayata katılmalarını İslamiyet'le birleştirerek tasavvufu da eklemişlerdir. Bu sentez sonucunda dünyanın ilk kadın teşkilatı olan Bacıyan-ı Rum ortaya çıkmıştır. Bacıyan-ı Rum kadınlarının faaliyetlerini ve amaçlarını anlamak için öncelikle 13. yüzyılda Anadolu'da temelleri atılan ahilik teşkilatını anlamamız gerekmektedir. Ahilik teşkilatının kurulmasında Ahi Evran, onun hocası Evhadüddin Kirmani, Kirmaninin halifesi Şeyh Zeynüddin Sadaka ve diğer Fütüvvet erbabındakilerin katkılarıyla kurulmuştur. Bu kişiler 1204-1205 yıllarında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Halife en-Nasır li-Dinillah'ın karşılıklı anlaşmaları sonucunda Fütüvveti anlatıp yaymak için Anadolu'ya gönderilen alimlerdi. Fütüvvetnameyi anlatmak için yola çıkan bu alimler Anadolu'ya gelen Türkmenlerin yaşadıkları zorluklara bizzat şahit olmuşlardır. Bu karışıklığı durdurabilmek için toplumda bazı düzlenmelerin yapılması gerekmekteydi. Bu amaç doğrultusunda 13. yüzyılda Kayseri, Konya gibi büyük şehirlerde Ahilik teşkilatını kurdular.

Ahilik teşkilatı, Anadolu'ya özgü bir kuruluştu ve aynı zamanda toplumun tümünü kapsayan bir değerler bütünüydü. Ahilik, birbirine saygı duyan, birbirini gözeten, fakire ve yoksula yardım eden, çalışmayı kutsal sayan, ahlak ve din kurallarına bağlı esnaf ve zanaatkârların iş birliği anlamına gelmektedir. Ahilikte kişilere sadece mesleki bilgi değil aynı zamanda ahlaki ve dini bilgilerde verilmektedir. Ahi teşkilatı Türk kültürünün bir sentezidir. Ahilikte insan bir bütün olarak ele alınır, sadece iş ya da dini hayatı değil, kültürel sosyal hayatını kapsayacak şekilde hem dünyevi hem de uhrevi hayatını düzenlemeyi amaçlar. Ahilik teşkilatlarında ahlaki ilkelerin belirlendiği fütüvvetnameler deki ilkeler toplumun tümünü (kadın-erke) bireysel ve toplumsal istikrara kavuşturmaktır (Tatlılıoğlu, 2012: 75).

Aşıkpaşazade, Tevarih-i Al-i Osman (Tarih-i Ali Osman) adlı eserinde Anadolu Selçuklular zamanında Türkmenler arasındaki sosyal toplulukları dörde ayırmıştır. Bunlar; "Gaziyan-ı Rum (Anadolu Gazileri) "Ahiyan-ı Rum (Anadolu Ahileri)", "Abdalan-ı Rum (Anadolu Abdalları)", ve "Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları) (Aşıkpaşazade, 2003: 298). Bu topluluklarda, gaziler, askerleri, ahiler, zanaatkarları, Bacılar, kadınları, abdallar, dervişleri temsil eder. Orta Asya'dan Anadolu'ya büyük göç dalgalarıyla gelen Türkmenler her ne kadar Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli bir rol oynamış olsalar da bu göçler çeşitli problemlere yol açmıştır. Bu problemleri çözmeyi amaçlayan ahi birliklerinin çalışmaları şu şekildedir; Orta Asya'dan gelen Türkmenler arasındaki sanatkârlara iş bulmak, yerli sanatkarlarla rekabet edebilmelerini sağlamak, üretilen malların kalitelisini kontrol etmek ve ihtiyaca göre üretim yapılmasını sağlamak, Türk toplumunu ekonomik olarak bağımsız hale getirmek, yardıma muhtaç insanlara yardımcı olmak, yabancı devletlerin saldırılarında devletin askeri gücüne gönüllü olarak destek vermek ve yeni fethedilen yerlerdeki yerleşim bölgelerinde Türk-İslam kültürünü yaymaktır (Tatlılıoğlu, 2012: 75).

2.Bacıyan-ı Rum Teşkilatı

Bacıyan-ı Rum'dan ilk bahseden Aşıkpaşazade dir. Aşıkpaşazade'nin bahsettiği bu Bacıyan-ı Rum topluluğu hakkında ilk fikir yürüten kişi Alman müsteşrik (doğu bilimci) Franz Taeschner dır. Taescher, o dönemin şartlarında kadınların böyle bir topluluk kuracağına inanmamış ve bunun bir istinsah hatası olduğunu veya bir yanlış anlaşılma sonucunda Aşıkpaşazade'nin ortaya attığını ileri sürmüştür. Taeschner bunun aslının 'haciyan-ı Rum' veya 'bahşiyan-ı Rum' olabileceğini söylemiştir. Zeki Velidi Togan'da Taescher'ın ikinci görüşünü tercih etmiştir. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma yapan Fuat Köprülü ise bu iki görüşe de karşı çıkmış ve Aşıkpaşazade'nin eserinde bacıyan-ı Rum ifadesinin geçtiği cümlenin devamında Hacı Bektaşi Veli'nin onlarla münasebeti anlatıldığından ve Bektaşi tarikatında kadınlara genellikle 'bacı' lakabı verildiğinden Anadolu'da bacıyan-ı Rum adında bir kadın teşkilatının olmasının mümkün olduğunu söyler (Köprülü, 2016: 282).

Köprülü'nün görüşlerini destekleyen başka bir kanıt Bertrandon de la Broquiere'nin seyahatnamesinde bulunmaktadır. 15. yüzyılda Anadolu'da bulunan seyyah Dulkadir Beyliği'nin erkek ve kadınlardan oluşan silahlı bir Türkmen birliğine sahip olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak bu dönem de Türkmen boylarının silahlı kadın birliklerine sahip olduğunu Orta Asya'daki geleneklerini devam ettirdiklerini varsaya biliriz (Köprülü, 2016: 282). Bacıyan-ı Rum ile ilgili başka bir kanıta Menakıb-ı Evhadü'd-din-i Kirmani'de bulunmaktadır. Eserde Anadolu Selçuklular zamanında bu kadınlar arası teşkilatın 'Fakiregan' diye adlandırıldığından bahsedilmektedir. Teşkilattaki kadınlar birbirlerine 'bacı' diye hitap ettikleri için bu teşkilata

halk arasında ‘Bacıyan’ denildiğini belirtmektedir. Halk arasındaki yaygın haliyle yani ‘Bacıyan-ı Rum’ şeklinde ilk kullanan kişi de Paşazade dir (Tatlılıoğlu, 2012: 81).

Bacıyan-ı Rum teşkilatının bilinen ilk lideri ve kurucusu Fatma Bacı’dır. Fatma Bacı, Ahi Evran’ın eşi ve Şeyh Evhadüddin-i Hamid el-Kirmani’nin kızıdır. Fatma Bacı, pratik zekalı, entelektüel birikime sahip, ilmi konulara hâkim bir kişidir. Fatma Bacı, genç yaşta babasının dergahında dervişlerin hizmetinde görev yapmış, Hacı Bektaş-ı Veli, 1228’den Şeyh Kirmani’nin Anadolu’dan ayrılışına kadar bu dergâhta eğitim almıştır. Daha sonra Fatma Bacı, Hacı Bektaş-ı Veli’nin himayesine girmiştir. Fatma Bacıyla ilgili en ayrıntılı bilgilere Hacı Bektaş-ı Veli’nin Vilayetname adlı eserinde rastlanmaktadır. Vilayetname de Fatma Bacının adı, Fatma Hatun, Fatma Nuriye, Kutlu Melek, Kadıncık Ana olarak geçmektedir (Bayram, 1994: 55). Velayetnamede adı geçen Fatma Bacı, Aşıkpaşazade’nin eserinde bahsettiği Hatun Ana olmalıdır. Buradan çıkan sonuç hem Aşıkpaşazade’nin Tarihinde hem de Vilayet name de bahsedilen Fatma Bacının liderliğinde Bacıyan-ı Rum teşkilatının kurulmuş olmasıdır. Fatma Bacı, Anadolu’da kadınları toplayarak özellikle savaşlarda etkinlik gösteren bir sosyal teşekkül kurmuştur (Bayram, 1994: 55).

2.1.Bacıyan-ı Rum Teşkilatının Faaliyetleri

Bacıyan-ı Rum teşkilatındaki kadınların faaliyetleri kaynaklarda bahsedildiğine göre, askeri faaliyetler, misafir ağırlama, dini tasavvufi ve eğitim faaliyetleri, örgücülük ve dokumacılık, sanat meslekte intisap olmak üzere beş başlık altında özetlene bilir (Gökbel, 2019: 43).

Ahiyan-ı Rum ve Bacıyan-ı Rum merkezleri Kayseri’dir. Bunun nedeni Kayseri Anadolu Selçuklular döneminde ticari ve ilmi açıdan önemli bir merkez olmasıydı. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in ikinci kez tahta çıkınca Anadolu’yu yeniden yapılandırma çalışmalarında Ahiyan-ı Rum ve Bacıyan-ı Rum önemli rol oynamıştır. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bu iki teşkilat için Kayseri’de bir sanayi sitesi inşa ettirdi. 13. yüzyılda ortaya çıkan bu iki teşkilat özellikle Sultan Alaeddin Keykubat döneminde bütün Anadolu’ya yayıldılar. Bu teşkilatlar Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev’den itibaren devlet yapısı içinde yer aldılar. Dönemin belediyecilik ve emniyet işlerine bu iki teşkilat bakmaktaydı (Bayram, 2019: 2).

Kayseri’de kurulan sanayi sitesinde Ahi teşkilatının erkek üyeleri derileri işlerken, çıkan yünler de Ahilerin kadın kolu olan Bacıyan-ı Rum’daki kadınlar tarafından değerlendiriliyorlardı. Buradaki kadınlar daha önceden de belirttiğimiz gibi hem meslek sahibi hem de erkekler gibi eğitim görmüş ve birçok alanda faaliyet gösteren kadınlardı. Buradan da Bacıyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum ile aynı dönemde kurulduğunu anlıyoruz. Kayseri’de başlayan

bu ikili üretim daha sonra Konya, Kırşehir, Ankara olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde faaliyet göstermiştir (Bayram, 2019: 66-68).

Bacıyan-ı Rum kadınları gittikleri her bölgede hem üretim faaliyetleriyle ekonomiye katkı sağlamışlar hem de bulundukları mahallelerdeki kadınlara iş öğreterek onların da iktisadi hayata katılmalarına öncülük etmişlerdir. Böylece Orta çağ Anadolu'sunda modern bir yaşam örneği ortaya çıkmaktadır. İş hayatına katılan kadınlar ekonomik özgürlüklerini kazanmışlar bunun yanında eğitim de alarak kendilerini birçok alanda geliştirmişler ve ekonomik hayata 'özgürce' ve 'etkili' bir şekilde katılmışlardır. Kayseri örneğinden anladığımız kadarıyla Debbağlar Mahallesinin yanında Külahduzlar Mahallesi yani Örgücüler Mahallesi bulunmaktaydı. Yani deriler debbağlarınken çıkan yünler, Bacıyan-ı Rum kadınları tarafından değerlendirilerek örgücülük ve dokumacılıkta kullanılmıştır (Sırım, 2015: 123).

Bacılarda sanatlarını Ahilikte olduğu gibi gelenek halinde sürdürüyorlardı. Usta-çırak ilişkisine dayalı bir eğitim merkeziydi. Burada sadece sanat öğretilmiyordu, aynı zamanda topluma hizmet sunmanın usulü, mal üretimi nasıl yapılır gibi eğitimler verilmekteydi. Burada da kişi iş öğrenmek istiyorsa iş yerinde belirlenen kurallara riayet etmek zorundaydı. Ayrıca iş yerinde bulunan çıraklar, kalfalar başlarında bulunan ustaya bir müridin şeyhine intisap ettiği gibi bağlanmaktaydılar. Burada bacılar aldıkları eğitim sayesinde işlerine saygı duymayı, çalışkan ve üretken olmayı öğrenmişlerdir (Tümer, 2010: 36; Bayram, 2019: 66-68).

Bacıların öğrendikleri sanatlar, örgücülük, dokumacılık, nakışçılık, çadırcılık, halı ve kilim dokuma, keçecilik, boyacılık, çeşitli kumaşların üretilmesi ve bu kumaşlardan giysi yapılmasıydı. Osmanlı'nın kuruluş döneminde piyade üniformaları Bacılar tarafından imal edilmiş ve Yeniçerilerin 'bükme elif tac' adındaki akbörkleri de ilk Bacılar tarafından üretilmiştir. 14. yüzyıl ortalarında Ankara'da Bacılar teşkilatındaki kadınlar tiftik keçisinin kılları eğirerek elde ettikleri ipleri bazı pazarlarda satmaktaydılar (Bayram, 2019: 84-86; Hacıgökmen, 2005: 190).

Bacıyan- Rum teşkilatının bir diğer faaliyeti de misafir ağırlamaktı. Ahi zaviyelerine tekkelerine misafir edilenleri ağırlamaktaydılar. Bu kadınların kendi kurdukları tekke ve zaviyeleri olduğu gibi Ahi tşekilatına bağlı tekke ve zaviyelerde de hizmet vermekteydiler. Ahiyan ve Bacıyan teşkilatları Orta Asya'da Moğol istilasından kaçıp gelen Türkmen göçlerinin yoğun olduğu bir dönemde kurulmuşlardı. Bu göçler konaklama ve kısa süreli ihtiyaçların karşılanması sorununa bir çözüm olarak Ahiyan ve Bacıyan teşkilatları tekke ve zaviyelerde bu insanları ağırlamaya başladılar (Sırım, 2015: 122). Bacıyan-ı Rum kadınlarının kurdukları bu tekke ve zaviyeler sayesinde Anadolu'nun Türkleştirilme ve İslamlaştırma faaliyetleri hız kazanmıştır. Bacıyan-ı Rum kadınlarının bu çalışmaları Osmanlı Devleti'nin

kuruluş aşamasında ve sonraki dönemlerinde de devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan teşkilatlar arasında Bacıyan-ı Rum'u sayabiliriz. Kanuni dönemine ait Defteri Hakani de bulunan 718 numaralı Menteşe defterinde 32,81,74,63 numaralı belgeler "Sakari Hatun", "Kız Bacı", "Hacı Fatma Zaviyeleri" gibi kadın zaviye şeyhlerinden örnekler verilmektedir. Bu kadın zaviye şeyhlere örnek, Kütahya vakıfları içinde Od Yakan Baba adındaki dervişin bir köyde kurduğu tekke, civardan gelen adaklar ile kısa zamanda önemli din merkezlerinden biri haline geldi. Daha sonra bu tekkeyi yönetenler arasında Hacı Bacınam saliha ve mütedeyyine ehl-i velayet hatun ve kendisinden sonra yerine geçen Hundi Hacı nam hatun gibi kadın dervişlerin adları geçmektedir. Daha sonra ocağı yeniden canlandıran Sume Bacı nam bir aziz ve satiha ve bakire hatunun önemli ve büyük hizmetleri olmuştur. Bu belgeler, 13. yüzyılda Bacıyan-ı Rum kadınları tarafından kurulan bu tekke ve zaviyelerin 16. yüzyılda da hala faaliyette olduklarını göstermektedir (Barkan, 1942: 302-303).

Bacıyan-ı Rum teşkilatı ayrıca kimsesiz kalmış genç kızları himaye etmiş, onların eğitimleriyle, sanat öğrenmeleriyle ilgilenmişlerdir. Kimsesi kalmayan yaşlı kadınların bakımlarını da sağlamışlardır. Kızların düğünlerinde yardımcı olmuşlar, maddi sıkıntısı olanlara yardım etmişlerdir.

Bacıyan-ı Rum kadınlarının bir diğer özellikleri de askeri alanda gösterdikleri faaliyetlerdir. Orta Asya'da Türk kadını ok atmakta ve binicilikte yetenekli ve savaşlarda ön saflarda mücadele ederdi. Bacılarda İslamiyet'ten sonra da bu geleneği devam ettirmişlerdir. 1243 yılında Moğollar Kayseri'yi kuşattıklarında Bacılar aktif olarak şehir savunmasına katılarak mücadele etmişlerdir. Sonraki dönemlerde de özellikle uç bölgelerde Türkmen aşiretlerinde savaşçı kadınlar bulunmaktaydı. Bunlar büyük ihtimalle Moğol istilasından sonra uç bölgelere göç eden Bacılar teşkilatına mensup kadınlardı (Gökbel, 2019: 42). Bacıların askeri faaliyetlerine bir başka örnek, Anadolu Selçuklu devleti, 1330 yılında Ankara'nın hakimiyetini kaybetti. Bu yıldan itibaren 1361'de Ankara'nın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine kadar burayı Ahi ve Bacı teşkilatları birlikte yönetmişlerdir. Askeri ve ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır (Hacıgökmen, 2005: 187).

Sonuç

Bacıyan-ı Rum teşkilatına bakıldığında kadınların bu kadar serbest hareket etmesi, iş sahibi olup ekonomik özgürlüğünü kazanması, tekke ve zaviyeler de sohbetlere gitmesi ve buralarda eğitim alması, kendini geliştirmesi dönemin şartlarında imkânsız gibi görünmektedir. Hatta araştırmacılar önceleri böyle bir teşkilatın bulunamayacağından, bunun bir yazım yanlışı olduğundan şüphelenmişlerdi. Orta çağ Batı Avrupa ya da Müslüman Doğu'da belki böyle bir şey mümkün değildi ancak teşkilatı kuranlar Orta Asya'dan gelen Türkmen kadınlardı. İslamiyet öncesi Türk toplumlarında bugün bile olmayan kadın erkek eşitliği bulunmaktaydı.

Toplumdaki görev dağılımı cinsiyet odaklı değil yetenek odaklıydı. Eski Türklerin hem dini hayatı hem de yaşam şekilleri bu tarz bir yaşama izin vermekteydi. Orhun Abidelerinde geçen 'Türk Tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye, babam İlteriş Kağanı, annem İl Bilge göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır' ifadesi de bunun kanıtıdır, çünkü Türklerin inandıkları Gök Tanrı inancında tanrı hem kadına hem de erkeğe kutsallık vermiştir. Ayrıca göçebe bir yaşam tarzına sahip olan eski Türk toplumunda erkekler savaştayken ailenin, ülkenin korunması, düzenin devam etmesini sağlayan kadınlardı.

Anadolu Selçuklu devleti her ne kadar Müslüman Türk devleti olsa da Anadolu'daki Türkmenler hala Orta Asya geleneklerini devam ettirmekteydiler, İslamiyet'i kendi gelenekleriyle sentezleyerek göçebe Türklerin yaşam şartlarına uyarladılar. Bacıyan-ı Rum teşkilatı da bu uyarlamanın bir sonucudur. Orta Asya'daki özgür kadın motifine Anadolu'da Türkmen kadınlar tasavvufu da ekleyerek bulundukları çağın ötesinde bir teşkilat kurdular. Türk toplumunun hoş görü ve misafir perverliği, Türk kadının el becerisi, savaşçı özelliği ve girişkenliği, İslamiyet'in tekke ve zaviye çatısı altında birleşti. Bir diğer önemli konu bu durumun Anadolu Selçuklu Sultanları tarafından da olağan olarak görülmesi hatta bu teşkilatın devlet tarafından desteklenmesidir.

Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan itibaren Anadolu'ya sürekli Türkmen göçleri gelmekteydi. Bu göçler Selçuklu devletinin devamlılığını sağlamış ve Anadolu'nun Türkleşmesinde etkili olmuştu. Ancak 13. yüzyılda Moğol istilasıyla birlikte bu göçler daha da yoğunlaştı, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin hem kalacak yurt bulmaya hem de bu coğrafyaya uyum sağlamaya çalışmaları zorlu bir süreç doğurdu. Bu sorunlar karşısında bacılar hem tekke ve zaviyelerde gelenleri misafir edip ağırlıyorlar hem de onlara kalacak yerler ayarlamaya çalışıyorlardı. Anadolu'nun Moğol işgalinden sonra uçlara gönderilen bacılar burada da boş durmamışlar hem askeri hem de ekonomik ve sosyal alanda uçlardaki Türk boylarıyla birlikte mücadelelerine devam etmişler ve Osmanlı devletinin kuruluşunda da rol oynamışlardı.

Sonuç olarak Bacıyan-ı Rum bir taraftan düşmana karşı savaşıp bir taraftan da eğitim, kültür, sanat, sosyal ve ekonomi de etkin rol oynayan bir teşkilattı. Ayrıca Anadolu'da Türkmenlerin yerleşmesini ve burada kalıcı olarak kalmalarını sağlayan sosyal bir topluluktu.

Kaynakça

Abu'l-Farac, G., (1987), *Abu'l Farac tarihi*. (Ö. R. Doğrul, çev.). Ankara: TTK Basımevi.

Aşıkpaşazade. *Tevarih-i al-i Osman*, haz.: Kemal Yavuz – Yekta Saraç, K kitaplığı, İstanbul, 2003.

Barkan, Ö.L., (2015), İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeleri. *İnsan&İnsan*, 5, 5-37.

Battuta, İ., (2005), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*. Çev. *MŞ Paşa–M. Çevik–AM Güven.* İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

Bayram, M., (1994), *Fatma bacı ve bacıyan-ı Rum Anadolu bacıları teşkilatı*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Ergin, M., (2003), *Orhun abideleri.* İstanbul: Hisar.

Gökalp, Z., (2004), *Türkçülüğün Esasları*, İnkılâp Kitabevi.

Gökbel, A., (2019), Bacıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları). *Ahiname*, *6*(1), 40-43.

Gömeç, S., (1996), Kagan ve katun. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *18*(29), 81-90.

Gömeç, S., (2010), Terken unvanı hakkında. *Türkoloji Dergisi*, *17*(2), 107-114.

Hacıgökmen, M. A., (2005), Ankara ahilerinin ticarî faaliyetleri ve baciyân-i Rum hakkında bir araştırma. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, *18* (18), 185-211.

İnalcık, H., (2002), 'Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'. *Türkler ansiklopedisi* (9. Cilt). Ankara: Yeni Türkiye.

Kafesoğlu, İ., (1977), *Türk milli kültürü*. Ankara: Ötüken Neşriyat AŞ.

Köprülü, F., (1993), 'Alp'. *İslam ansiklopedisi* (1. Cilt). İstanbul: MEB yayınları.

Köprülü, O. F., (2020), 'Bacıyan-ı Rum'. *Ahilik ansiklopedisi* (1. Cilt). Ankara.

Sırım, V., (2015)., Osmanlı kadınının ekonomik hayata etkin katılımı: baciyân-ı Rûm örneği. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 4 (8), 118-125.

Tatlılıoğlu, K., (2012), Ahilik teşkilatında Anadolu Türk kadınının girişimciliğine sosyal-psikolojik bir yaklaşım. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, *2*(4), 69-92.

Turan, O., (1969). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. Ankara: Ötüken Neşriyat AŞ.

Turan, O., (1980), *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* (I-II. Cilt). İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

Tümer Erdem, Y. Yiğit, H., (2010), *Bacıyan-ı Rum dan günümüze Türk kadınının iktisadi hayattaki yeri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.

BÖLÜM 7

HAZARLAR, ASKERİ TEŞKİLATLARI VE SAVAŞLARI

Mehmet ÖZMENLİ[1]

DOI: https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10303483

[1] Prof. Dr. ,Giresun Üniveristesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Giresun, mehmet.ozmenli@giresun.edu.tr, ORCİD:0000-0002-8616-0712

Giriş

Dünya tarihi anlatılırken, Türklerin tarihi ile ilgili bazı yüzyıllar ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin 16. Yüzyıl genelde Türk yüzyılı olarak anılmaktadır. Yani Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu yüzyıl, batılıların hayran olduğu Kanuni Sultan Süleyman dönemidir.

Türklerin tarihi binlerce yıla sahip iken sadece 16. Yüzyılın ön plana çıkarılmasının nedenleri konumuz ile ilgili olmadığından bahsetmeyeceğiz. Ancak, M.S. 4. yüzyıl Türklerin Türkistan coğrafyasından çeşitli nedenlerle farklı birçok bölgelere göç ettikleri yüzyıldır. Özellikle Avrupa'ya yaptıkları göçlerle Avrupa tarihinde etnik, sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik alanlarda değişimlere neden olmuşlardır. Yine 8. Yüzyıl birçok Türk topluluk ve devletinin çok hareketli ve etkin oldukları asırdır. Bunlardan Avarlar, Göktürkler, Türgişler, Uygurlar, Kimekler, Karluklar ve Hazarlar, bu asırda geniş bir coğrafyada etkin oldukları görülmektedir. Yani Çin denizinden Atlas okyanusuna kadar kesintisiz Türk egemenliğinin yaşandığı asırdır. Bu devirde Türk devlet ve topluluklarının zaman zaman zirveyi, bazen de yıkılış dönemlerini yaşadıkları devirdir. Bunların içinde zirvede olan Hazar Kağanlığıdır. 6. ve 7. yüzyılın en önemli devleti olan Göktürk Kağanlığının yıkılmış olması, Hazar Kağanlığını daha da güçlendirmiştir. Ayrıca döneminin ve coğrafyasının özelliklerini çok iyi değerlendirmişlerdir. Ticaret yollarının üzerinde olmaları, birbirleri ile mücadele halinde olan komşularının olması nedeniyle Hazarlar siyasi manevralar yaparak daha çok güç kazanmayı başarmışlardır. Doğal olarak bu manevraları yaparken korunma ya da topraklarını genişletmek için askeri sistemlerini de ihmal etmemişlerdir. Hem Göktürklerden gelen teşkilat bilgileri hem de gözlemci özellikleri ile bağlaşık oldukları Bizans İmparatorluğundan ya da sürekli savaş halinde oldukları Sasani İmparatorluğu ve İslam-Arap devletlerinden sistem anlamında yararlanmayı bilmişlerdir. Nitel araştırma yöntemlerinden tarama usulü ile yaptığımız bu çalışma bir deneme özelliği taşımaktadır. Yeni ve kapsamlı çalışmalara önayak olması temennimizdir.

1) Hazarların Bulundukları Coğrafi Alan ve Siyasi Tarihleri

Hazar askeri teşkilatı hakkında birebir çalışma tespit edilememiştir. Bizde bu çalışmayı yaparken Hazarların genel tarihleri hakkında yazan dönem kaynaklardan ya da çağdaş kaynakların verdikleri bilgilerden yararlanmaya çalıştık. Bu kaynaklarda savaşlardan bahsedildiğinden ya da farklı birçok konulardaki anlatımlardan Hazarların teşkilat sistemleri hakkında çıkarımlar yapmaya çalıştık. Böylece Hazarların askeri teşkilatları hakkında bir deneme çalışması yapmış olduk. Hazarların askeri teşkilatları aynı zamanda siyasi tarihleridir demek çokta yanlış olmayacaktır. Konuya siyasi tarihleri ile ilgili bilgi veren dönem kaynakları bizim için öncül olmuştur. Bu arada coğrafi özelliğini de ihmal etmemeye çalıştık.

Hudud'ul- Âlam isimli eserde Hazar ülkesini bereketli, zengin ve mamur bir ülke olarak tanımlamaktadır (Minorsky, 2008: 122). Bu bereketli Hazar ülkesi farklı Türk topluluklarının geçiş güzergâhındadır. Batıya doğru hareket eden Türklerin özellikle de Hazar Türklerinin egemen olduğu Hazar gölü ile Tuna ırmağı arasındaki verimli topraklardır. Bilgi zenginliğine de etki edecekbir coğrafi konumdur.

Arrân/Albanya topraklarının içinde bulunduğu ve tüm İtil ırmağı boyunca geniş sınırlara egemen olan Hazarlar hakkında 5.-6. yüzyıllara ait kısmi bilgilere tarihi kaynakların desteği ile ulaşabilmekteyiz. Doğu Avrupa'da ilk düzenli devlet kuran Türkler Hazarlardır düşüncesinde olan tarihçilerin sayısı azımsanmayacak ölçüdedir (Yücel, 2020: 65). Hazarlar Türkistan'da bir tek ulustan meydana gelmiş Türk boyu olduğu da iddia edilmektedir.

Hunların hâkimiyetinde olan Hazarların, Attila'nın ölümünün olduğu zamanlarda Aşağı İtil boylarında oldukları bilinmektedir. Onların bu bölgelere ne vakit geldikleri hakkında aydınlatıcı bilgi bulunmamaktadır. Hazarlar ile Suvarların birbirine akraba topluluk oldukları düşünülmektedir. Suvarların M.Ö 1. yüzyılda Kama ve İtil alanında olduklarını gösteren kanıtlar sayesinde Hazarların, İtil nehri çevresinin kadim halklarından olduğu kanaatine varılabilmektedir.

Kadim halklardan olduklarını çeşitli dönemsel kaynaklarda görebilmekteyiz. Hazarlar, Çin kroniklerinde "Tukiu Ho-se" (Türk-Hazar) olarak yazılmıştır (Rásonyi, 1971: 114; Golden 2006: 70-71). Hunların yıkılmalarıyla diğer Türk kavimleri gibi onlarda topraklarından ayrılarak, Kafkaslar ve kuzeyine yerleşmişlerdir. Hazarlar bu bölgeye geldikten hemen sonra, bazen Bizans ve İran topraklarına saldırılar gerçekleştirmişlerdir (Koestler, 2010: 24-25). 5. ve 6. yüzyıllarda anayurtta önemli iç karışıklıklar olunca, Türkistan tamamıyla ayağa kalkmış, Türk yurdunun destansı yiğitleri, insanlık ve Türk tarihine "Göktürkler" ismiyle geçecek olan güçlü ve geniş alanlara yayılabilmiş bir devlet kurmuşlardır. İşte bu Göktürkler kendilerinden önceki Türk devletlerinden aldıkları askeri teşkilat mirasını geliştirerek sonraki devletlere de miras olarak bırakmışlardır. Bu varislerden biri de Hazar Hakanlığıdır.

630 tarihinde Göktürklerin merkezi yönetiminin çökmesi üzerine hakanlığın batı ucundaki Hazarlar bağımsız bir devlet olarak devletler tarihindeki yerlerini almışlardır (Kafesoğlu,1984:518). Hazar Hakanlığı, Göktürk Devleti'nin batıdaki mirasçıları olarak tarihe geçmişlerdir. Hazarlar, bu tarihten başlayarak siyasi bir güç olarak ortaya çıkmış ve batı bölgelerinin yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Bundan sonraki süreçte Güney Rusya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan topraklarda yaklaşık 350 yıl hüküm sürmüşlerdir. Yöneticiler, Museviliği kabul etmişlerse de halkın, atalarının dininde kaldığı görülmektedir (Baykara, 2001: 41). Devletin bünyesinde

başka dinlere mensup olanlarında varlığı bilinmektedir. Bunun devlet teşkilat yapısına ve özelliklede askeri yapılanmaya etkisi ne kadar olduğunun incelenmesi elzemdir. Tarihte farklı inanç ve etnik yapıların olduğu devletler oldukça çoktur. Ancak uzun ömür ve kalıcılık konusunda ayrı bir inceleme konusudur. Hele askeri teşkilatta aynı soy mensuplarının olmadığı yani farklı milletlerin mensuplarından oluşan ordu birliklerinin başarılarının kalıcılığının olma olasılığının düşük olduğu kanaatindeyiz. Tarihte bunun örnekleri bulunmaktadır.

Tarihe önemli bir katkısı olan bu devletin kurulduğu coğrafyanın yani Hazar ülkesinin stratejik konumunun tarihsel verilere baktığımızda önemi net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı siyasi tarihlerine bakmadan evvel Hazarların egemen oldukları coğrafyanın stratejik konumuna bakmamız gerekmektedir. Hazar ülkesinin merkezi önceleri Terek Nehri[1] kıyılarında iken daha sonra Aşağı Volga (İtil) boylarına inmişlerdir. Volga, Yayık (Ural) , Don ve Kuban gibi dört büyük ırmağı yöresini oluşturan bölgedir. Bu bölge, aynı zamanda dönemin en önemli ticaret güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Dönemin bilinen karalarında bulunan etkin uygarlıkların birbirleri ile bağlantı noktasında Hazar Ülkesi bulunmaktadır. İslam âlemi ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticari etkinlikler buradan yürütülmektedir. Ayrıca Harizm'den Aşağı İtil boyuna ve oradan da Karadeniz kıyılarına uzanan kervan yolu da bu bölgeden geçmekteydi (Taşağıl, 2015: 274). Hazar Gölü'nden başlayıp, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Deşt-i Hazar, Sirderya Irmağından Yayık Nehrine kadar uzanan topraklar ise Oğuz Bozkırı olarak isimlendirilirken 11. yüzyılda Kuman Kıpçakların egemenliği ile bu isimlendirmeler değişime uğramıştır (Yalvar, 2018: 10). Yani Deşt-i Hazar yerine Deşt-i Kıpçak denilecektir.

[1] Kuzey Kafkasya'da olan nehir, Hazar Gölüne dökülmektedir.

Harita: https://www.sozgazetesi.org/tuerk-duenyasi/turkler-tarih-boyunca-vikingler-ile-savasti-mi/ (Erişim tarihi: 01.10.2023)

Hazar Devleti, kuruluşundan bir müddet sonra, devrinin iki büyük siyasi kuvveti olan Sasani ve Bizans imparatorlukları arasındaki muharebelerde etkin rol oynamaya başlamışlardır. Hazarlar, siyaseten Bizans İmparatorluğu ile dostane münasebetler, Emevi ve sonrasında Abbasiler ile çatışmaya dayalı ilişkiler içerisinde olmuşlardır (Baykara, 2001: 41). Böylece Bizans ile dostluk kurmak suretiyle Sasani İmparatorluğuna saldıran Hazarlar, Sasanilere Emevi orduları tarafından darbe vurulmasına zemin hazırlamışlardır. Sonuçta Sasanilerin zayıflamasında etkin ve önemli rol oynadıkları görülmüştür. Emevi ordusunun Kafkaslara doğru geldikleri görülünce Hazar-Bizans dostluğu daha da perçinlenmiştir. Dış siyasette ortak çıkarların olması, bu iki devletin hükümdar aileleri arasında da akrabalık münasebetleri kurmalarına neden olduğu görülmüştür.

2) Hazarların Askeri Teşkilat Sistemi

Tarihte, birçok uygarlık yaptıkları etkinliklerle, yaptıkları ve ürettikleri ile anılmaktadırlar. Mısırlılar, kölelerin genç yaşta ölmelerine neden olacak kadar geceli gündüzlü ve sadece karınlarını doyurarak Firavunlar için ihtişamlı mezar yapmak adına yaptırdıkları piramitlerle anılmaktadırlar. Sümerler, ibadetlerini icra ederken ihtiyaç hissettikleri ve tarihe geçmelerine neden olan yazıyı icatlarıyla "Tarih Sümerde Başlar" dedirtmişlerdir. Fenikeliler ve Venedikliler Akdeniz egemenliğini ellerinde bulundurarak zenginliği ülkelerine getirmek amacıyla geliştirdikleri denizcilik

etkinlikleriyle, Romalılar sahip oldukları topraklarda uyguladıkları ve kendilerinden başka herkesi barbar kabul ettikleri siyasetle ve koydukları kanunların sonraki zamanlarda birçok toplumun yararlanmasına vesile oldukları 12 levha kanunlarıyla anılmışlardır. Türklerle ilgili ilk akla gelenler birbirleri ile bağlantılı olan, devletin örgütlenmesi, orduların teşkilatlanması ve savunma konusundaki becerileri, ayrıca ürettikleri silahlar ile tarihe mal olmuşlardır (Aydoğan, 2004: 556-557).

Türk budunlarının tarih sahnesine çıktıklarına inanılan bozkırlar olarak da isimlendirilen Hazarların egemen oldukları bölge, batılı kaynaklarda Asya Minör ve Doğu Avrupa olarak bilinen coğrafi alanlardan meydana gelmektedir. Bu bölgeye gelmiş ve yerleşmiş olan Türk toplulukları varlıklarını zamanla fark ettirmişlerdir. Bu coğrafyada kendilerine has bir kültür meydana getirmişlerdir. Bu alanın stratejik özelliğinden dolayı Türk toplulukları var oldukları bölgenin sınırlarını koruyan ve devamlı silahlı olarak uyanık durumda idiler. Dolayısıyla bu toplulukların ordu anlayışlarında yalnızca muharebe zamanı bir araya gelen ve devamlılığı olmayan bir askeri anlayışı yoktu. Eli silah tutabilen her kişinin asker, her askerin her an muharebeye hazır olduğu bir ordu söz konusudur. Nitekim bu ordunun örgütlenmesinin en temel hususiyetlerinden birisi de genellikle ücretsiz ve daimi oluşlarıydı. Özellikle Asya (Büyük) Hunlar ile birlikte daha kurumsal bir yapıya haiz ve önemli bir kısmı da atlı askerlerden oluşmaktaydı (Akcan, 2021: 1).

Türk tarihine baktığımızda özellikle İslamiyet'in kabulünden önce kurulan Türk devletlerinin birçoğunda ama özellikle de bozkır Türk topluluklarında erkek de kadın da asker olarak kabul edilmişlerdir. Ya da kendilerini doğal asker kabul etmektedirler. Yani askerlik görevi, Türklerin günlük yaşamlarının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Çünkü kadın-erkek, genç-yaşlı her kişi olabilecek bir savaşa hazır bir savaşçı olmak zorundadır. Dolayısıyla bozkırda bulunan Türk topluluklarında öncelikli olarak gelişen anlayışlardan biri "Ordu-Millet" anlayışı olmuştur (Merey, 2009: 20). Bozkır Türk devletlerinin genelde bulundukları coğrafyanın sert şartları, Türkistan'daki diğer boy ve uluslararasında meydana gelen savaşlar Türklerin zor bir hayat yaşamalarına neden olmuş ve bu doğrultuda uğraş verdikleri için "savaşçı bir millet" sözüyle hatırlanmaktadırlar.

3) Askeri Eğitim

Hazarların askeri sistemlerini bildiğimiz Hun çağından beri süregelen bir sistemin devamı niteliğindedir. Özellikle de gelişmiş haliyle Göktürklerin askeri ve idari sistemlerini kullandıklarını birçok tarihçi belirtmektedir. Öyle ki Taşağıl'ın belirttiği gibi Göktürkler, Türk tarihinin merkezine yerleştirilmelidir. Yani geçmişten alıp her tür bilgi, kültür, teknik, siyasi ve askeri yapılanmayı geleceğe aktaranlar Göktürklerdir. Hazar Türkleri de bundan azami ölçüde yararlanmışlardır.

Bozkır coğrafyasındaki Türkler zaman içerisinde genişlettikleri ülke sınırlarının muhafazası ve düşmana karşı daha düzenli ve uygun müdafaa yapabilmenin yolunu akıllıca uyguladıkları savunma taktiklerini daha iyi gerçekleştirebilmek için askeri eğitime ayrı bir önem vermişlerdir. Bozkırın çocukları küçük yaşlardan itibaren askeri talimler alıp, yaşları büyüdükçe ve olgunlaşma sürecine girdikçe, ava gitmek suretiyle eğitimlerini devam ettirmişlerdir (Selçuk, 2014: 44-45).

Hatta Kimekler gibi bazı Türk topluluklarında çocuklar ergenlik yaşına kadar evlerinde bakılıyor, büyütülüyor, eğitiliyor sonrasında yetişkin olduklarında ise eline ok ve yay verilerek evin (çadır) dışındaki yaşamın içine bırakılıp kendi işini kendisinin yapabilecek duruma gelmeleri beklenmekteydi. Bu eğitim yönteminin bütün Türk devlet ve topluluklarında da uygulanıyor olma ihtimali oldukça yüksektir. Doğal olarak etkinlikleri çok aktif olan Hazar askeri eğitiminde de bu yöntem mutlaka vardır.

4) Askeri Araç Gereçler ve At

Askeri eğitimin mükemmel olması kadar Türkler çağdaşlarına göre daha üst düzey teknolojik silahlar kullanmışlardır. Kaynaklarda Türkler, silaha *"tolum",* silah kuşanmaya ise *"tolun manmak, tolunlanmak"* demişlerdir. Askeri yaşamın vazgeçilmezleri, silahlar ve savaş aletleri olmuştur. Çünkü savaşabilmek için silah yapabilmek ve onu en iyi şekilde kullanmak gerekmektedir. Bütün Türkler gibi Hazar Türkleri de bunu çok iyi bildikleri için yeni savaş araçları geliştirerek silahlarını kendileri üretmişlerdir (Durmuş, 2019: 52). Türklerin bulundukları stratejik coğrafyada daha da korkusuz olmaya sevk eden ve kendilerini daha iyi müdafaa edebilmek adına özellikle yapmaları gereken silah yapımına ehemmiyet vermeleri olmuştur. Bu savaşa her daim hazır durumda olmak demektir. Madenciliğin en önemli ürünü olan ve Türklerinde ilk kullandıkları madenlerden biri olan demir ve işleme yapan anlamında demircilik, silah yapımına ve askeri örgütlenmeye verilen ehemmiyetle birlikte süreç devam ettikçe bu bir sanat anlayışı haline gelmiştir (Selçuk, 2014: 44-45). Madenciliğin gelişmesiyle birlikte ordular en sağlam ve dayanıklı askeri silah ve teçhizatlarla donatılmışlardır.

Demircilik sanatında ileri düzeyde oldukları Çin kroniklerinde belirtilen Türkler, bu sanatlarıyla o çağda dünyanın en iyi silahlarını üretmişlerdir. İmal ettikleri silah, araç-gereçlere de Türkçe isimler koymuşlardır. Türklerin adlandırdıkları silah ve araç-gereçlerden bazıları; *"Bıçaq (bıçak), bögda (hançer), böyda, (kama), çıda (süngü), mızrak, söngi (süngü), zırh, mancınık"* şeklindedir. İskitlerin *"akinakes"* ismini verdikleri kılıçları kullandıkları da dönem kaynaklarında belirtilmektedir (Caferoğlu, 1968: 40, 49). İtil (Volga) boylarında yapılan kazı çalışmalarında bu kılıçlara önemli ölçüde rastlanmıştır.

Hazar bölgesindeki kurganlarda bulunmuş olan silah ve araç-gereçler; *"kılıç, meç (kısa kılıç) mızrak, kargı (süngüg), kısa mızrak (kaçut), bıçak, hançer, gürz(topuz) kamçı (berge) kement"* gibi aletlerdir. Bu savaş araç-gereçlerinden *"mızrak, ok, yay ve kılıç",* Türk savaşçılarının çokça kullandıkları silahlar olmuştur. Türkler, *"yay ve ok"* sembollerini paralarında ve çetirlerinde (bir tür şemsiye) kullanmışlardır. Göktürk Devleti devrinde "*ok" "bağımlılık ve esaret"*; *"yay"* ise *"kendisine bağlanan ve üstünlük"* anlamlarına gelmektedir. Kağanın egemenliği altında olan boylara *"ok"* göndermesi, boyların hükümdarın çağrısına hemen uyumaları ve onun yardımına mutlaka gelmeleri anlamı taşımaktadır.

Hazar Türklerinin ok ve yayı ustaca kullandıklarına örnek savaşlardan biri Berde kentinin alınması esnasında okçuların maharetlerini Kalankatlı Moses şöyle anlatmakta; *"Sasani hükümdarı Hüsrev Şah Berde kentine Kayşak isimli bir vali tayin etti. 628 tarihinde Hazarlar Berde kentine saldırıda bulundular. Surlarla çevrili ve oldukça muhkem bir mevkide olan Berde'ye Hazar askerleri yaylarından sel gibi ok atışları gerçekleştirdiler. Böylece kent Hazarlar tarafından ele geçirildi"* (Kalankatlı Moses, 2006: 145-146). Ok ustalıkları ile ilgili birçok örnek vermek mümkündür. Kudame bin Cafer isimli bir İslam coğrafyacısı "Müslüman Araplar Türklerle savaş yapmak istemiyorlardı (Şeşen, 2001: 190). Câhız, "hariciler daha okunu yaya sürmeden, Türkler on ok atabilen savaşçılardır" (Câhız, 2022: 67)

Hazar Türklerinin Göktürklerde olduğu gibi ok'un fırlatılması esnasında kullandıkları *"zihgir",* ok atıldığı zaman yay tarafından başparmağın zarar görmemesi için meydana getirilmiş bir nevi tırnak görünümünde yüzüktür (Ölmez-Özdamar, 2017: 1555-1559). Özellikle kemikten yapıldığı bilinmekle beraber zamanla gümüş malzemeden de zihgir yapılmıştır.

Özellikle surlarla çevrili kale ve kent kuşatmalarında kullanılan mancınıkta Türkler tarafından kullanılmıştır. Örmek olarak M. S. 620'li yıllarda Bizans-Sasani mücadelelerinin olduğu dönemde Hazarların tarih sahnesinde görülmeye başladığı tarih olarak vurgulanmaktadır. Bizanslıların 627 yılında Tiflis kuşatmasında Hazar birliklerinin de yer aldığı Bizans - Göktürk ittifakında Hazar askerleri de yer almıştır. Bizans ustaları tarafından yapılan ve Türklerinde kullandıkları "balista" adı verilen, çok büyük kayalar fırlatabilen mancınıklar ile kent surları dövülerek tahrip edilmiştir (Kalankatlı Moses, 2006: 148; Özcan, 2019: 49). Türklerin mancınık gibi kuşatma silahını Selçuklunun gerçekleştirdiği birçok kuşatmada da kullandıklarını bilmekteyiz (Özmenli, 2021: 596 vd).

Uzak muharebe usulünde kullanılan *"ok ve yay"* kadar yakın savaş usullerinde kullanılan mühimmatlar ve silahlar da Türklerin askeri başarılarında mühimdirler. Yakın savaş araçlarından önemli olan iki silahtan

"kılıç, kalkan" ve başa geçirilen *"miğfer",* bazen ihtiyaç anında kama, bazıları yakın dövüş bazıları uzak mesafe silahı olan *"mızrak ve zırh"*dır.

Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmının düz, uca yakın kısmı ise hafif kavislidir. Kılıçlardaki bu eğrilik rastgele verilmemiştir. Savaşçının düşmana saldırıp ona vurduğunda bütün gücün eğri olan kısmında toplanması maksadı ile yapılmıştır. Bu nedenle de Türk kılıcının kesme kuvveti oldukça yüksektir (Gömeç, 1988: 2). Yakın savaşta önemli bir silah olan kılıçların kabzaları genellikle ahşap olup bu kabzalarda *"kurt başı"* gibi Türklerin önem verdiği ya da kutsal saydığı hayvan motifleri ve oyma yöntemi ile yapılan süsler yer almaktadır. Böylece kılıç sadece savaşlarda kullanılan silah olmakla beraber, aynı zamanda bir sanat eseridir. Kılıç *"kın"* ismi verilen bir tür kılıfta taşınmakta, kın da halkayla kemere takılmaktadır (Phillips, 1961: 91-92). Hem kılıcın teknik özellikleri hem de sanatsal özellikleri Türk kılıçlarını ayrıcalıklı kılmaktadır.

Yakın dövüşlerde en fazla kullanılan silah kılıç olsa da bazı zamanlarda *"kamalara"* da gereksinim duymuşlardır. Kamaların boyuda azami 25-35 cm. aralığında olup Türkler tarafından ağırlıklı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Hatta kama kullanan Türklerin işlendiği fresk ve heykeller de bulunmaktadır (Balint, 1989: 254).

Türklerin kullanmış olduğu bir başka silah ise mızraktır. Yakın mesafe muharebelerde kullanılmış olan önemli silahlardan biridir. "*Kurgan"* adı verilen kazılarda da birçok buluntu ile beraber mızrak uçlarına da rastlanmıştır. Buluntular arasından çanak çömleklerde işlenmiş ya da çizilmiş ve kaya resimlerinde atlı askerlerin kullandığı mızraklar görülebilmektedir. Bu da Türklerin savaş aletleri hakkında bilgi edinilebilmemize imkân vermektedir (Ögel, 2014: 161).

Fotoğraf 1: Çıldır Kaya resimleri, süvarilerin fırlatılmak üzere kullandıkları mızrak görülmektedir (Ceylan, 2015: 25)

Ayrıca bu görüntülerdeki mızraklar Türklerin kullandıkları uzak mesafe silahlarıdır. Düşmanın ilk düzenini dağıtmak üzere kısa boylu, hafif ve rahat fırlatılabilen mızraklı birlikler oluşturmuşlardır. İskitler, Partlar ve birçok Türk toplulukları ve devletleri bu silahı kullanmışlar ve günümüzde de oynanmakta olan Cirit sporuna temel teşkil etmiştir (Özmenli, 2020: 1386-1396). Özcan, Kalankatlı Moses'ten aktardığı bir cümlede *"Hazarlar hükümdarlarını korumak için mızrak ve kalkan kullanan askerlere sahiptiler"* demektedir (Özcan, 2019: 61).

Türkler, yaptıkları bütün savaşlarda ağırlıklı olarak saldırıda bulunmak öncelikli olduğu için saldırı silahlarını daha çok geliştirmişlerdir. Ancak, saldırıda bulunan savaşçının kendisini daha güvende kabul etmesi ve rahat savaşması için müdafaa aletlerine de gereksinim duymuşlardır. Dolayısıyla uzak mesafeli savaşlarda düşmanın oklarından, yakın mücadelelerde ise kılıç, kama ve mızraklarından korunmak lazımdır. Savaşın getirdiği şartlar nedeniyle Türk askeri birlikleri, hem başlarını hem de bedenlerini korumak için *"zırh, kalkan ve miğfer"* kullanmış oldukları görülmüştür (Ögel, 2014: 161). Zırh, atlı askerlerin üzerlerine doğrudan giydikleri ve bedenlerinin korunmasını sağlayan demirden kıyafettir. Genellikle bu zırhların; derinin üzerine demir pul, çubuk vb. dikilmek suretiyle yapılmıştır. Her ne kadar demirden bir elbise gibi görünse de bu zırhlar, askerlerin hareket yeteneğini çok fazla kısıtlamamaktadır. *"Yelek"* tarzında dikilen ve gömlek tipi olan zırhlardan başka *"pazu zırh"* denilen pantolon olarak kullanılan zırhlar da yapılmıştır (Minzulin; 1991: 137-140). Romanya ve Macaristan'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Hazarlara, Kuman-Kıpçaklara ve Peçenekler'e ait zincir örme usulü ile yapılmış ve bazen de plakalarla desteklenmiş demir zırhlar tespit edilmiştir. Hazar Türklerine ait Stanitza köyündeki Saltova kalıntıları içerisinde atlara ait baş zırhları, balta kalıntılarına da rastlanmıştır. Bunlar zincir örme zırhlar ve at başlıkları ile ilgili örnekler olduğu görülmektedir (Usta, 2013: 394). Hazar coğrafyasında bulunan kurganlardan çıkan zırhlar bunun en güzel kanıtlarıdır.

Savunma aracı olarak kullanılan ve baş bölgesini korumak amacıyla *"miğfer"* giyen Türkler, genellikle miğferlerinin tunç ve demirden yaptıkları görülmektedir (Phillips, 93). Bir dağ görüntüsünü andıran miğferler Hazar savaşçısının başından alabileceği darbeden ya etkilenmemesine ya da hafif bir biçimde etkilenmesine neden olmaktadır.

Bir diğer müdafaa maksadıyla kullanılan savaş aleti de *"kalkan"*dır. Birbirinden farklı boylarda, tür ve tipte olan kalkanlar birbirine benzemeyen desenlerle süslenmiş oldukları da görülmektedir. Demir gibi sert bir madenden yapılmış kalkanlar olduğu gibi farklı metallerle yapılmış olanları da gerçekleştirilen kazı çalışmaları ile tespit edilmiştir (Brantjes, 1996: 71). Hazar Türk kalkanları demir, bakır, fil ve gergedan derisi, tosbağa kabuğu,

söğüt dalı, kamış, ip ve ağaç kabuğu gibi kılıç ve oktan etkilenmeyen malzemelerden yapılmıştır.

Türk ordusunun büyük bir çoğunluğu atlı birliklerden oluşmaktadır. Yaya askerin çok az sayıda olduğu Hazar ordusu, yaptıkları bütün akınları ya da yağmaları atlı birliklerle gerçekleştirmişlerdir (Erdemir, 2002: 943) . "*Börüler"* ismi ile Çin kroniklerinde geçen yıkıcı güce sahip atlı askerlerin varlığı, Hazarların savaşlardaki başarılarının temel göstergelerinden biridir (Güler, 2007: 52). Göktürk Devleti çağında zırh giydirilmiş ordu birliklerinin varlığı ve bu askerlerin de sadece Türklerden oluşturulduğu bilinmektedir. Göktürkler dönemindeki bu zırhlı askerlere *"Böriler",* diğer bir değişle*"Kurtlar"* denmiştir (Hudyakov, 2002: 473-475). Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hazar ordu sistemi çok az farklarla Göktürk ordu sistemidir. Yani *Böriler* gibi bir birliğin Hazarlarda da olduğu düşünülebilir.

Türkler, muharebe alanlarına çok fazla at getirmek suretiyle hem yiyecek gereksinimlerini karşılamışlar hem de düşmana daha kalabalık bir askeri birliklerin onlara doğru gittiği izlenimi vermek suretiyle düşmanları arasında endişeli bir durum yaratmayı başarmışlardır. Türk ordusunun zor şartlarda malzeme ve gıda ihtiyaçlarını kolaylıkla hazırlamaları da önemli bir başka savaş etkinliği olarak kabul edilmektedir. Özellikle göç ve savaş zamanlarında yiyecek ihtiyaçlarını, et konservesi ile karşılayan Türkler, bu şekilde gıda saklamanın da faydasını görmüşlerdir. Türklerin et ile yaptıkları konserve, Çin'de ve Avrupa'da en az beş yüz yıl sonra kullanılmaya başlanmıştır (Erdemir, 2002: 943).

Birçok uygarlıklarda olduğu gibi Türklerde de çağın en etkin silahı ok-yay ve mızrak olmuştur. Bilinen savaş taktikleri için en uygun silahlardır. Türkler, hızla koşan at üzerinde kısa boylu ve fırlatılması kolay olan mızrakları düşmana fırlatma ve hızla geri dönmenin ardından yayı üstün bir beceriyle kullanarak, yine uzak mesafede çatışmalara girebilmişlerdir. Kendileri için *"zırh ve miğfer",* atları içinde aynı şekilde *"zırh (yarık)"* içinde olan Türkler, at sayesinde oldukça hızlı hareket kabiliyetine sahip olduklarından dolayı genellikle uzaktan savaş yapmayı uygun görmüşlerdir (Kafesoğlu, 1984: 270-271). Savaş alanındaki atların üzerinde özel bir zırh örtülü olduğu için, Türk askerlerine bu örtü kalkan görevi görmüştür (Erdemir, 2002: 940-945). Hazar Türklerinin bu yöntemi Romalıların kullandıkları testito savunma tekniğinin farklı şekli olarak geliştirmiş olmaları muhtemeldir. Romalıların bu kalkanları siper etme biçiminde gerçekleştirdikleri korunma yönteminin saldırı savaşlarında oldukça yararını görmüşlerdir. Hazar Türklerinin ağırlıklı süvari birliklerinden oluşan bir orduya sahip olmalarından ötürü savaş düzeni olarak bu yöntemi kullanarak atlarına zırh giydirip birbirine yanaşık şekilde savaştıklarını düşünmek ve incelemek gerekmektedir. Yanaşık düzen saldırı esnasında dağılmayı önleyici özelliğe sahiptir.

Savaş alanlarında süvarilerin atlarının rengine göre belli kanatlarda konuşlandıkları bilinmektedir. Hazarların savaş esnasında en çok çekindikleri ve endişe duydukları durum, yağmur nedeniyle yaylarının ıslanarak kullanılamaz duruma gelmesidir. Çünkü bulundukları bölgenin ve mücadele alanlarında nem ve yağmurun çok olması onların bu kaygılarını artırmaktadır. Asya Hunlarından itibaren Türkler gece seferlerine *"dolunay zamanı"* çıkmışlardır. Havanın açık olmasını istemelerinin nedeni silahlarının zarar görmemesi ve görüş açılarının daha uygun olmasıdır (Aydoğan, 2004: 450-452). Hazar Türkleri doğa bilimlerini gözlem yöntemi ile değerlendirmeler yaparak savaş alanlarında da bu bilgilerini lehlerine olacak şekilde uygulamaya çalışmışlardır.

Hazar Hakanlığının, askerî ve siyasî örgütü başta olmak suretiyle birçok özelliği ile Göktürk Devleti'nin devamı niteliğinde olup Bizans askeri yöntemlerini de bu siteme entegre ederek başarılarını arttırmışlardır. Göktürklerden aldıkları askeri sistemlerin isimlerine Orhun Kitabelerinde rastlamaktayız. Bu anıtlarda geçen askeri terimler Hazarlar tarafından da sıkça kullanılmıştır.

Adriyatik kıyılarından, Çin Denizinin kıyılarına, kuzeyden güneye çok geniş alanlarda devletler kuran Türkler, oluşturdukları bu devletlerle ekonomik, askeri ve siyasi anlamda birçok ulusa da tesiri etmişlerdir. Böylesine geniş alanlarda büyük ve birçok devlet kurmanın ve bu devletlerin varlığının sürdürülebilirliğinin iki mühim sebebi vardır. Bunlardan birincisi örgütlü bir devlet yapısı, ikincisi de disiplinli bir ordudur (Güler, 2007: 9-10). Fritz Neumark'ın dediği gibi; *"Dünya tarihinden Türkleri çıkardığımız zaman ortada tarih kalmaz"*. (Neumark, 1947: 73-75). Neumark'ın bu sözleri; Türklerin medeniyet âlemine katkılarını anlatan bir söz olmuştur. Hazar Türklerinin geleneksel ordu yapılanmaları ve örgütleri ilk önce Roma uygarlığını ve ardından gelenleri etkisi altına almış, hatta 18. yüzyılda batıda meydana getirilen modern ordulara da örnek olmuştur.. Bu sebeple birçok askeri tarih alanında çalışmalar yapan tarihçiler Türk ordu teşkilatı hakkında kapsamlı yeni çalışmalara imza atmaktadırlar.

Hazar Türklerinin, örgütlü bir devlet kurmuş olmalarının temelinde iyi bir askeri yapılanmalarının etkisi yüksektir. Bundan dolayıdır ki, devletin, hem gücünü hem de temelini teşkil eden ordu, disiplinli, çevik, savaşa hazır ve manevra yeteneğinin kuvvetli olması baş koşullardandır (Gömeç, 1988: 1-2).

Bütün Türk devlerinde olduğu gibi Hazarlarda da düzenli ordunun ilk kurucusu olan Asya Hunları lideri Mete Han (Mou-tun)'ın sistemleştirdiği *"Kara Kuvvetleri"* nin olduğu görülmektedir. Türk orduları disiplinli bir yapıya sahiptirler. Bunu da sistemleştirdikleri onlu usule dayanan bir örgütlenme ile gerçekleştirmektedirler. En büyük birliğe tümen demektedirler. Bunun sayısı da on bin askerden oluşmaktadır. Tümen birlikleri kademeli

olarak onlara, yüzlere ve binlere ayrılmıştır. Bu birliklerin de sayılarına göre başlarına komutanlar atanmıştır. Komutanlar da *"onbaşı", "yüzbaşı", "binbaşı", "tümenbaşı"* gibi ünvanlar alarak bir emir-komuta zinciri oluşturmuşlardır. Örgütlenmesi onlu sisteme göre olan askeri birlikler merkezden atamalar yapılmak suretiyle ordu bir tek elden idare edilmiştir (Atsız, 1963: 12-16).

Türk devletlerinde milli birliğin tesis edilmesinde boy ve bodunların sağlam bir işbirliği içerisinde olmalarında onlu sistemin tesirli olduğu ifade edilmektedir. Savaş ve barış zamanlarında boyların ortak bir gaye etrafında toplanmaları bu onlu örgütlenme sayesinde gerçekleşmiştir (Gömeç, 1988: 5). Devlet idaresinde askeri menşeli şahıslara vazife verilmesiyle de hem ordunun disiplini temin edilmiş hem de ordudaki disiplin diğer idari mevkilere de aksetmiştir. Dolayısıyla bu özelliği ile düşünüldüğünde *"onlu sistem",* yalnızca askeri olmayıp sosyal ve idari bakımlarından da devletin örgütlenmesinde son derece mühimdir. Bu anlayış ile örgütlenen Hazar ordusunun Sasani, Arap ve Bizanslılara karşı başarılı olmaları tesadüfi değildir.

Bozkır Türklerinin askeri örgütlenmelerinin genel yapısı incelendiğinde kullanılan unvan ve terimler idari birim isimleri ile ilgili olmasından dolayı dikkat çekicidir. Büyük Hun Devleti çağına ait Çin kroniklerinin verdiği bilgiye göre, orduyu idare eden 24 kumandanın varlığından bahsedilmektedir. Bu kumandanların emri altında farklı rütbeleri olan ordu mensupları bulunmaktadır. Göktürk Anıtları'nda ordu sözcüğü *"sü"* kelimesiyle belirtilmiştir. Kitabelerde en çok rastladığımız kelimelerden biri *"sü"* olmuştur. Bozkır Türk devletlerinin ordu tarihiyle ilgili kayıtlar M.Ö. 3. asra ait olup, askeri birliklerin onlu sisteme göre örgütlendiğine yöneliktir. Yine bu kayıtlara göre Türk ordusunun başında günümüzdeki *"genelkurmay başkanı"* olarak anılan *"Sü-Başılar"* bulunmaktadır (Gömeç, 1988: 2; Rybatzki, 1997: 64-65).

Kitabelerde *"sü"* kelimesi dışında asker manasına gelen *"çerig"* kelimesi de kullanılmıştır. Buradan hareketle Türk milletinin ordudaki her biriminin ve görevlerine göre ayrılmış olması askeri örgütlenmenin üst düzeyde olduğu söylenebilir. Çünkü askeri terim yönünden de Türkçe oldukça zengindir (Adamoviç, 2004: 261-264).

Sübaşından sonra ise ordudaki en önemli rütbe *"Çabışlık"* şeklinde geçen *"çavuşluk"*tur. Çabışlık, Göktürk Devleti'nden Oğuzlar kanalı ile Selçukluya, Hazarlara ve hatta Osmanlılara geçerek yüzyıllar boyunca *"askeri (kumandan","idari muhafız", "haberci" ve "diplomatik "elçi"* gibi manalarda kullanılmıştır. *"Çavuş"* ifadesi, Kitabelerde iki yerde geçmektedir. Aynı unvan eski Uygur metinlerinde de tespit edilmiştir (Donuk, 1988: 92).

Askeri teşkilatın önemli birliklerinden bir diğeri de alplerdir. Alpler, *"geceleyin düşmanı basan asker"* olarak Divan-u Lugati't Türk'te geçmektedir. Alp, *"kahraman, yiğit, cesur"* anlamlarını taşıyan bir kelimedir ve tüm Türk lehçelerinde kullanılmaktadır (Güler, 2007: 21-23). Bu birlikler Osmanlı Devletinde *"Akıncı"* birlikleri adıyla karşımıza çıkmaktadır. Aynı sistemin ad değiştirerek Osmanlıya kadar geldiği düşünülürse bu tip bir askeri birliğin Hazarlarda da olduğu kabul edilebilir. İslamiyet'in benimsenmesinden önce Türkler arasında ve askeri birliklerde yaygın olarak kullanılan *"alp"* İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra da kullanılmaya devam etmiştir.

Yine askeri örgüt yapısıyla alakalı olarak ele alınması gereken başka bir kavram ise Türklerin *"Han toyu"* olarak isimlendirdiği ordu merkezidir. Ordu merkezlerinde *"sakçı"* adı verilen nöbetçiler tarafından askeri birliklerin çok iyi bir biçimde korunduğu bilinmektedir (Koca, 2002: 824-829). Hazar askeri örgütünde hiyerarşik emir-komuta zincirinin yanı sıra düşmanın baskın hareketlerine karşı düşman ordusunun neler yaptığını öğrenmek ve gereken önlemleri alabilmek amacıyla *"gözetleme kuleleri"* de meydana getirmişlerdir. Gözetleme kuleleri ve buralarda görev yapan nöbetçilere *"kargu"* denmiş; onlar da askeri yapının birer parçası sayılmıştır. Bir anlamda *"ordunun ileri karakolları"* sayılan gözetleme kuleleri (kuzetler) çoğunlukla çevreyi iyi gören, coğrafyaya hâkim tepelerden seçilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmıştır. Düşmanın durumu, geceleri kulelerde yakılan ateşler ve bu ateşlerden çıkan dumanlar aracılığıyla haberdar edilmiştir. Böylelikle binlerce kilometre uzaklıktaki düşmanın akın haberi kısa bir süre içinde devlet merkezine ulaşmış olmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1999: 269). Hazar coğrafyasının hem dağlık hem de birçok nehir ve vadilerden oluştuğu düşünülünce bahsi geçen kulelerin önemi daha da önem kazanmaktadır.

5) Askeri Taktikler

Savaşların en önemli özelliklerinden biri saldırmak olduğu kadar aynı zamanda savunma yönteminin de doğru uygulanması gerekmektedir. O zaman hem saldırı için hem de savunma için gerekli olan bilgi de taktiktir. Yani iki savaş türünde de nasıl taktikler ve stratejiler uygulamak gerektiğini, düşmanında durumu dikkate alınmak suretiyle doğru bir şekilde belirlenmelidir.

Türklerin İranlılar veya Romalılar gibi siper kazmadıkları tarihi kayıtlarda görülmektedir. Savunma yöntemi olarak kendilerince belirledikleri yöntem ise genellikle atlarını çadırlarının yanına birbirine yakın biçimde bağlayıp savaş başlayana dek korunmuşlardır (Erdemir, 2002: 943). Yani yukarıda belirttiğimiz saldırıdaki yanaşık yöntem savunmada da uygulanmıştır. Konar-Göçer yapıya sahip olan Türklerin bu savunma taktikleri birçok savaşlarda başarı getirmiştir.

Bozkır Türk devletleri için savaşta önemli olan bir diğer unsur da *"turan taktiği"*dir. Turan taktiği sayesinde, mızrak ve okçu atlı askerlerden meydana gelen Türk askeri birlikleri atların hızlı manevralarıyla beraber daha ağır hareket eden düşman ordusuna karşı üstünlük sağlamışlardır. Çünkü özellikle Hazarlar, rakipleri Sasanilerin ve Arapların hızlı hareket edemedikleri yine Bizanslıların ağır zırhları ve uzun mızrakları nedeniyle daha yavaş hareket etmelerinden yararlanmışlardır. Kendi yöntemlerini uygulamak amacıyla askeri birliklerini her zaman hücum etme esasına göre eğitip düzenleyen Türklerin, muharebelerdeki en belirgin nitelikleri düşman cephesine karşı yapmış oldukları etkili hücumlardır (Erdemir, 2002: 939-940). Bu hücumlarda kullandıkları atların fiziksel yapıları da önemlidir. Özellikle saldıran ilk gruptaki birliklerin atlarının ön ayakları kısadır. Günümüzde Anadolu'da Hınıs atları adıyla anılan bu atlar saldırdıktan sonra manevra yapıp hızla geri dönmelerini kolaylaştırmaktadır. Böylelikle çok sayıda hücumda bulunmak yerine birkaç saatte sonuca gitme yöntemini başarıyla kullanmışlardır.

Türklerin yaşamış olduğu coğrafyanın şartları hayat tarzlarının hareketli olmasına neden olmuştur. Türk milletinin hareketli ve savaşçı bir millet olmasına katkı sağlamıştır. Bozkır Türk toplumlarında mevzi savunması, toprak savunması gibi pasif ve hareketsiz uygulamalar hemen hemen yoktur. Yukarıda belirttiğimiz taktikle Türk birlikleri, başlangıçta hareketsiz olan düşman ordusunu öncü güçlerle yıpratmayı deneyerek düşmanın isteğini kırdığı gibi morallerini de bozmuştur. Dolayısıyla hızlı hareket edemeyen düşman orduları, Türklerin hızlı manevraları karşısında yenilgiye uğramışlardır (Koca, 2016: 103-104). Dolayısıyla hedeflenen barış sağlanmış olsa da Türkler için bir anlamda savaşmak *"hayatta kalmak"* demektir. O zaman savaş yöntemlerini geliştirmek için bu yöntemleri eğitimler ile yani bir tür savaş sporları ile uygulama imkânı bulmuşlardır.

6) Hazarlarda Ücretli Askerlik

Bozkır Türklerinde önemli bir başka savaş unsuru askerliğin sadece özel bir meslek olarak görülmemesi; adeta bir yaşam biçimi şeklinde kabul görmesidir. Bu sebeple de Türklerde *"ücretli asker"* anlayışı çok fazla gelişmemiştir. Fakat Ortaçağ'da, Roma, Bizans, Abbasi halifeliği gibi devletler, *"ücretli asker"* olarak Türklerden faydalanmış, Türkler de bu devletlerde kimi zaman ücretli asker olarak görev yapmışlardır.

610 tarihinde iktidar olan Bizans imparatoru Heraklios, imparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz ortamı gidermek amacıyla hem idari hem de askeri reformlar yapmıştır. Ücretli birlikler oluşturmuş ve özellikle de Türklerden meydana getirmeye özen göstermiştir. Hazarlardan da bu ücretli askerler içinde birlikler meydana getirmiştir. Bazen de ittifak içerisinde olduğu Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu'dan asker talebinde bulunmuştur. Tong Yabgu, birçok Türk boyundan birlikler oluşturmuştur.

Bunlardan Hazar birliklerini Kafkaslarda Lazica denilen bölgedeki Heraklios'un karargâhına destek amaçlı göndermiştir (Özcan, 2019: 39).

Hazar Devletinin de ücretli askerlerden faydalandıklarını Artamanov, yararlandığı kaynaklardan biri olan İbn Rusteh'de geçmekte olduğunu yazmaktadır. Eserde, İbn Rusteh'in asker sayısını da belirttiğini ve bu sayının yaklaşık 12.000 kişiden oluştuğunu ve bu sayının hiç eksilmediğini belirtmektedir. Savaş zamanında ise bunlara ilaveten asker toplanmıştır. Hazarların daha çok ticaretle ilgileniyor olmalarının ücretli asker bulundurmalarında etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Zira Türk orduları daimi idi ve hükümdar daima ordusuyla sefere çıkıyor, yağma ve akın faaliyetlerinde bulunuyordu (Artamonov, 2004: 114-118). Yani ücretli veya doğal olarak daimi birliklerinin olması devletin geleceği için elzemdi.

Hazarların askeri yapılarına bakıldığında önceleri ücretli askerleri olmadığını ve şehirlerin savunmalarının gönüllüler tarafından yapıldığı görülmektedir. Ancak, 9. yüzyılın ortalarında ticaretin gelişmesiyle askerlik mesleğiyle uğraşanların sayısı azalmış ve bu durum, ücretli askerlerin sayısının artmasını da beraberinde getirmiştir. Hazar ordusunda Müslümanlar ve Slavlar gibi çeşitli din ve milletten kişiler görev almıştır. Ayrıca, Hazarların deniz gücü ile ilgili bilgi yoktur.

7) Hazar Devletinde Askeri Terimlerden Timar ve Thema İlişkisi

Tanım olarak Tımar sistemi, askeri, mali, siyasi açıdan bir toprağa hükmetmektir. Vernadsky, Rusça'daki t'ma (tıma, tuma) tabir edilen terimlerin, Türkçe tümen, tuman terimlerinden geldiği, bunların Grekçe'ye de tama olarak geçtiğini iddia etmektedir. Asya menşeli tümen ve Bizans'ın 7. yüzyıldan itibaren aşama aşama olgunlaştırdığı tema (thema) terimlerinin etimolojik olarak aynı menşeye dayandırılması zorlama bir iddia mıdır? İddiasını temellendiren Vernadsky, kadim Hazar askeri üslerinden Taman kalesinin isminden hareketle bu konuya giriş yapmış ve iddiasını etimoloji bilimini kullanarak kanıtlamaya çalışmıştır. O'na göre, Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde, Kerç Boğazı'nın Asya yakasında kurulu eski ve önemli bir Hazar kalesinin adı olan Tmutorokan (Türkçe Taman) ismi, Altay menşeli, on bin kişilik askeri kuvveti ifade eden tma (Farsçada "tuman") ile kumandan, lider anlamındaki tarhan'ın birleşiminden (tma-tarhan) doğmuştur. Yeni Türkçe'ye Tümen-bey olarak çevirmek mümkün olacaktır. Vernadsky, ünlü Türkolog Smirnov'dan naklen, Türklerin 6. asırda Kuzey Kafkasya'yı zaptetmesi sırasında bir Türk kumandanının burayı üs edinmesi sonunda bu kalenin Tma–Tarhan adını aldığı yönünde tahminde bulunmaktadır. Vernadsky bu ismi, Greklerin Tamatarcha veya tagmatarcha olarak kendilerine mal ettiklerini de ilave ediyor. Vernadsky, bu ismin yalnız şeklen Grekleşmediğini, mana ve fonksiyon olarak da Türkçede sahip olduğu anlamı muhafaza ettiğini belirtmektedir. Bu yazara göre, tamatarche veya tagmatarcha, "alay komutanı" anlamını korumuştur (Vernadsky, 1944: 215-

216). Vernadsky'nin iddiasını destekler nitelikte, Tmutorakan'ın Taman Tarkan'a dönüşümü hakkında L. Rasonyi'nin tespitini Kafesoğlu, eserinde belirtmiştir (Kafesoğlu, 1984: 161). Esasında, Asya Hun imparatoru Mete'nin babasının ismi T'man (Tuman) da muhtemelen ünvan olarak aynı menşeye dayanmaktaydı (Kafesoğlu, 1984: 59).

Howard–Johnston, bir makalesinde aynı konuyu Hazarlar açısından değerlendirmekte, thema'nın Hazarlarda askeri fonksiyonlara sahip, idarî – askerî yapıyı ifade eden bir terim olduğunu iddia etmektedir. *"Bir kabile federasyonu olan Hazar Hakanlığını oluşturan kabileler, merkezî bir anlayış içinde thema sistemi altında organize edilmişti"* (Howard –Johnston, 2007: 189) şeklinde ifade etmektedir.

Doerfer, tümen teriminin askeri birlik, kolordu, bölge anlamlarında tıman, tümen, tümn, t'man, tüman, tıma, tımma, timi, tuma, tume vs. varyantlarıyla Türkçe, Moğolca ve diğer dillerdeki kullanım şekillerini ortaya koymuştur. Göktürk Kitabeleri'ne de başvuran Doerfer, tümen'in kolordu, *"sayısız insan kalabalığı"* anlamlarına sahip olduğunu tespit etmiştir (Doerfer, 1965: 632-639). Göktürk kitabelerinde tümen, *"tümen hazine"* (on binlik hazine), *"üç tümen sü"* (Üç tümen ordu) gibi ifadelerde sayısal anlamda on bin ve ordu birliği anlamında kullanılmaktadır. Yine, yer adı ve ordu kumandanı olarak sık rastlanan "Taman Tarkan" isimleri de yer almaktadır (Ergin, 1975: 75-86-87).

Divanü Lügati't-Türk'de, tümen'in, Doerfer'de yer alan *"çok", "sınırsız",* anlamı verilmiştir. Ayrıca, *"tümen ming"* şeklinde "bin kere bin, bir milyon" anlamı da verilmiştir (Kaşgarlı Mahmut, 1985: 233-26, 402-8,9,28). Aynı temel kaynakta, tamga, *"hakanın ve başkalarının damgası"* anlamında geçmektedir (Kaşgarlı Mahmut, 1985: 424 – 10. 29).

Bizans askerî sisteminin önemli bir parçası olan askeri eyalet sistemi de denilen Themaların yukarıda belirtildiği gibi Hazarların etkisi midir? Konu tabi ki iddialar doğrultusunda incelenmelidir. Hazar Bizans hinterlandı düşünüldüğünde ilgili diğer topluluklara da bakmak gerekmektedir. Örneğin, Arsaklı Part Devleti'nin mirasını devralmış, iç dokusunu etkin biçimde muhafaza etmiş bulunan Sasaniler önemlidir. Tarımcı askeri sınıf, küçük mülk olarak kendilerine tahsis edilen toprağı kullanma karşılığında, ihtiyaç halinde büyük feodal şeflerin emri dâhilinde askerî hizmet vermek zorundaydı. Sasanilerde bu sistem 3. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar büyük mülk sahiplerinin lehine bir dejenerasyona uğramıştı. Hanedan üyelerine ve diğer büyük aristokratik ailelere askeri hizmet haricinde haraç ödeme mecburiyetinde kalan küçük fief sahipleri gittikçe fakirleşerek önem ve itibarlarını yitirmişlerdi. Küçük mülklerden teşkil edilen atlı askerlere, daha önce masraflarını kendileri yapmak zorunda oldukları at, silah ve bir asker vererek onları güçlendirmişlerdi. Aynı zamanda, üyeleri tarımcı olan, büyük mülk sahiplerinden bağımsız, savaşçı Hazar, Alan vs. kabilelerinden toplanmış yeni

bir askeri sınıf meydana getirmişlerdi. Armenia ve Anatolia temalarının kurulması sırasında İmparator Herakleios aynı şekilde hareket etmiştir. Sasanilerden zapt edilmiş araziler üzerinde kurulan askerî fieflere, Armenia'ya yakın, komşu savaşçı kabile nüfuslarından süvariler getirmişlerdir (Darkó, 1948: 91). Süvari ifadesine bakıldığında Hazarların olması kuvvetle muhtemeldir. Burada bahsi geçen toprak sisteminin Hazar Türklerinden bazı farklarla beraber alındığı ve dolaylı olarak Sasanilerden Bizanslılara geçmiş olma ihtimalinin yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir. Doğal olarak bunun önemli bir araştırma konusu olduğunu da belirtmekte yarar var.

Darkó, Herakleios'un Sasanileri örnek aldığını belirtmektedir. Bizans'ın Turan kavimlerinden etkilendiğini etimolojik olarak ele alan Howard–Johnston'da ilk olarak Avar, sonra Peçenek ve Hazarların Bizans'ı etkilediğini düşünmektedir. Bizans, bu tarihi süreçte temasta olduğu Avar, Peçenek ve Hazar ordularından mülhem tema sistemini uyarlamıştır (Öztürk, 2012: 178). Howard–Johnston, dolaylı değil doğrudan doğruya bir etkilenmede ısrarcı konumdadır.

Türk askeri sistemi incelendiğinde toprak ile ilişkisinin olduğu kesinlikle karşımıza çıkmaktadır. Bu da Türklerin ekonomisinin dayandığı özellikle yerleşik bölgelerde tarıma dayalı olmasından kaynaklanmaktadır. Toprak ve askerlik bağlantısını hem üretim artırımı hem de savaşacak birliklerin oluşturulması olarak görmek gerekmektedir. Hazarlarda bulunan tımar sistemi Büyük Selçukluların askeri iktâ' sisteminin temelini oluşturduğu birçok iktisat ve askeri tarihçiler tarafından belirtmektedirler. Birçok Arap ve Fars coğrafyacı, Hazar ülkesini gezerken, iktâ' konusunda bazı ipuçları vermektedirler. Öncelikle hemen her yazar, Hazar ülkesini bereketli, zengin ve mamur olarak tanımlamaktadır (Mesudî, 2014: 37; Minorsky, 122; Şeşen, 2001: 36). Hazarlarda tımar sisteminin olma olasılığı, Gerdizî ve İbn Rüsteh'de geçmektedir. İbn Rüsteh şöyle demektedir: "…*Hükümdar İl şad, bu ülkenin kudretli ve zenginlerini mallarına ve refah derecelerine göre süvariler beslemekle mükellef tutmuştur… Orduyla sefere ve akına çıkan ilşaddır. Seferlere daimî askerleriyle çıkar… Hükümdar, maaş alan ve kendisine sonsuz bağlı olan on bin süvari ile sefere çıkar. Bu askerler arasında zenginler tarafından beslenenler de vardır"* (Şeşen, 2001: 36). 11. yüzyılda yazdığı Zeyn el-Ahbar adlı eserinde Gerdizî önceki yazarların söylediklerini adeta onaylamaktadır: *"Hazar hükümdarı atına binince on bin süvari onunla beraber atlarına biner. Bu süvarilerden bir kısmı maaşlıdır. Bir kısmı ise zenginlerin yardımlarıyla geçinirler. Kendi eşya ve silahlarıyla hükümdarın maiyetine katılırlar…"* (Şeşen, 2001: 83). Hazarların on veya on iki bin kişilik hazır kıta askerleri, süvari birliklerinden oluşmaktadır. Diğer yandan bu süvari birliklerinin bir kısmını zenginler beslemektedir. Hazar ekonomik sistemi bireysel zenginliğe elverişlidir. Zira önemli miktarda gümrük vergileri alan devlet, ticaret açısından da son derece işlek bir coğrafi

konumda bulunmaktaydı (Kuzgun, 1985: 75-76). Hazarlarda ticaretten elde edilen gelir sadece devlet tekelinde değildi. Böylece tüccar ve zengin sınıfı oluşan Hazarların ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetinde, ticaretten kaynaklı zenginliğinin nimetlerinden yararlanan Hazarlı zenginlerin devletin bekası için ister kağanın emriyle ister gönüllü olarak asker beslemekle mükellef idiler (Karatay, 2014: 220). Ancak orduda, asker sayısında devamlılık esastır. Devlet, bu olasılıkları görmüş olmalıdır ki, bu yüzden olsa gerek kağan komutası kendisinde, maddi külfeti ise varlıklı kişilerde olan bir ordu sistemine geçmiştir. Bu sistem Osmanlıdaki tımar sisteminin daha az gelişmişi Selçuklulardakinin ise benzeridir. İktâ' ve tımar sisteminin menşei hususuna farklı bir bakış açısı kazandırmaktadır. Zira sadece ihtimal dâhilinde sayılan Türklerin kullandıkları birçok sistemdeki eski Türk geleneği ve Orta Asya izleri, bu sayede somut bir örnek kazanmaktadır. Hazar Türklerinin ilkelde olsa kullandıkları tımar sistemi ile Bizans'ın thema bağlantısını yukarıda bilim adamlarının verdikleri örneklerle belirtmeye çalıştık. Doğal olarak bunun tartışmalı bir konu olmasından dolayı kabul edilebilmesi için daha yeni araştırmalara gereksinim vardır.

8) Askeri Unvanlar

Türk askeri unvanlarının oldukça zengin olduğunu belirtmiştik. Burada bazı unvanlar ve diğer anlamları da verilmek suretiyle açıklamalar yapılacaktır. Türklerde "Kan" unvanı Batı Hunlarından itibaren kullanılan ve İslâmiyetin kabulünden sonra da devam eden unvanlardan biridir. Aslen Türkçe olduğu anlaşılan "Han" unvanı Hazar başkenti Hanbalıg gibi bazı yer adlarına da yerleşmiş ve Türk-İslam çevrelerinde geniş alanlara yayılarak, çeşitli zamanlarda farklı anlamlarda kullanılmaya devam etmiştir (Doerfer, 1967: 141-180). Burada belirtilen hükümdar unvanı olan Han aynı zamanda ordunun başkumandanıdır. Öyleyse Başkent Hanbalık'ta Hazar Türk ordusunun merkezi karargâhıdır.

Hazarlarda hükümdar unvanı olarak Çor'da kullanılmaktadır (Minorsky, 2008: 122). 11. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir Hazar komutanının adının Roma kaynaklarında geçen biçimi olan Geōrgios Tzoulos'ta da "Çor" unvanının olduğunu Donuk hoca J. Scylitzes'den alıntılayarak eserinde vurgulamaktadır (Donuk, 1988: 14). "Çor" unvanı hem Göktürklerde hem de Uygurlarda hükümdar unvanı olduğu gibi askeri unvan özelliği de taşımaktadır (Turan, 2018: 159, 161,173).

Alplerin başı olması hasebi ile Hazar kumandanlarına "Alp Tarhan"da denilmektedir. Alp, alpaġu (çoğulu alpaġut, yılpaġut) ve uruñu[1] "güçlü, atılgan ve usta muharip, savaşçı" anlamında kullanılmaktadır. Alp için

[1] Uruñu, Stein tarafından bulunan Göktürk harfli el yazmalarında görülmektedir (Orkun, 1994: 258) .

Moğolca kökenli bahatur (bahadur) kelimesi de kullanılmıştır. Alp kelimesi kahramanlığı ifade etmesi açısından önem arz etmektedir.

Şeşen, İslam Coğrafyacılarından bahsederken onların Türklerin kullandıkları özellikle de konumuz gereği Hazar askeri ve idari unvanlardan muhtelif sayfalarda bahsetmiştir. Şad, beğ ve tarhan unvanları göze çarpmaktadır. Bu unvanlar Türk devlet geleneğinin bir yansımasıdır ve bu unvanlara sahip hanedan üyeleri kağanlık da dâhil olmak üzere birçok makamlara gelebilmektedirler. Hazarlardaki uygulama da kağanlığa yükselebilmek dışında, bu şekilde olmaktadır. Yani şad, beğ ve tarhan unvanlarına sahip kişiler sadaret benzeri olan ilşad olarak nitelediğimiz makama getirilebilmektedirler. İlşad, neredeyse hakan kadar geniş yetkilere sahiptir ve ülkenin bütün işleriyle meşgul olmaktadır. Orduya komuta etmekten ganimet paylaşımına, vergi tahsilâtından ülkenin ve halkın eksiklerinin giderilmesine kadar birçok sorumluluğu vardır (Şeşen, 2001: 36). Hazarlarda "işhan"- "işkan" gibi hususi vazife sahipleri vardır ki, Tarkanların yardımcıları, askeri komutanlardır.

Hazarlar bölgede devlet kurmadan önce Göktürklerin Batı kanadının uç kısmını teşkil etmişlerdir. Bu bölgede Göktürk Yabgusunun idaresinde *"Şad", "Tarkan"* gibi unvanlar almışlardır. Hazarlar 586'da *"Hazar"* adı ile Doğu Roma'da iyice tanınmışlar; bunun yanı sıra *"Türk"* diye anılmışlardır (Kafesoğlu, 1984: 162). Unvanlarında Göktürklerde olduğu gibi Hazarlar tarafından da kullanıldığını görmekteyiz.

9) Hazar-Bizans-Sasani-Gürcü ve İslam Dünyası Askeri İlişkileri

Hazarlar, Gürcü kaynaklarına göre Hazar Bölgesine Milat öncesi devirlerde gelmişlerdir. Hatta M.Ö. 167-123 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Gürcü hükümdarı Mirvan, Hazarlara karşı savaşmış, onlardan ülkesini korumak için Daryal geçidinde istihkâmlar yaptırmıştır (Kuzgun, 1985: 23).

3. ve 4. yüzyıllarda bölgedeki Hazarlardan açıkça bahseden Belâzurî İranlılarla 486-531 yılları arasında elli yıl kadar süren bir Hazar-Sasani savaşından da bahseder (Belâzurî, 1987: 278). Söz konusu Hazarların, yani Kafkasların güneyinde Kür-Aras boylarına yerleşmiş bulunan bu Türk topluluğunun bir kağanlık, iki bilge-eligliğe sahip olduklarını da kaydeder. Belazuri burada savaşlarından bahsederken askeri- idari özelliklerini de vurgulamaktadır.

Hazar Devleti'nin kuzeydoğu sınırları sürekli İç Asya'dan gelen diğer Türk topluluklarının yapmış oldukları akınlarla tehdit altındaydı. Özellikle Peçenek ve Uz (Oğuz) boyları, Hazar topraklarını zorluyorlardı. Fakat aynı zamanda bu boylara mensup pek çok kişi, Hazar ordusunda askerlik görevi yapmaktadırlar (Kurat, 1937: 41; Taşağıl, 2018; 278). İslâm kaynaklarından İbn Rüsteh ve Gerdizi, Hazarlar ve Peçeneklerin sürekli savaştığını ve

Hazarların Peçenek ülkesinden esirler alarak İslâm ülkelerine götürdüklerinden bahsetmektedir (Kurat, 1972: 45-46). Yukarıda belirttiğimiz Hazarların zenginliklerinin verdiği imkânlar ile özellikle bu mücadele içerisinde oldukları Türk toplulukları esirlerinden ücretli askerler oluşturmuşlardır.

Hazar Türklerinin savaşçı özelliklerinin üst düzeyde olduklarının önemli bir göstergesi olarak bir Bulgar hükümdarının yaklaşık elli bin süvariyle Konstantiniyye topraklarına ve bunun yanında Rum, Endülüs, Galiçya ve Frank (İsfenc) arazilerine kadar akınlar yaptığını Mesudi belirtmektedir. Yararlandığı eserlerden İbn Rusteh de Hazar hükümdarı İşâ'nın savaş zamanında orduya komutanlık yaptığını yazmaktadır (Mesudî, 2014: 143-144). Komutanlık yeteneklerinin de diğer devletler tarafından değerlendirildiğini gösteren önemli bil bilgi olduğu kanaatindeyiz.

622 yılında İran'la savaşlara başlayan Bizans, kuzeydeki Hazarların desteğiyle başarı elde etmiştir. İmparator Heraklios, Sasanilerle çarpışırken, Göktürk Kağanının hizmetinde bulunan Hazarlar da Bizans'a yardım etmiş bu yardım dolayısıyla Bizans, Sasanilere karşı 622 ve 627 arasında zafer elde etmiştir (Kmosko, 1935: 133). Hazarların Bizans'a destek vermesi sonucu zayıflayan Sasaniler, bölgelerindeki ittifak elde etme çabasına girmişlerdir (Kürkçüoğlu, 2020: 205).

İmparator Heraklios Hazar ittifakının yanında ikinci bir hamle olarak İberya'yı da yanına çekmek istemektedir. Ancak İberya Kralı I. Stephannos, Ortodoks mezhebinden olmasına rağmen Sâsânî safında durmayı tercih etmiştir. Bizans ve Hazar birlikleri İberya'nın bu tutumuna karşılık 627 yılında Tiflis'e girerek şehri muhasara etmişlerdir (Kalankatlı Moses, 2006: 147; Brosset, 2003: 191). Bu iki büyük güce dayanamayan Kral I. Stephannos yenilmiş ve Hazar Hakanı onun kellesini alarak İmparator Heraklios'a yollamıştır. Heraklios İberya'nın başına Mthavar I. Adarnase adında birini geçirmiştir (Brosset, 2003: 192-193). Bu sayede, Bizans Kuzey bölgesinde Sâsânilere karşı tam bir üstünlük oluşturmuştur.

İmparator Heraklios, Lazica'da bulunduğu sırada Sasanilere ağır bir darbe vurmak amacı ile 625 yılında Hazarlarla ittifak kurdu (Ostrogorsky, 1995: 96). 627 Haziran'ında Bizans ile Hazar ordusu Tiflis önlerinde birleştiler (Özcan, 2019: 47). Hazar ordusu Albanlar üzerinden Gürcü topraklarına yayıldı ve Tiflis şehri muhasara altına alındı (Kalakantlı Moses, 2006: 147). İki ay süren muhasarada Bizans ve Hazar ordusu verdikleri kayıplar ve mevsim şartlarının ağırlaşması üzerine Tiflis şehrinin muhasarası kaldırıldı. İki hükümdar aralarında istişare ederek daha güçlü bir ordu ile saldırıya geçmek amacıyla geri döndüler. Hazar kağanı, oğlunun kumandasındaki kırk bin kişilik orduyu İmparator Heraklios'a bıraktı ve kalan askerleri ile beraber ülkesine geri döndü. (Artamonov, 2019: 200).

İslâm fetihleri öncesinde, 627-630 yılları arasında Hazarlar tarafından, Arrân/Albanya ve çevresine birçok kez sefer yapıldığı görülmektedir. Hazar hükümdarı, 627 yılında kardeşinin oğlu Şad önderliğinde bir kuvveti Arrân ve Azerbaycan'a gönderdi. Hazar askerleri ele geçirdikleri bölgeleri yağma ve talan ettiler. 628 yılında da Berde şehrine hâkim olduktan sonra Tiflis'e kadar ilerlediler. Aynı zamanda meydana gelen mücadeleler sırasında Bizans İmparatoru Heraklios'un askerleri de Hazarların yanında yer almıştır. İstila hareketlerine devam eden Hazar kuvvetleri 629-630 yıllarında bölgeye yeniden geldiler. Hazar hükümdarı, Çorpan Tarkan komutası altında 3000 kişilik bir kuvvet hazırlatarak istila hareketlerine devam ettiler. Bu yıl içerisinde 10.000 kişiden oluşan Sâsânî askeri yenilgiye uğratıldı ve Hazar kuvvetleri Arrân/Albanya, Ermenistan ve Gürcistan topraklarına yerleştiler (Dunlop, 2019: 44). Golden, bahsi geçen komutanın isminin aynı zamanda hükümdar unvanı olarak da kullanıldığını iddia etmektedir (Golden, 2006: 202).

Hazarların Tiflis'e son gelişleri ise 629 yılında gerçekleşti. Büyük bir güç elde eden Bizans-Hazar kuvvetleri Tiflis şehrini muhasara altına aldı (Taşağıl, 2018: 275; Özcan 2019: 55). İki aylık mukavemete dayanamayan şehir halkı, şehir ve kaleyi teslim etmek zorunda kaldı (Kalakantlı Moses, 2006: 161).

İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler ilk kez Hz. Ömer döneminde başlamıştır. İlk münasebetler askeri çatışmalar şeklinde olduysa da, daha sonra siyasi ve ticari ilişkilere dönüştü. Hazarlara karşı ilk akınlar ise 642-646 yıllarında meydana gelmiştir. Araplar ile Hazarlar ilk defa Halife Ömer döneminde karşılaşmış olsa da esas ciddi münasebetler Halife Osman döneminde başlayacaktır. Halife Osman (644-656) döneminde, Bizans'a karşı Ermeniyye fethi ile görevlendirilen Muaviye, 645 yılında Erzurum'u alarak Karasu yakınlarında Bizans'ı mağlup etmişti. Bu savaşta Hazarların Bizans ordusuna yardıma geldiği bilinmektedir (Kırzıoğlu, 1953: 214). 652'de İslam Arap orduları Ermeniyye bölgesinde fütuhata devam edecek ve Hazarların elinde bulunan Curzân'ı da fethetmeyi başaracaktır. Bu arada Rabi'a b. Selman da Arran'ı fethetmiş ve Berde'ye ulaşarak Derbend üzerine yürüyüp orayı zapt etmiştir (Kmosko, 1935: 136 vd.). Ancak Arapların bu ilerlemesi 653'te Hazarlar tarafından Belencer önlerinde yapılan bir savaşla durdurulacak ve Selman şehit edilecektir (İbnü'l-Esir III, 1989: 137).

652-653 yılında Selman b. Rabia komutasındaki İslâm ordusu (Taşağıl, 1998: 117) Arrân/Albanya'yı hâkimiyet altına aldı. 654 yılında da Derbend şehrini ele geçiren Araplar, Hazar sınırlarına kadar ulaşmış oldular. Araplara Hazar topraklarının da yolu açılmış oldu. Bunun akabinde Araplar, Hazar şehri olan Belencer'e saldırdılar (Tereşçenko, 2005: 42) Belencer'de Araplar'ın başarısız olması ile cesaretlenen Hazarlar 660 yılında önce Derbend, ardından da Arrân/Albanya topraklarına saldırdılar. Meydana gelen

istila hareketlerini bertaraf etmek isteyen Alban prensi Hazar Kağanı'nın kızı ile evlenerek Hazarlarla müttefik oldu. 692 yılında Arapların yeni bir saldırısı daha meydana geldi ve Derbend şehri ele geçirildi. Fakat şehri ellerinde tutamayacaklarını anlayan Araplar şehri yakıp yıkmakla yetindiler (Tereşçenko, 2005: 43) Düzenlenen saldırılar üzerine Hazarlar karşı bir hareket ile 709-710 yıllarında Arapları mağlup ettiler ve Gence şehrinin de yer aldığı Arrân/ Albanya bölgesinin tamamına hâkim oldular. Bunun üzerine Araplar, Aras nehrinin güneyine kadar çekilmek zorunda kaldılar (Mehmetov, 2009: 174). Hazarlar'ın 713-714 yıllarında Arrân/Albanya üzerine yeniden saldırılar düzenledikleri görülmektedir (Tereşçenko, 2005: 43) Emevi Halifesi II. Ömer (717-720) ve II. Yezid (720-724)'in yönetimde bulundukları dönemlerde Hazarlar Arrân bölgesine büyük bir ordu ile yeniden geldiler. Arapların mağlup edilmesi ile beraber bölgenin tamamı yeniden ele geçirildi ve ardından Azerbaycan-Ermenistan üzerine doğru hareket ettiler (Mehmetov, 2009: 175). Halife Yezid b. Abdülmelik, İrminiye/Ermeniyye valiliğine tayin ettiği Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî Hazarlar'a karşı üstün başarılar elde etmişti. Ancak, sonrasında yani 730 yılında meydana gelen savaşta mağlup oldu ve Azerbaycan'a çekilmek zorunda kaldı (Taşağıl, 1998: 118) 730-731 yılında Bazcir komutasındaki 300.000 kişilik Hazarlar, orduları ile birçok şehri tahrip etmişlerdir. Hazarları bu tarihlerde kalabalık bir orduya sahip oldukları görülmektedir.

Göktürk Devleti'nin bir parçası iken 7. ile 10. Yüzyıllar arasında büyük bir devlet haline gelmiş olan Hazarlar, 737 yılında daha sonra Halife olan II. Mervan'a yenilerek Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Hatta sırf bu nedenle tarihte ilk Müslüman Türk devletinin Hazar Devleti olduğu yolunda fikirler de ileri sürülmektedir (Ünal 2014, 274-275).

El-İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'teki materyaller de dâhil olmak üzere Arapça dil kaynakları, Türklerin bugünkü Azerbaycan'daki varlığının İslâmiyet'ten çok önce olduğunu kanıtlamaktadır. Azerbaycan'ın Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra, bu bölgede yaşayan çok sayıda Türk kabilesi Arapların yönetimini ve İslâm'ı kabul etti. Hazarlar gibi Araplarla savaşı sürdürenler, çeşitli yönlerde Araplarla savaşa girdiler ki, bunların arasında da en savaşçıları Hazar kabileleriydi. Hatta Emevîleri deviren Ebu Müslüm Horasani de Hazar Türklerinin büyük desteğini görmüştü (Çetinkaya, 1996: 52).

Hazarlar, sürekli olarak yüzlerini çevirdikleri batıda Doğu Avrupa'ya kadar hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Bunun da önemli nedenlerinden birisi Bulgar lideri Kubrat'ın ölümünden sonra aralarında anlaşmazlık çıkan beş oğlu kağanlığın birliğini koruyamamış ve babalarının tavsiyelerine uymayarak birbirlerinden ayrılmış olmalarıdır (Fine, 1983: 44; Küçüksipahioğlu, 2008: 217). Kubrat'ın en büyük oğlu Batbayan (Baianos) babasının vasiyetine uymuş, Macarlar ve Onogurlar ile Büyük Bulgar topraklarında kalmıştır.

Batbayan, Hazarlara karşı direnmesine rağmen sonunda Hazar hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır (Aydın, 2021: 199).

Bulgarların anayurtlarından göçleri ile ilgili olarak bilgiler bulunmaktadır. Bulgar göçlerinden neredeyse iki yüz yıl sonra Hazar Kağanı Yusuf, Endülüs Emevi halifesinin başdanışmanı Hasday bin Şaprut'a yazdığı mektupta, *"Yaşadığım ülkede önceden Vu-nunturlar (Onogur) vardı. Atalarımız Hazarlar onlarla savaştı. Vununturlar kalabalıktı, denizdeki kumlar kadar kalabalık, fakat Hazarlara karşı duramadılar. Ülkelerini bırakıp kaçtılar... Tuna adlı nehre varıncaya kadar"* diyerek, Bulgarlarla, Hazarlar arasındaki mücadeleyi ve Bulgarların Tuna nehrine göçlerini anlatmaktadır. Yine başka bir anlatıda da iki kağanlık arasındaki mücadele ve göçleri "*Hazarlar yüzünden Bulgar Dağlarından kaçan ve oraya yerleşmeden önce Avarları süren Kubrat'ın oğlu Asparuh, Tuna deltasında bir adada yaşıyordu"* (Karatay, 2023: 137) bir önceki alıntıdakine benzer bir biçimde anlatılırken aynı zamanda Kubrat'ın oğlu Asparuh'un Balkanlar'a yerleşmesinden de bahsetmektedir (Karatay, 2023: 82-83; Feher, 1984: 31). Bahsedilen Bulgarların göç hareketinde Hazar askeri gücünün üst düzeyde olduğu görülmektedir.

Doğu Avrupa'ya gelmiş olan Hazarlardan Bizans İmparator VI. Leon yararlandığı görülmektedir. Başkomutan Prokopios Krenites ve Ermeni yardımcısı komutan Kourtikios idaresinde elindeki yedek kuvvetler ile ücretli Hazar askerlerinin de içinde yer aldığı saray muhafızlarından oluşan bir orduyu imparatorluk topraklarına saldıran Bulgar ordusuna karşı göndermiştir (Hupchick, 2017: 155).

Sevim ve Merçil eserlerinde Oğuz Yabgu devleti'nin 992 yılına kadar çok kuvvetli bir durumda bulunan Hazarlara tâbi olduklarını iddia etmektedirler (Sevim-Merçil, 1995: 2). Turan'da, benzer bir iddiada bulunmaktadır. Selçukluların önceleri Hazarlara tabi olduğunu ve ayrıca birçok Oğuz boyuna mensup olanların tıpkı Bulgarlar veya Ruslar gibi Hazarların tebaası olduklarını bazı kaynakların belirttiğini eserinde yazmaktadır (Turan, 2005: 58-59). Karatay, *"Hazar-Oğuz ilişkisini, Oğuzların Hazarlara askeri hizmette bulunmaları yönünden değerlendirmek daha doğru olacaktır"* diye not düşmektedir (Karatay, 2011: 472-473).

Tarihçilerin belirttiği bu durumu incelerken dikkatli olmak ve Oğuzların o zaman dilimindeki iç durumlarını, Selçuk Bey'in ilk günlerini iyi irdelemek gerekmektedir. Çünkü bölgede, Selçukluların göç yönünün Maveraünnehir üzerine olmasının nedeni Hazarların varlığı olarak görenlerde bulunmaktadır. Fazlan eserinde, Hazarlar için, Oğuzların en çok çekindiği komşularıdır ki, Oğuzlar, Hazarlara bazı zamanlar çok sayıda esir vermişledir (İbn Fazlan, 1975: 39). Oğuz Yabgu komutanı olan ama bağlı olduğu devlet ile arası açılan Dukak Bey'in, 932 yılında Hazarların, Alanlarla yaptığı savaşta bağlaşık Oğuz kuvvetlerinin önderi durumundaydı. Aslında bu

dönemde iyice güçten düşmüş Hazar yönetiminin diplomatik yollarla Dukak Bey ile iyi ilişkiler içerisinde olmaları da bir zorunluluk idi. Böylece 941 ve 943 yıllarında Rusların Hazar topraklarına saldırmasına rağmen Oğuz tarafında herhangi bir hareketlenme görünmemektedir. Oğuz Yabgu Devleti içinde Dukak Bey'in ölümünden sonra liderliğe Selçuk Bey geçmiştir. Hazarların Oğuzlar tarafından bir saldırı ile karşılaşmaması bu komutanlarla kurduğu iyi ilişkilere bağlıdır (Agacanov, 2010: 222- 223). Bu iyi ilişkilerin sonucunda da Selçukluların ilk zamanlar Hazar ordusunda görev almış oldukları yazarların ortak kanaatidir (Karatay, 2008: 11).

Hazarların, Museviliği benimsediklerini bilmekteyiz. Eski Ahidde ayetlerde Hazarlardan bahsedildiği de idddia edilmektedir. Gerekçe olarak da Togarma'nın torunlarının soy ağacını ihtiva eden Hazar Kağanı Yosef 'in mektubunda[1] yer alan "*Kendilerinden sayıca ustun ve guclu kavimlere karşı savaş üstüne savaş yürüttüler*" ifadesidir. Burada atalarının yoğun bir nüfusa sahip olmadığı da anlaşılmaktadır (Kokoytsey,1932: 92). Bu mektup Hazarların kendilerinden üstün kuvvetlere karşı savaşabilecek özellikleri ile ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Bu dini benimseyen Hazarların kendilerindeki askeri özellikleri dini metinlerle de desteklemeye çalışmışlardır.

Sonuç

Bozkır Türk kavimlerinin yaşam koşulları gereği her birey asker gibi yetişmiş, henüz çocuk yaşta ok-yay atıcılığı eğitimi alınmış, tüm bunlar savaşçı bir millet olmanın yanı sıra ordu-millet bütünlüğü anlayışını da doğurmuştur. Teşkilatçılık yeteneği, ordu yapılanmasında da kendini göstermiş, ilk onlu askeri birlikleri ve askeri hiyerarşik düzeni, bozkır Türk kavimleri tarafından oluşturulmuştur. Ayrıca gerek kullandıkları savaş araç gereçleri ve silahları, gerekse savaş taktikleriyle birçok medeniyete örnek teşkil etmiştir.

Bozkır Türk kavimlerinin bulundukları coğrafya her an savunmaya hazır bir konumda olma zorundalığını beraberinde getirmiştir. Bu durum devlet yönetiminin bel kemiğini teşkil eden ve devletin bekası için görev yapan en önemli devlet yapılarından birinin ordu olmasına neden olmuştur.

[1] Eski Ahid'in "Yaradılış Kitabı" kısmındaki genolojik tasnife dayanılarak, Hz. Yafes'in oğlu olan Togarma, teolojik anlamda Türk halklarının atası olarak kabul edilmektedir. Hazar Kağanı Yosef, Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman'ın dışişleri danışmanı ve gümrük vergileri baş sorumlusu Hasday İbn Şarput'a gönderdiği cevabî mektubunda şeceresi hakkında şunları yazmıştır: "(…) Gönderdiğiniz namede 'Hangi halktan, hangi aileden ve hangi boydansınız?' diye sormuşsunuz. Şunu bilin ki biz, oğul Togarma'nın, dolayısıyla Yafes'in soyundan geliyoruz. Atalarımın şecerelerinde bulduklarıma göre, Togarma'nın on oğlu vardı. Adları şöyledir: En büyüğü Ujur, ikincisi Tauris, üçüncü Avar, dördüncü Uauz, beşinci Bizal, altıncı Tarna, yedinci Hazar, sekizinci Janur, dokuzuncu Bulgar ve onuncusu Savir. Benim soyum yedinci oğul Hazar'dan gelmektedir…". Hasday'ın mektubu ve Kağan Yosef 'in cevabî mektubu hakkında detaylı bilgi için Peter B. Golden, Hazar Çalışmaları, (çev. Egemen Çağrı Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, Ek-I (s. 303-306), Ek-II (s. 307-315).

Türklerin hem savaşçı yapısı hem de atlı göçebe bir yaşam şekline sahip olmaları ordunun önemini zamanla daha da artırmıştır. Bu Türk ordu yapılanmasına askeri anlamda at ve demir güç katmıştır. Atlı göçebe kültürün özellikle Afanesyovo ve Andronovo kültürlerinden etkilenerek süreç içinde binek hayvanı olarak kullanılarak ordunun en temel birlikleri olan süvarileri ortaya çıkarmış olması hususu oldukça önemlidir. Madenciliğin gelişmesiyle de Türk hükümdarları ordularını en iyi savaş araç gereçleriyle silahlandırmış; orduların çoğunlukla atlı olması ve at üzerinde kolay kullanılabilen silahların tercih edilmesi de Türklerin askeri alanda üstünlüklerini perçinlemiştir.

Bozkır Türk topluluklarında yaşam tarzındaki bu askeri ruh, herhangi bir akın ya da savunma esnasında geliştirilen metotlar, at yetiştiricilikleri, askeri teşkilatlanma yapısı ve disiplinleri, savaşta hızlı manevra yapabilme kabiliyetleri en belirgin askeri özellikleri olmuştur. Eski çağlardan bugüne kadar Dünya milletleri içinde Türkler, daima bu askeri disiplin ve savaşçı millet olma özellikleriyle tanınmıştır. Hatta Türk devletlerinin ilişki içinde olduğu Çin, Bizans, Arap gibi farklı ulusların da Türklerdeki askeri teşkilatlanmadan esinlendikleri bilinmektedir. Hazar savaşçılarının, devletin çöküşünden 13. yüzyıla kadar çeşitli Hıristiyan devletlerin ordularında paralı askerlik yapmışlarsa da bunların hangi dine mensup oldukları bilinmemektedir.

Hazar Kağanlığı çağının güçlü ve saygı duyulan özelliği ile beraber bazı mağdur toplulukların sığınma merkezi konumundadır. Askeri ve idari olarak disiplinli bir yapılarının varlığı, ayrıca bulundukları coğrafyanın kendilerine tanımış olduğu avantajları iyi değerlendirerek ticari olarak zenginlikler elde etmişlerdir. Ayrıca çağlarının önemli devletleri ile nasıl bir diplomasi yürütmeleri gerektiğini de iyi tespit etmişlerdir. Dönemine baktığımızda Bizans kaynakları Hazar Kağanı'nın Sasani ve Çin hükümdarları ile aynı mertebede olan büyük bir hükümdar olduğu imajı verdiğini yazmaktadırlar. Hazar Kağanlığı, gelişigüzel bir devlet olmadığını meydana getirdiği askeri, idari teşkilatlarının başarısı ile ortaya koymuştur.

Kaynakça

Adamoviç, M., (2004), "Otça Borça", Çev. E. Aydın, *Türk Dili*, Cilt 633, (261-264).

Ağacanov, S. G., (2010), Çev. Ekber N. Necef- Ahmet Annaberdiyev, İstanbul: Selenge Yayınları.

Artamonov, Mihail İ., (2004), Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar, (Çev. D. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları,

Aydoğan, M., (2004), Yönetim Gelenekleri ve Türkler, İkinci Cilt, İzmir: Umay Yayıncılık,

Akcan, A., (2021), "Bozkır Türk Kavimlerinde Ordunun Temel Unsurları", Tarih ve Gelecek Dergisi, Aralık Cilt 7, Sayı 4.(711-726).

Atsız, H.N., (1963), "Türk Kara Ordusu Ne Zaman Kuruldu", *Orkun Dergisi*, Sayı 18, (12- 16).

Aydın, H., (2021), "Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284- 813", İstanbul: Kronik Yayınları

Baykara, T., (2001), Türk Kültür Tarihine Bakışlar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Balint, C., (1989), Die Archaeologie der Steppe, Böhlau Verlag, Wien-Köln.

Belazuri., (1987), Fütûhü'l Büldân, nşr. M. Fayda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Brantjes., B., (1996). Arms of the Sakas and other Tribes the Central Asian Steppes, Varanisi.

Caferoğlu, A., (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Câhız, (2022), Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Ceylan, A., (2015), "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", 2, (7-28).

Çetinkaya, N., (1996), Iğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazi oymaklar üzerine). İstanbul: Kuşak Matbaası.

Darko, E., (1948), "Le Role des Peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation. de l'Empire Romain aux Premiers Siecles du Moyen Age", *Byzantion*,18.

Doerfer, G., (1965), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolenund Timuridenzeit, III, Wiesbaden.

Donuk, A., (1988), Eski Türk Devletlerinde İdarî Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Dunlop, D. M., (2019), Hazar Yahudi Tarihi, İngilizceden Çev. Zahide Ay, 3. Baskı, İstanbu: Selenge Yayınları.

Durmuş, İ., (2019, "Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi,* Sayı 4. (49-70).

Efendızâde, O., (1996), "Gence", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIV, İstanbul.

Erdemir, H. P., (2002), "Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik", (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Türkler, (938-943) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Ergin, M., (1975), Göktürk Abideleri, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Fehér, G., (1984), Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Fine Jr, J. V. A., (1983), The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century, Ann Arbor.

Golden, P. B., (2006), Hazar Çalışmaları, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları.

Gömeç, S., (1988), "Türk Ordusunun Genel Mahiyeti", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Sayı 141.

Güler, A., (2007), Türklük Bilgisi, , Ankara: Türkay Yayınları.

Gürcistan Tarihi, (2003), Gürcüceden Çev. Marie Felicite Brosset, Çev: Hrant D. Andreasyan, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Howard – J., (2007), "Byzantine Sources for Khazar History", The World of the Khazars New Perspectives Slected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, Nşr. Peter B. Golden, Haggai Ben – Shammai &András Róna – Tas, Brill Leiden – Boston.

Hudûd'ul-Âlam., (2008), 'Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, Çev. V. Minorsky, Türkçeye Çeviren. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi yayınları.

Hudyakov, Y., S., (2002), "Eski Türklerde Silah", Türkler, Cilt III, (473-475). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Hupchick D. P., (2017), Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony, Springer International Publishing AG.

İbn F.,, (1975), Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi.

İbnü'l-Esîr, (1989), el-Kamil fi't-târîh, Çev. Abdullah Köşe, Red. Mertol Tulum, , İstanbul: Bahar Yayınları.

Kafesoğlu, İ., (1984), Türk Milli Kültürü, 3.Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalankatlı M., (2006), Alban Tarihi ve alban salnamesi, Mhitar Koş, çev. Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları.

Karatay, O., (2023), Bulgarlar, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Karatay, O., (2011), " Hazarların Yıkılışına Oğuz Dahli", Mehmet Eröz Armağanı, İstanbul.

KARATAY, O., (2008), "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge Kenize Mektubu", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S. 18.

Kaşgarlı M., (1999), Divanü Lûgati't-Türk, I, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kırzıoğlu, M. F., (1953), Kars Tarihi I, İstanbul.

Kmosko M., (1935), "Araplar ve Hazarlar", TM, III, İstanbul.

Koca, S., (2002), "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), *Türkler,* Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 2, Ankara. (824-829).

Koca, S., (2016), Türk Kültürünün Temelleri II, 4. Baskı, Ankara: Berikan Yayınevi.

Koestler, A., (2010), 13. Kabile, çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, İstanbul: Plato Yayınları.

Kokovtsev, P. K., (1932), Evreysko-Hazarskaya Perepiska v X v., Leningrad.

Küçüksipahioğlu, B., 2008, "Ankhialos Savaşının sonuna kadar Bizans-Bulgar İlişkileri", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.14, (209-226).

Kurat A. N., (1972), IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurat, A. N., (1937), Peçenek Tarihi, İstanbul: Devlet Basımevi.

Kuzgun Ş., (1985), Hazar ve Karay Türkleri, Ankara: Seda yayınevi.

Kürkçüoğlu E., (2020), Türklerin Siyasi Tarihi, , İstanbul: Bilge Yayıncılık.

Mehmetov, İ., (2009), Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Merey, Z., (2009), Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara: Birleşik Yayınevi.

Mesudî, (2014), Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Minzulin, A. İ., (1991), "Skythische Rüstung im Experiment die Kriegerbestattung von Gladkovscina", Gold der Steppe, *Karl Wachholtz Verlag,* Neumünster, (137-140).

Neumark, F., (1947), "Türklerde Harp Sonrası Maliye Meseleleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Beynelmilel Maliye Ens. La Haye Kongresi'ne Sunulan Tebliğ, (Çev. O. Dikmen, F. Ergin), Sayı 8, Cilt 4, s. 73-75.

Phillips, E. D., (1961), The Royal Hordes, Nomad Peoples of the Steppes, Thames and Hudson London.

Rásonyi, L., (1971), Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

Rybatzki, V., (1997), Die Toñukuk-Inschrift, Studia Uralo-Altaica, Szeged.

Ögel, B., (2014), İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Cilt VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Ölmez, F. N.- Özdamar, H., (2017), "Bir Yüzüğün Öyküsü: Zihgir", *İdil Dergisi,* Sayı 33, Cilt 6, (1555-1559).

Özmenli, M., (2020), "Savaş Sporu Cirit", Sosyal ve İnsan Bilimleri Dergisi, 6 (30), (1386-1396).

Özmenli, M., (2021), Anı Kentinin Alınması ve Sultan Alp Arslan, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Sonbahar, Y. 13, S. 25, (590-601).

Özcan, A. T., (2019), Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, 1. Baskı, İstanbul: Kronik Kitap.

Öztürk, Y., (2012)., "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi", OTAM, 31/Bahar.

Ostrogorsky, G., (1995)., Bizans Devleti Tarihi, Türkçeye Çev. Fikret Işıltan, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. Merçil, E., (1995), Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şelçuk, H., (2014), Türk Tarihinde Kadın ve Savaş, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Şeşen, R., (2001), İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, A., (2018), Kök Tengri 'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Taşağıl, A., (1998), "Hazarlar", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XVII, İstanbul.

Tereşçenko, A., (2005), "Hazarlar Ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihî Yerlerinin Durumu Hakkında Bilinenler", Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, Hazar İmparatorluğu VII.-XII. Yüzyıllar, Çev. Hande Güreli, İstanbul.

Turan O., (2005), Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Turan, F., (2018), "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, (155-173).

Ünal, M. (2014), "İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi". Uluslararası "İpek Yolunda Türk Dünyası. Ortak Kültür Mirası" Bilgi Şöleni. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

Usta, A., (2013), "Zırh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt. XLIV, (391-394), Ankara.

Vernadsky, G., (1944), Ancient Russia, New Haven Yale University Pres.

Yalvar, C., (2018), Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler Ve Kuman Kıpçakların Münasebetleri Üzerine, Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 1, Sayı 2, (7-19).

Yücel, M. U., (2020), Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

https://www.sozgazetesi.org/tuerk-duenyasi/turkler-tarih-boyunca-vikingler-ile-savasti-mi/ (Erişim tarihi: 01.10.2023)

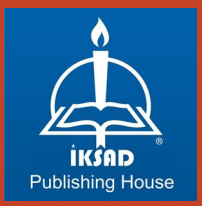

ISBN: 978-625-367-474-8